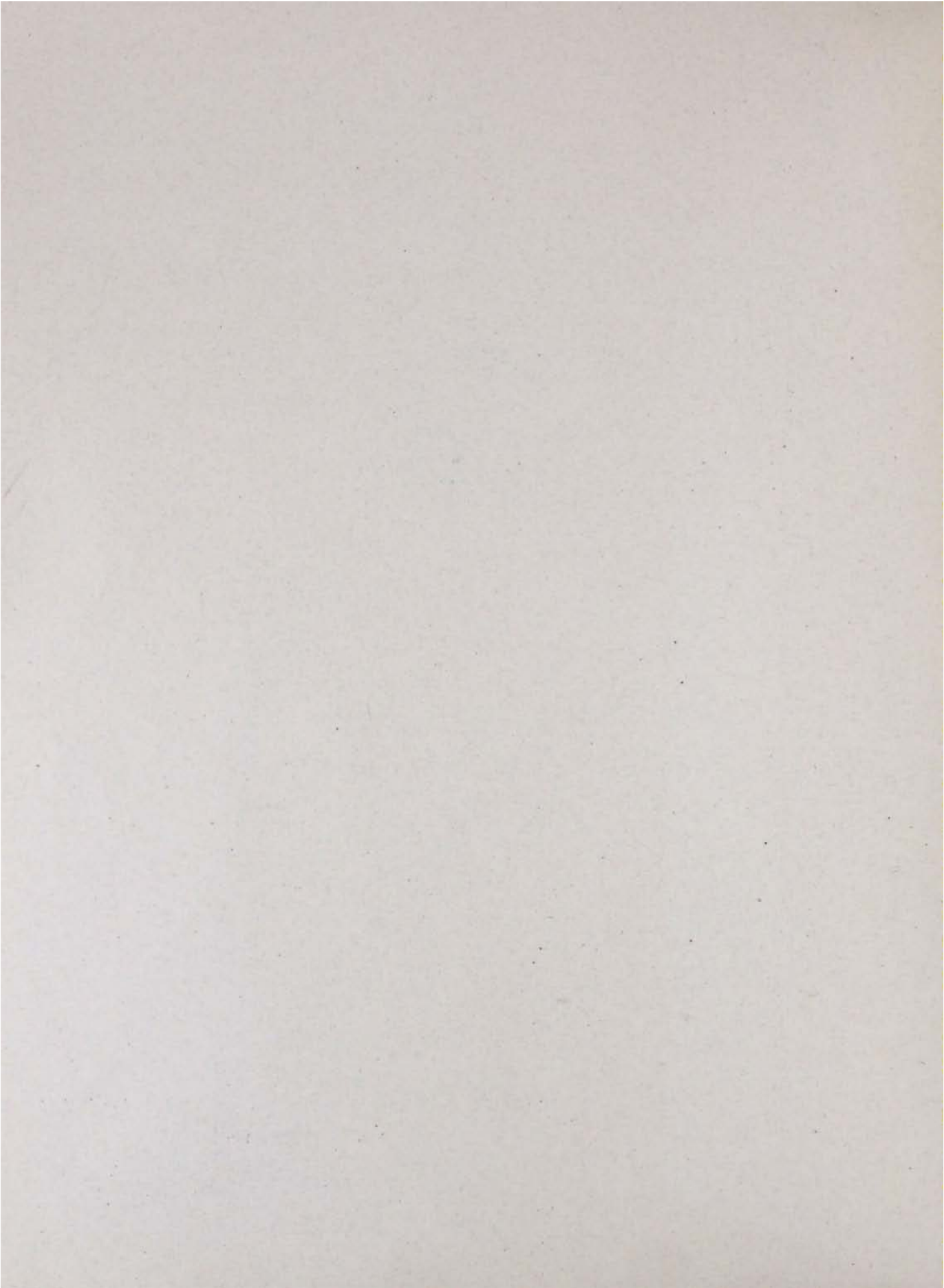

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

ՄՈՆԹԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ
ԺԱՅՌԱՓՈՐ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԸ

**Գրքի հրատարակությունը հովանավորել են
Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարությունը
և «Մոնթե Մեքոնյան» հիմնադրամը**

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРМЕНИИ

16

УРАРТСКИЕ
ПАМЯТНИКИ

ВЫПУСК
III

МОНТЕ МЕЛКОНЯН
УРАРТСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ В СКАЛАХ.
ОПИСАНИЕ И АНАЛИЗ

С. А. ЕСАЯН, Л. Н. БИЯГОВ, С. Г. АМАЯКЯН, А. Г. КАНЕЦЯН
БИАЙНСКАЯ ГРОБНИЦА В ЕРЕВАНЕ (2)

А. С. ПИЛИПОСЯН, Л. Е. ХАЧАТРЯН
ВАНТОСПСКОЕ ПЕЩЕРНОЕ ЗАХОРОНЕНИЕ ГЕХОВИТА

Р. А. МКРТЧЯН, П. С. АВЕТИСЯН
ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ
УРАРТСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ
В ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ 8—6 ВВ. ДО Н. Э.

ИЗДАТЕЛЬ: ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ "АЙКАКАН БАНАК"
ЕРЕВАН 1995

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

16

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

ՊՐԱԿ
III

ՄՈՆԹԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԺԱՅՌԱՓՈՐ ԴԱՄԱՐԱՆՆԵՐԸ.
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

♦

Ս. Ա. ԵՍԱՅԱՆ, Լ. Ն. ԲԻՅԱԳՈՎ, Ս. Գ. ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ, Ա. Գ. ԿԱՆԵՑՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԻԱՅՆԱԿԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԸ (2)

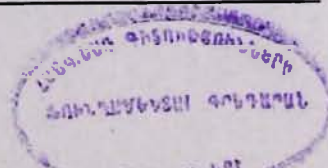
♦

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ, Լ. Ե. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ԴԵՂՀՈՎՏԻ ՎԱՆՏՈՍՊՅԱՆ ՎԻՄԱՓՈՐ ԴԱՄԱՐԱՆԸ

♦

Ռ. Ա. ՄԿՐՏՉՅԱՆ, Պ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՀՆԱՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԸ Մ. Թ. Ա. 8-6-ՐԴ ԴԴ.
ՊԱՏՄԱՀՆԱԴԻՏԱԿԱՆ ԿՈՆՏԵՔՍՏՈՒՄ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ՝ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ» ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԵՐԵՎԱՆ 1995

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական կոլեգիա՝

Բ. Ն. ԱՌԱՐԵԼՅԱՆ, Ա. Ա. ԲԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ, Գ. Հ. ԿԱՐԱՄԱՆՅԱՆ,
Է. Վ. ԽԱՆՉԱԴՅԱՆ, Ա. Ա. ԵՍԱՅԱՆ

Պրակի պատասխանատու խմբագիր՝
ՍԻՄՈՆ ԳԵՎՈՐԳԻ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ

THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AND SPECIMENS OF ARMENIA
16

MONTE MELKONIAN

URARTIAN ROCK-CUT TOMBS: A DESCRIPTION AND ANALYSIS

S. A. YESAYAN, L. N. BIYAGOV, S. G. HMayakian, A. G. KANETSIAN

A BIAynian GRAVEYARD IN YEREVAN (2)

A. S. PHILIPosian, L. E. KHATCHATRIAN

VANTOSPIAN ROCK-CUT TOMB AT GEKHOVIT

R. A. MKRTCHIAN, P. S. AVETISIAN

PALAEoANTHROPOLOGICAL MATERIALS FROM URARTIAN BURIALS IN THE HISTORICAL AND
ARCHAEOLOGICAL CONTEXT OF THE 8TH—6TH CENTURIES B. C.

Մ 537 Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները, նկարագրություն և վերլուծություն (Մոնթե Մելքոնյան (անգլերենից թարգմանեց Ա. Ա. Ժամկոչյանը)): Երեանի բիայնական դամբարանը (Ս. Ա. Եսայան, Լ. Ն. Բիյագով, Ս. Գ. Հմայակյան, Ա. Գ. Կանետյան): Գեղիովտի վանտոսպյան վիմափոր դամբարանը (Ա. Ս. Փիլիպոսյան, Լ. Ե. Խաչատրյան): Ուրարտական դամբարանների հնամարդաբանական նյութերը մ. թ. ա. 8–6-րդ. դդ. պատմահնագիտական կոնստեքստում (Ռ. Ա. Մկրտչյան, Պ. Ս. Ավետիսյան): —Եր.: Հրատարակիչ՝ «Հայկական բանալի» ռազմագիտական հանդես, 1995, 107 էջ, 42 նկար: (Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 16, Ուրարտական հուշարձաններ, պրակ III):

Սույն պրակում քննության են առնվում ուրարտական վիմափոր դամբարանները, որոնք հայտնի են Արևմտյան Հայաստանի տարածքից, ինչպես և մեր հանրապետության տարբեր շրջաններից: Այստեղ հրապարակվում է նաև Երեանի բիայնական դամբարանի նյութը: Պրակում քննարկված են այդ դամբարանների հատակագծերի և հորինվածքների, ինչպես և հնամարդաբանական և հնագիտական նյութերի համատեղ վերլուծության հետ առնչվող բազմաթիվ հարցեր:

Գիրքը հասցեագրված է հայ ժողովրդի, Հին Արևելքի մշակույթների, կրոնի և պատմության մասնագետներին:

Գրքի վերահրատարակության իրավունքը պատկանում է «Մոնթե Մելքոնյան» հիմնադրամին:

Պրակի վերջնապարզների համար օգտագործված գրչանկարները վերցված են Բ. Բ. Պիտրովսկու «Վանի թագավորություն» և «Ուրարտուի արվեստը» գրքերից:

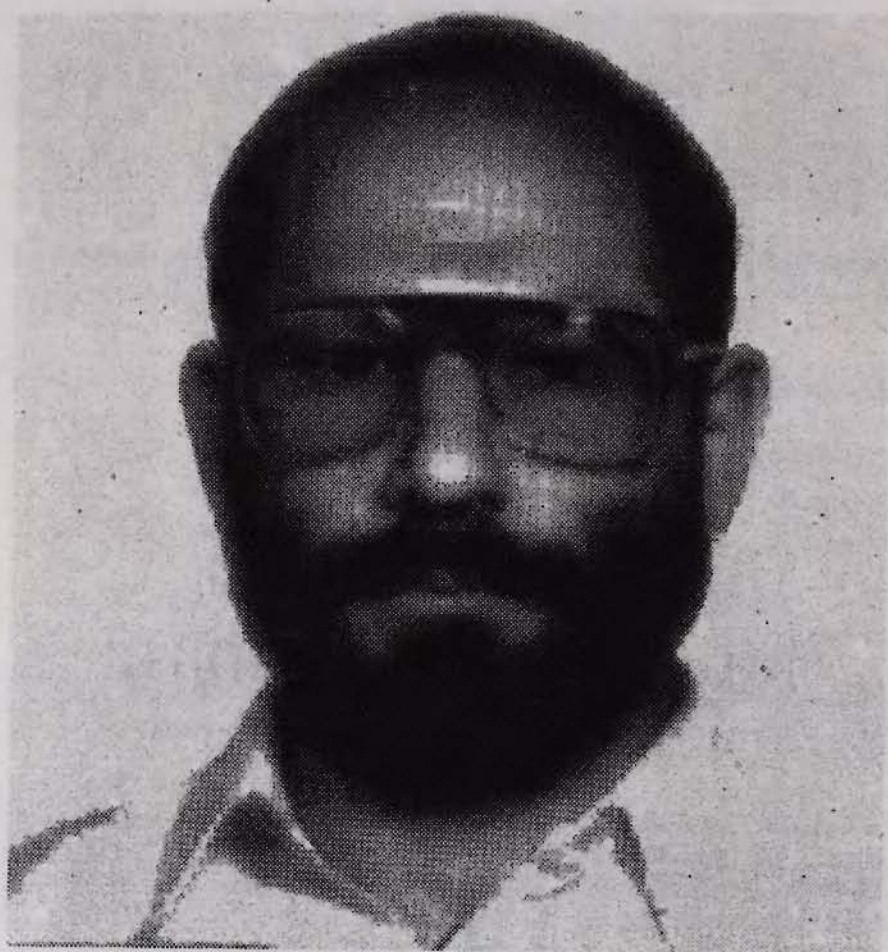
ԳՄԴ 63.4 (2Հ)

© «Մոնթե Մելքոնյան» հիմնադրամ

© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ՄՈՆԹԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ
ԺԱՅՈՒՓՈՐ
ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԸ.
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՆԹԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
(1957—1993)

Մնվել է 1957 թվականի նոյեմբերի 25-ին, Կալիֆոռնիա նահանգի Ֆրեմոնտ քաղաքից 40 մղոն հեռու գտնվող Վալսելիա ավանում: Հաճախել է տեղի միջնակարգ դպրոցը: 1969—1970 թվականներին ընտանիքով ճամփորդել է Եվրոպայի և Միջին Արևելքի 41 երկրներում, այցելել է Արևմտյան Հայաստան՝ իր պապերի տունը: Այդ տարիքում Սոնթն Մեյքոնյանը առաջին անգամ գիտակցել է իր հայ լինելը:

Վալսելիա վերադառնալուց հետո որպես առաջնակարգ աշակերտ 1973 թ. ուղարկվել է Ճապոնիա, որտեղ սովորել է 18 ամիս, Օսակա քաղաքում: Վալսելիայի երկրորդական վարժարանն ավարտելուց անմիջապես հետո ընդունվել է Բերկլիի (Կալիֆոռնիա) համալսարանի հին ասիական ժողովուրդների պատմության ու հնագիտության բաժինը: Բացառիկ ընդունակությունների շնորհիվ ուսուցման 4 տարվա ծրագիրն ավարտել է 2,5 տարում:

Սովորելու տարիներին մի քանի ընկերների հետ հիմնադրել է Բերկլիի համալսարանի «Հայ ուսանողական միությունը»: Ապրիլի 24-ի առթիվ «Հայ ուսանողական միության» նախաձեռնած հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված ցուցահանդեսի հիմնական կազմակերպիչներից մեկն է եղել:

Հետաքրքրված լինելով հայ ժողովրդի պատմությամբ և ուսումնասիրելով նրա ծագումը՝ իր ավարտաճառը գրում է Ուիթարտուեի ժայռափոր դամբարանների մասին, որը պաշտպանում է 1978 թվականին: Այնուհետև դիմում է Օքսֆորդի համալսարան ուսումը շարունակելու, իսկ 1978 թ. մարտին մեկնում է Լիբանան՝ հայրենիքին ավելի մոտ լինելու և

մայրենի լեզուն սովորելու համար: Նույն տարում Լիբանանից մեկնում է Իրան և Հավթանում մասնակցում «Հող և մշակույթի» կազմակերպած պեդումներին: Դժբախտաբար հետագայում այլևս ժամանակ չի ունենում պաշտելու իր մասնագիտությամբ:

Լիբանանում նվիրվելով նորագույն հայ պատագրական պայքարին՝ հրաժարվում է Օքսֆորդում ուսումը շարունակելուց, ուր արդեն ընդունվել էր:

1980 թվականին միանում է Հայաստանի Ազատագրության Հայ Գաղտնի Բանակին, 1981-ին կեղծ անձնագիր կրելու մեղադրանքով և Հռոմում թուրք դեսպանի դեմ մահափորձ կատարելու կասկածով ձերբակալվում է և մեկ ամիս հետո ազատ արձակվում: Այդ թվականից սկսում է ընդհատակում ապրել: 1983 թվականին մի խումբ ընկերների հետ հեռանում է ՀԱՀԳԲ-ից և ապրում է լիակատար մեկուսացման մեջ: 1985 թվականի նոյեմբերին երկրորդ անգամ ձերբակալվում է Փարիզում, դարձյալ կեղծ անձնագիր կրելու մեղադրանքով: Մինչև 1989 թ. հունվար ամիսը մնում է ազատազրկման մեջ: Մեկուսացման և բանտարկության տարիներին հայ ժողովրդի նորագույն պատագրական պայքարի մասին հոգիածներ է գրում, որոնք տպագրվում են Փարիզի «Հայ պայքար», Լոնդոնի «Կայծեր» թերթերում և Սան Ֆրանցիսկոյի «Մարդարապատ» ամսագրում: Այս հոգիածների մի մասը և կազմակերպական բնույթի նամակները «Պայքարելու իրավունքը» խորագրով հրապարակվել են առանձին գրքով 1990 թվականին: Հեղինակի վերանայումից հետո 1993 թ. այն վերա-

հրատարակվել է: Գիրքը գրվել է անգլերենով: Մեկուսացման տարիներին Մոնթե Մելքոնյանն իր ընկերների հետ միասին աշխատել է ՀԱՀԳԲ-ի և նորագույն հայ ապստամբական պայքարի պատմության մասին գրքերի վրա: 1984, 1986 և 1988 թվականներին այս աշխատությունները լույս են տեսել Լոնդոնում, անգլերեն լեզվով:

1989 թվականին, ապատ արձակվելուց հետո, Մոնթե Մելքոնյանը ուղարկվել է Հարավային Եմեն: Այստեղ նրան է միացել կինը՝ Սնդան, և միասին անցել են Արեւելյան Եվրոպա, որտեղ թափառել են շուրջ երկու տարի: Այդ ժամանակահատվածում հայերեն են թարգմանել վերոհիշյալ երեք աշխատությունները, որոնք այնուհետև լույս են տեսել 1994 թ. մեկ գրքով, «Իրականություն» ընդհանուր խորագրով:

1990 թ. հոկտեմբերին Մ. Մելքոնյանը անցել է Հայաստան: Մինչև 1991 թ. սեպտեմբեր ամիսը փուզահենոաբար կատարել է գիտական ու պիլոֆորական աշխատանքներ:

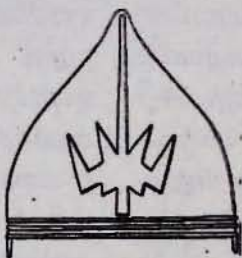
Հայաստանի գիտությունների ակադե-

միայի մասնագետների հետ շուրջ 8 ամիս աշխատել է «Հայաստանը և իր հարևանները» ծավալուն գիրքը կազմելու վրա: Դժբախտաբար դարձյալ ժամանակ չի ունեցել ամբողջովին նվիրվելու իր սիրած գործին՝ գիտությանը, և, առաջնահերթ համարելով հայրենի երկրի պաշտպանության հրամայականը, մեկնել է ռազմաճակատ:

Մոնթե Մելքոնյանը դարաբաղյան ռազմաճակատ գնաց իր ներքին ձայնի, իր խղճի ու աշխարհայացքի թելադրանքով, իր կյանքի տրամաբանության բերումով: Եվ այնտեղ էլ գտավ իր իմացյալ մահը (1993 թ.)՝ մեծ հնարավորություններով, երապանքներով ու ծրագրերով լեցուն կյանքը նվիրաբերելով իր ժողովրդի գոյատևման մեծ գործին...

Մոնթե Մելքոնյանը տիրապետում էր անգլերեն, հայերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, ճապոներեն, թուրքերեն և իտալերեն լեզուներին, որոշ չափով գիտեր նաև պարսկերեն և քրդերեն: Ընկերների ու դասախոսների վկայությամբ նա հմուտ պատմաբան և հնագետ էր:

ՄԵԴԱ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Գիտական հասարակայնությանն է ներկայացվում հայ ժողովրդի արժանավոր գավակ Մոնթե Մելքոնյանի «Ռիարտական ժայռափոր դամբարանները» աշխատությունը, մի մարդու, որն իր երիտասարդ կյանքը նվիրաբերեց Հայաստանի անկախությանը, ժողովրդի արդար իրավունքների պաշտպանության մեծ գործին։ Մոնթեի կարճատև, բայց հարուստ ու բովանդակալից կյանքի մեջ իրենց որոշակի տեղն ունենին նրա գիտական հետաքրքրությունները։

Իր համալսարանական կրթությամբ Մոնթեն հնագետ էր և ուներ մասնագիտական լավ պատրաստականություն, գիտեր լեզուներ։ Նրա տրամաբանական կուռ մտածողության, պատմաքաղաքական և հասարակական-տնտեսական հարցերի վերլուծությամբ պատմահնագիտական և ճարտարապետական հուշարձանների բազմակողմանի քննության մասին է խոսում «Ռիարտական ժայռափոր դամբարանները. նկարագրություն և վերլուծություն» աշխատությունը, որը Բերկլիի համալսարանում հեղինակի երկարատև պրպտումների արդյունք է։ Աշխատանքը թեև գրված է 1978 թ., բայց չի կորցրել թարմությունը և այժմեականությունը։

Ռիարտական վիմափոր կառույցները, մասնավորապես դամբարանները, ուրարտական կոթողային ճարտարապետության յուրօրինակ ստեղծագործություններ են, որոնք բավական հարուստ նյութ են տալիս պատմաբանին, թաղման ծեսի, շինարվեստի, հասարակական բնույթի այլևայլ հարցերի վերաբերյալ և Հայկական բարձրավանդակի ու Առաջավոր Ասիայի մշակույթների փոխա-

որնչությունների վառ արտահայտություն են։

Մոնթեի աշխատանքի արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նա փորձում է պատասխան տալ այդ կնճոռոտ խնդիրներին և յուրովի է մոտենում խնդրո առարկայի վերլուծությանը։ Փաստորեն սույն աշխատանքը ուրարտական դամբարանային հուշարձանների համապարփակ ուսումնասիրության առաջին փորձերից մեկն է։

Ուսումնասիրվող դամբարանների նյութերը գիտական շրջանառության մեջ են դրվել տարբեր հեղինակների կողմից։ Սակայն Մոնթե Մելքոնյանի աշխատության մեջ դրանք միավորված են մեկ մտահղացմամբ, որոշակի և յուրջ գիտական նկատառումներով։

Շատ հետաքրքիր են նրա դիտողությունները դամբարանների մանրամասերի նշանակության և ծագման մասին, մասնավորապես, ուրարտական կամարաձև վերնամասով որմնախորշերին ու ժայռափոր դամբարանների կամարաձև առաստաղներին տեղական ծագում վերագրելը, որոնք ուղղակիորեն կապվում են աշխարհիկ և վիրերկրյա շինությունների հետ։ Մեծ աշխատանք է կատարված որոշելու համար այն աշխատուժը, որը ծախսվել է ուսումնասիրվող յուրաքանչյուր դամբարանի կառուցման ժամանակ, մի հանգամանք, որն օգնում է հեղինակին ճշգրտելու այդ դամբարանների ժամանակագրությունը և հետաքրքիր եզրահանգումներ կատարելու՝ կապված ուրարտական հասարակության սոցիալական կառուցվածքի հետ։

Իհարկե, ընթերցողը պետք է հաշվի առնի, որ այս աշխատությունը քսանամյա երիտա-

սարդի մտքի արդյունք է, նրա դիպլոմային աշխատանքն է: Ընդ որում հեղինակն այդպես էլ ժամանակ չունեցավ վերանայելու, հղկելու, տպագրության պատրաստելու իր աշխատությունը, և բնական է, որ նրանում կլինեն որոշ անմշակ տեղեր, մերժելի ձևակերպումներ ու եպրաֆանգումներ: Եւ այնուամենայնիվ պետք է ընդունել, որ ամբողջության մեջ աշխատությունը ներկայանում է որպես թեև երիտասարդական, բայց հասուն գիտական մտքի արգասիք. այստեղ երևում է ոչ միայն ապագա մեծ գիտնականը, այլև արդեն կայացած գիտնականը: Այնպես որ, ինչպես վերը ասվածներից էլ բխում է, Մոնթեի աշխատության

հրատարակումը սույն մատենաշարով լիովին արդարացված է նյութի ընդգրկման և թեմայի առումով, հարցադրումների և հարցերի լուծումների առումով:

Միաժամանակ, որպեսզի Ուրարտուի դամբարանային հնագիտության հարցերը առավել ընդգրկուն ներկայացվեն, նպատակահարմար գտանք պրակում հրապարակել նաև հնագիտական այլ նյութեր, որոնք հայտնի են մեր հանրապետության տարածքից: Դրանք համեմատաբար նոր հայտնաբերումներ են և իրենց նշանակությամբ խիստ կարևոր են և անհրաժեշտ՝ Հայաստանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրության համար:

Այս աշխատությունը մվիրում եմ
իմ մախահայրերի՝
ճաիրյան լեռնակաճճերի, ճիշատակիճ:

ՄՈՆԹԵ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԺԱՅՌԱՓՈՐ ԴԱՄԱՐԱՆՆԵՐԸ. ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Օգտվելով առիթից՝ կցանկանալի՝ իմ խորին երախտագիտությունը հայտնել բոլոր նրանց, ովքեր աշակցեցին ինձ սույն աշխատանքը կատարելիս, և առաջին հերթին, անշուշտ, պրոֆ. Գ. Ազարիային, որը ոչ միայն հուշեց ինձ ընտրել ուսումնասիրության հենց այս թեման, այլև աշխատանքի ընթացքում գիտախորհրդակցական մջտական կապի մեջ էր ինձ հետ:

Շնորհակալ եմ նաև Ջորջ Դալլից իր տված խորհուրդներին, ինչպես նաև իմ ղեկավարից՝ Մարտին Շվարցից, համագործակցության ու աջակցության համար:

Երախտապարտ եմ նաև օրիորդ Լանա Բրուկյանին՝ անգլերեն, և հարգարժան պարոն Ստեֆան Ռիքսին՝ ռուսերեն ու գերմաներեն բնագրերից ինձ անհրաժեշտ թարգմանություններ կատարելու համար: Չեմ կարող երախտագիտություն չհայտնել և դոկտոր Վենսեն Փիգոտին, դոկտոր Պոլ Ջիմանկուն, դոկտոր Բոլին Բալբին, պրոֆ. Բեռնարդ Կեսային, պրոֆ. Վոլֆգանգ Հայմպելին, պարոն Մարգար Մելքոնյանին, պարոն Բյարենս Մակ. Ջիլլարդին և պարոն Տիգրան Կիրակոսյանին, որոնք ամեն կերպ օժանդակեցին ինձ աշխատանքը կատարելիս:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտագիտությունն ունի շուրջ 150-ամյա պատմություն*:

Անդրկովկասում տասնիններորդ դարում ուրարտական հուշարձանների ուսումնասիրության բնագավառում գիտական լուրջ աշխատանքներ սակավ են կատարվել: Ուրարտական նյութերը հաճախ շփոթվել և մեկնաբանվել են որպես ասորեստանյան, ասսանյան, անգամ բյուզանդական ծագմամբ արժեքներ: Չնայած այս հանգամանքին՝ 1870-ական թվականներից սկսած՝ գերմանացիները, ռուսները, անգլիացիները տարբեր արձավախմբեր էին կազմակերպում ուրարտական հուշարձանները հետազոտելու նպատակով**:

Ուրարտական հնավայրերի ուսումնասիրումը աննախընթաց աշխուժություն ապրեց Երկրորդ համ-

աշխարհային պատերազմից հետո, երբ սկսվեցին նախ Խորհրդային Հայաստանում, ապա և Արևմտյան Հայաստանում և Իրանում գտնվող մի շարք ուրարտական հուշարձանների պեղումները, որոնց արդյունքների հրապարակումները հետապոտողների ուշադրությունը բեռնեցին այս յուրօրինակ մշակութի ուսումնասիրման վրա:

Այս տարիներին շարունակվում էին ուրարտական նոր արձանագրությունների հայտնաբերումը և դրանց մեկնաբանման ու հրապարակման գործը՝

Ասորական բազմաքանակ տեքստերի հետ մեկտեղ այս արձանագրությունները օգնում են ոչ միայն Վանի թագավորության, այլև ուրարտացիներին դաշնակից ու հակամարտ հրկրների պատմության ընկալմանը:

Թեև մեր գիտելիքները Ուրարտուի պատմության ու մշակութի վերաբերյալ անընդհատ աճում են, այնու-

* Վանի ուրարտական հուշարձանների առաջին և ամենատպավորիչ նկարագրությունը (կարելի է ասել նաև ճիշտ թվագրությունը) տվել է դեռևս Մովսես Խորենացին (տես Մովսիս Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Ե., 1981, գիրք առաջին, ԺԶ): 1827 թ. ֆրանսիացի արևելագետ Ֆ. Է. Շուլցը Մովսես Խորենացու նկարագրած հուշարձաններն ուսումնասիրելու նպատակով գործուղվում է Վանի ջրբան: Նա այստեղ արտանկարում է եղած ուրարտական արձանագրությունները, որոնք, սակայն, հրապարակվել են միայն 1840 թ.: Հենց այս թվականն էլ, պայմանականորեն, համարվում է ուրարտագիտության սկիզբը (տես *Fr. Ed. Schulz*, *Memoires sur le lac de Van et ses environs*, *Journal Asiatique*, troisieme serie, IX, Paris, 1840).

Այստեղ և այլուր աստղանիշով նշանագրված ծանոթագրությունները պրակի պատասխանատու խմբագրին են:

** 1879 թ. Թոփրակ-կալեում (Ռուսիայի նիյի) պեղումներ սկսեցին

կատարել Անգլիայի հյուպատոս Բլեյսոնը և ամերիկացի քարոզիչ Ռեյնոլդսը: Թոփրակ-կալեի պեղումներն այնուհետև շարունակեց գերմանական արջավախումբը Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի և Վ. Բեյքի գլխավորությամբ: Հուշարձանի պեղումները 1911—1912 թթ. շարունակեց Հովսեփ Օրբելին (այս մասին հանգամանորեն տես Ե. Ե. *Пуотровски*, *Ванское царство*, М., 1959, с. 18).

Գիտական բարձր մակարդակով ուսումնասիրված հաջորդ ուրարտական հուշարձանը Կարմիր բլուրն է, որի պարբերական պեղումներն սկսվեցին 1939 թվականին Կ. Գ. Ղաֆադարյանի, Բ. Բ. Պիոտովսկու և Ս. Տեր-Ավետիսյանի ղեղավարությամբ (հետախուզական պեղումներն սկսվել էին 1936 թ. Կ. Գ. Ղաֆադարյանի գլխավորությամբ) և ավարտվեցին 1971 թ. (տես Ս. Ա. *Շախան*, Կարմիր բլուր, Ե., 1982, էջ 12—13):

ամենայնիվ, առայժմ հնագետների կողմից ուսումնասիրված է միայն մի մասն այն տարածքի, որին տիրել են Ուրարտուի արքաները, այսինքն՝ այս բնագավառում անելիքը տակավին սպառված չէ:

Ուրարտուի պատմության և մշակույթի առանձնահատկությունները թերևս պայմանավորված էին երկրի աշխարհագրական դիրքով և երկրաբանական ուրույն կառուցվածքով: Չմոռան դաժան ցուրտն ու դժվարամատչելի բազում լեռնային բնակավայրերի առկայությունը դեպի Հայկական բարձրավանդակ արշավող հակառակորդների բանակների համար դժվարություններ էին հարուկում: Հայկական լեռնաշխարհի ձորերով, գետերով ու լեռնաշղթաներով կտրտված տեղանքը մինևույն ժամանակ նպաստում էր այստեղ բնակվող ցեղերի մեկուսացմանը իրարից: Մեկ պետության կազմում Նաիրյան երկրների* ուշ միավորվելու պատճառը թերևս հենց այդ բնական արգելքներն էին: Մակայն ասորեստանյան բանակների մ. թ. ա. 13-րդ դարում սկսված ու ասընդմեջ շարունակվող արշավանքներն այս ուղղությամբ նպաստեցին լեռնաշխարհում ձևավորված իշխանությունների մերձեցմանը՝ սկիզբ դնելով դրանց միավորմանը, քանի որ գիտակցվում էր նման հզոր ախտյանին միացյալ ուժերով դիմագրավելու անհրաժեշտությունը: Այդ իսկ պատճառով, նույնիսկ հաջողված ասորեստանյան արշավանքներից կարճ ժամանակ հետո, շատ հաճախ լեռնաշխարհի «հպատակեցված» իշխանությունները ապստամբում էին, հրաժարվում տուրք վճարելուց, ինչը և պատճառ էր դառնում դեպի լեռնաշխարհ նոր ասորական արշավանքների համար:

Ուրարտական պետության ձևավորումից հետո էլ, սակայն, ինչպես վկայում են ասորական և ուրարտական որսյ տեքստեր, լեռնաշխարհում չվերացան կենտրոնախույս նկրտումները. հաճախակի էին բռնկվող ապստամբությունները: Չնայած այս հանգամանքին՝

* «Նաիրին» լեռնաշխարհին տրված ասորական անունն է, որը կարող է ունենալ և տեղական արմատներ: Մինևույն ժամանակ ասորեստանյանները «Նաիրի» ասելով տարբեր ժամանակներում և տարբեր հանգամանքներում նկատի են ունեցել տարբեր տարածքներ: Մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերին ու 1-ին հազարամյակի սկզբին Նաիրի անվան ներքո ասորեստանյանները միավորում էին իրենց երկրից հյուսիս ընկած տարբեր «թագավորությունները» (նկատի էր առնում Կաշիարի (Տուր-Աթլիսի) լեռներից հարավ-արևմուտք, մինչև Ուրմիա (Կապուտան) լճի հարավային շրջանները՝ հարավ-արևելքում և մինչև Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքները (երբեմն նաև Սև ծովը)՝ հյուսիսում ընկած տարածքը): Մ. թ. ա. 9-րդ դարում Ասորեստանից հյուսիս կազմավորվում են առանձին մեծ տերություններ, և հին Նաիրի համկայության կողքին ի հայտ են գալիս Նաիրի անվան այլ նշանակություններ. Նաիրի էր անվանվում Խուբուլջիա երկիրը (տեղադրվում է Վանա լճից հարավ, Արևելյան Տիգրիս (Բյուհտան) գետի ավազանում), որին գուգահեռ ինչատակվում է նաև ասորական Նաիրի փոխարքայությունը Ամեդու (այժմ՝ Դիարբեքիր) կենտրոնով: Ուրարտուի (Վանի) արքաները Նաիրի անունը ինչատակվում են միայն աքաղաղներն լեզվով գրված իրենց արձանագրություններում՝ այս անվան տակ նկատի ունենալով Ուրարտուն: Սակայն ասորեստանյանները Ուրարտուն համարում էին Նաիրիի միայն մի մասը, եթե նկատի չէր առնվում, իհարկե, Խուբուլջիան կամ Նաիրի փոխարքայությունը (տես Դ. Ա. Մեալիսիան. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, т. 1, Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 13-20).

ուրարտական մշակույթը անընդմեջ ծաղկում էր ապրում, իսկ պետության քաղաքական ազդեցությունն աճում էր: Մակայն մինևույն ժամանակ անդրկովկասյան և այլ շատ ցեղեր մնացին մեկուսացած² և պահպանեցին տեղական մշակույթի վարճացման առանձնահատկությունները: Այս երևույթն իր ազդեցությունն ունեցավ համաուրարտական մշակույթի ձևավորման վրա, մշակույթ, որում ակնհայտ են տարբեր տեղական մշակույթների տարրերը, մանավանդ արվեստի և ճարտարապետության բնագավառներում:

Մ. թ. ա. 9-րդ դարում ուրարտական պետությունը իր Տուշպա (այժմ՝ Վան) կենտրոնով հաստատված էր Վանա լճի ավազանում³: Ասորական արձանագրություններում ինչատակված Ուրարտուի առաջին թագավորը Արամեն է («Արամու Ուրարտայի»), որի հակառակորդն էր Ասորեստանի արքա Սալմանասար 3-րդը (մ. թ. ա. 860—825 թթ.)⁴:

Ուրարտուի երկրորդ արքա Սարգուրի 1-ինից է սկսվում Ուրարտուի արքաների ծագումնաբանական հաջորդականությունը մինչև Էրիմենա՝ մ. թ. ա. 634 թ.⁵ (տես աղ. 1): Ուրարտուի արքաները տասնամյակ առ տասնամյակ շարունակական պայքարի էին առաջնորդում երկիրը ընդդեմ Ասորեստանի. ընդ որում, ախտյաններից մեկից հզորացման համեմատ սկսվում էր մյուսը և հակառակը:

Աղյուսակ 1

Ասորեստանի արքաները	Թվականները	Ուրարտուի արքաները
Սալմանասար 3-րդ (860—825 թթ.)	860 858 846 834 824	Արամեն
Շամշի-Ադադ (825—812 թթ.)		
Շամիթում թագուհի (812—803 թթ.)		
Ադադ-Նիրարի 3-րդ (812—783 թթ.)		Սարգուրի 1-ին
Սալմանասար 4-րդ (783—773 թթ.)		Իշպուհի Սարգուրորդի
Ադուրդան 3-րդ (773—754 թթ.)		
Ադուր-Նիրարի 4-րդ (754—745 թթ.)		Արգիշթի Մինուայորդի
Թիգլաթթալասար 3-րդ (745—727 թթ.)	743 735	Սարգուրի Արգիշթորդի
Սալմանասար 5-րդ (727—722 թթ.)		
Սարգուրի 2-րդ (722—705 թթ.)	714	Ռուսա Սարգուրորդի (714 +)
Մինուայորդի (705—681 թթ.)		
Սաարիադուն (681—668 թթ.)		
Ադուր-Սալմասար (668—624 թթ.)	654 639	Սարգուրի Ռուսայորդի
Նինվին անկումը (612 թ.)		(Սարգուրի Սարգուրորդի (")) Էրիմենա Ռուսա Էրիմենայորդի (Ռուսա Ռուսայորդի) (") Ուրարտուի անկումը (585 թ.)

Կենտրոնական սյունակում ասորական աղբյուրներում ուրարտական արքաների անունների ինչատակման թվականներն են (տես Բ. Բ. Սուտրովսկի. Ванское царство, с. 41-42).

Արգիշթի 1-ին (մ. թ. ա. շուրջ 785—760 թթ.) և Սարգուրի 2-րդ (մ. թ. ա. շուրջ 760—735 թթ.) արքաների թագավորության տարիներին Ուրարտուն հասավ իր հզորության գագաթնակետին. մի կողմից երկրի սահ-

մանները ընդարձակվեցին հյուսիսում՝ Անդրկովկասում, մյուս կողմից, պարսության մատնելով Ասորեստանին, Վանի արքաները կարողացան իրենց վերահսկողությունը հաստատել Ուրարտուի հարավ ե արևմուտք ընկած կարևորագույն առևտրական ուղիների վրա (տես քարտեզը)⁶:

Թիգլաթպալասար 3-րդ արքայի օրոք (մ. թ. ա. 744—727 թթ.) Ուրարտուն և նրա դաշնակիցները մի շարք պարսություններ կրեցին Ասորեստանից: Ասորական բանակը մտավ Ուրարտու, ասպատակեց երկրի կենտրոնական շրջանները, պաշարեց Տուշպան, սակայն, քաղաքը գրավել չկարողանալով, հեռացավ: Ուրարտուն կազմալուծման ջնքին էր: Սակայն Սարգուրիի որդուն՝ Ռուսա 1-ինին (մ. թ. ա. շուրջ 735—714 թթ.), հաջողվեց կանխել կազմալուծումը և քայլ առ քայլ վերականգնել պետության հզորությունը: Դարի վերջին քսանամյակում արդեն անխուսափելի էր ուրարտա-ասորական նոր ընդհարումը: Պատերազմն սկսվեց ու ավարտվեց 714 թ.: Ուրարտայիները կրկին պարտվեցին: Ասորեստանի արքա Սարգոն 2-րդի (մ. թ. ա. 722—705 թթ.) բանակը ասպատակեց երկիրը:

Չնայած այս պարսություններին՝ այնուամենայնիվ, Վանի թագավորությունը գոյատևեց վոքր-ինչ ավելի երկար, քան իր ահարկու ախյանը՝ Ասորեստանը (Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվին ընկավ մ. թ. ա. 612 թ.): Ուրարտական թագավորությանը վերջին հարվածը հասցրին մարերը և երկրի կենտրոնախույս ուժերը մ. թ. ա. 590 թ.⁷: Ուրարտուի անկումից հետո լեռնաշխարհի իշխանությունները միավորվեցին այստեղ ձևավորված հայկական թագավորության շուրջ:

Ուրարտայիներն ստեղծեցին զարգացած մի մշակույթ, որի առանձին դրսևորումներում երբեմն բավականին հստակ է ուրվագծվում հարևան երկրների մշակութային ազդեցությունը: Օրինակ՝ 9-րդ դարի առաջին կեսի ասորական այն բարձրաքանդակներին, որոնց վրա պատկերված են Ուրարտուում տեղի ունեցած իրադարձությունները, ուրարտայի վիկորները, ինչպես մատնանշված է բազմիցս, հանդերձավորված են խեթերի նման, այն դեպքում, երբ դարավերջին ուրարտական վիկորական հանդերձանքը փոխվում է՝ նմանվելով ասորականին, որ քիչ է տարբերվում Պերսեպոլիսի

հայտնի բարձրաքանդակին պատկերված հայերի կրած զգեստից (նկ. 2)⁸: Ուրարտական առաջին արձանագրությունները գրված են աքադերեն⁹: Ասորեստանի մշակույթի ազդեցությունն ուրարտականի վրա այնքան մեծ է եղել, որ 19-րդ դարի գիտնականները Վանի հուշարձանները երբեմն նույնացնում էին ասորեստանյան հնությունների հետ¹⁰:

Չնայած արտաքին մշակութային ազդեցության և ուղղակի փոխառությունների առկայությանը՝ Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթն ուներ զարգացման իր ուրույն ուղին, մանավանդ ճարտարապետության բնագավառում: Կիլիկյան որմնադրության սկզբունքները, որ կիրառվել են լեռնային ամրույների կառուցման ժամանակ, հիմք հանդիսացան բուն ուրարտական շինարվեստի համար: Խոշոր քարերով պարիսպներ շարելը, ինչպես նաև այդ քարերի տեղադրելու համար ժայռափոր սանդղաձև կտրուքներ անելը որմնադրության սկզբունք են, որի գուգահեռը և նախորդը դժվար է գտնել Մերձավոր Արևելքում¹¹:

Ուրարտական տաճարների ճարտարապետության ոճական առանձնահատկության ակունքները հնարավոր չէ գտնել նույնիսկ նախաուրարտական շինարվեստում, որը, սակայն, իր որոշակի ազդեցությունն է ունեցել ուշ աքեմենյան տաճարային ճարտարապետության վրա¹²:

Ասվածը միայն մի չնչին մասն է տարբեր հետազոտողների կողմից մատնանշված այն առանձնահատկությունների, որոնք հնարավորություն են տալիս ճանաչելու ուրարտական մշակույթի արգասիքները և կամ առանձնացնելու այն արժեքները, որոնք կրում են ուրարտական ազդեցություն:

Սույն աշխատանքում քննարկվում են հայտնաբերված ուրարտական ժայռափոր դամբարանները և փորձ է արվում ստացված արդյունքների հիման վրա ստեղծելու յուրատեսակ հիմք, որը կօժանդակի Ուրարտուի պատմության, մշակույթի և տնտեսական կյանքի ուսումնասիրմանը:

Լիովին գիտակցում եմ, որ այս աշխատանքը, գումարվելով նախորդ հետազոտությունների արդյունքներին, չի սպառում առկա ամբողջ նյութը, և ուսումնասիրողները միշտ էլ առիթ կունենան լրացնելու հիմնահարյի ուսումնասիրությունը նոր հետազոտություններով:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԺԱՅՈՒՓՈՐ ԴԱՄԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՈՈՏ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտական դամբարանները պահված են Ուրարտուի վրադնչրած տարածքով մեկ (տես քարտեզը): Բազմաթիվ նմանություններով հանդերձ՝ այդ դամբարանները իրենց ձևերով, չափերով ու հարդարանքով հաճախ տարբերվում են միմյանցից:

Մեծ թվով վիթխարակերտ դամբարաններ են հայտնաբերված Վանում: Այդ դամբարանները փորված են Վանի վիթխարի ժայռի մեջ, մի ժայռ, որի վրա էլ հենց գտնվում է մ. թ. ա. 9-րդ դարում հիմնադրված հզոր միջնաբերդը:

Ըստ երևույթին Վանի ժայռի անմատչելի դիրքն էր պատճառը, որ հենց այստեղ հիմնվեց երկրի մայրաքաղաքը՝ Տուշպան: Ամրոցն այնքան լավ էր պաշտպանված, որ ասուրական ոչ մի բանակ այն գրավել չկարողացավ:

Վանի ժայռի մեջ պատրաստված են ութ տարբեր ժայռափոր կառույցներ:

Ժայռի հարավ-արևմտյան կողմում են, գտնվում հայտնի Խորխորյան քարայրերը («Արգիշթի՝ առաջինի սենյակները»), որոնք բաղկացած են ժայռափոր, միմյանց հետ չհաղորդակցվող երկու ընդարձակ համալիրներից և ավելի փոքր մի քարայրից, որի եզրից երևում է անհանգիստ Վանա լճի ափնեզերքը: Այս քարայրի մոտ գտնվում են մի դատարկ որմնախորշ և Խորխորյան տարեգրության սնպագիր սյուռնակներից ութը*: Հաջորդը Խորխորյան առավել խոշոր քարայրն է, որի մուտքը եզերված է հիշյալ արձանագրությունով: Այս քարայրը բաղկացած է չորս փոքր սենյակներով շրջապատված մի մեծ՝ հիմնական սրահից, որի երեք պատերը հարդարված են պատուհան հիշեցնող երկուսական որմնախորշերով, իսկ չորրորդը՝ մուտքն ամփոփող պատը՝ չորս խորշերով: Այսպիսով, որմնախորշերի ընդհանուր թիվը տասն է: Բոլոր որմնախորշերն էլ ուղղանկյունաձև են: Դիմառայաց պատի երկու որմնախորշերի հատակին արված են 2—3 սմ խորությամբ երկու փոքրիկ խոռոչներ: Երկու որմնախորշերն էլ շրջանակված են սակավախոր փոսակներով: Սրահի պատերը հարդարված են քառակուսի, կենտրոնում խորացող քանդակներով (լայնքը՝ 31 սմ), որոնք, Բ. Բ. Պիոտրովսկու կարծիքով, կամ լցված են եղել գուլամոր քարերով, կամ ծածկվել են թիթեղով: Կարծիք է հայտնվել նաև, թե այդ փորվածքների մեջ մետաղե ճրագներ են դրվել¹³:

* Այս արձանագրությունը պատմում է Արգիշթի I-ին արքայի թագավորության առաջին տասնեինգամյակում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին:

Դիմառայաց ձախ անկյունում աստիճաններ են փորված¹⁴: Քարայրի փոքր սենյակները նման են իրար. հյուսիս-արևմտյան սենյակում կան երեք որմնախորշեր և մեկ հոր: Ենթադրվում է, որ վերջինս դեպի ջուրը և կամ դեպի մեծ սենյակի տակ գտնվող երրորդ. Խորխորյան քարայրը տանող անցուղի է եղել¹⁵: Դեպի այս սենյակ տանող մուտքը գտնվում է հիմնական սրահի արևմտյան անկյունում: Այստեղ գտնվող որմնախորշերից երկուսը փորված են մուտքին դիմառայաց, մյուսը՝ հարավ-արևմտյան պատին: Մեծ սենյակի հետևի պատին կից երկու սենյակներն ունեն չորսական որմնախորշեր՝ երկուսական հետևի պատերին և մեկական՝ կողմնային պատերին: Այս սենյակների հիմնական մուտքերը գտնվում են որմնախորշերից գուրկ պատերի ձախ կողմում: Այստեղ ևս առկա են քառակուսի քանդակներ: Այս երկու սենյակների միջև տարբերությունը միայն կողմնային պատերի որմնախորշերի տեղադրման մեջ է: Այսպես՝ ձախակողմյան սենյակի առաջին որմնախորշը գտնվում է ձախակողմյան պատին և ավելի մոտ է դիմառայաց պատին, իսկ աջակողմյան որմնախորշը փորված է պատի մեջտեղում: Աջ կողմի սենյակում ձախակողմյան պատի որմնախորշը գտնվում է պատի միջնամասում, իսկ աջակողմյան պատինը ավելի մոտ է առջևի պատին:

Հարավ-արևելյան սենյակը նույնպես չորս որմնախորշ ունի: Այստեղ էլ կարելի է մտնել որմնախորշերից գուրկ պատի ձախ կողմում բացված անցուղով: Քարայրի առաստաղը հարթ է: Մուտքից սկսվող ժայռափոր աստիճանները տանում են ներքև (նկ.5)¹⁶:

Դեպի Փոքր Խորխորյան քարայր է տանում այժմ գրեթե ամբողջությամբ ավերված մի քարայրի մոտից սկսվող աստիճանաշարը: Քարայրը բաղկացած է մի երկարավուն դահլիճից (երկար՝ 12,68 մ, լայն՝ 2,90 մ, բարձր՝ 2,10 մ), որի հյուսիսային պատն ունի չորս որմնախորշ: Սրանց հատակներն ընդամենը քան սառնամանակով են բարձր դահլիճի հատակից: Որմնախորշերից երեքը գրեթե նույն չափերն ունեն: Ծայր արևելյան որմնախորշը մյուս երեքի նման չէ և ունի մի հարթակ: Դահլիճի մուտքը հարավային պատի արևմտյան կողմից է: Առաստաղը հարթ է (նկ. 6)¹⁷:

Մեծ Խորխորյան քարայրին բնորոշ ուղիղ և հարթ պատերը «խորթ» են այս քարայրի համար: Վերջինս չունի նաև հատակագծի և շինարվեստի այն բարձր որակը, որ բնորոշ է Մեծ քարայրին:

Նավթ-քույու կոչվող ձեռակիրտ քաբայրների խումբը (նկ. 7) տեղադրված է Վանի ժայռի միջին՝ ամենաբարձր մասում, Բսերքսեսի արձանագրությունից ոչ հեռու: Այստեղ ժայռի մեջ փորված է մի մեծ հրապարակ, որին արված է «Սարգուրի 2-րդի շիրիմ» պայմանական անունը¹⁸ և որը բայ է հարավային և արեւելյան կողմերից, սակայն արեւմուտքում և հյուսիսում սահմանափակված է ժայռի ուղղաբերձ կտրվածքներով: Հենց հյուսիսային պատի վրա է գտնվում դեպի անձավախումբ տանող մուտքը:

Քարանձավի ճակատն ունի մեծ որմնախորշի ձև (լայն.՝ 24,90 մ և բարձր.՝ 8,60 մ), իսկ դռան վրա մի պատուհան է բացված: Մուտքի մոտ ժայռը խիստ քայքայված է: Դամբարանի առաջին սրահը գուրկ է որմնախորշերից, ուղղանկյունաձև է (երկար.՝ 12,40—12,42 մ, լայն.՝ 7,27—7,28 մ, բարձր.՝ 7,90 մ), ունի կամարաձև առաստաղ: Պատերի վերին մասում, որտեղից սկսվում է կամարը, կարելի է տեսնել բարձրաքանդակ կիսաշրջաններից կազմված մի ժապավեն: Հատկանշական է այս սենյակի պատերի կատարյալ մշակումը և սրահի անկյունների ճշգրտությունը: Սրահի հյուսիս-արեւելյան երկար պատի վրա բացվում է երկու դուռ, որոնցից մեկը տանում է դեպի ձախակողմյան՝ երկու որմնախորշեր ունեցող սենյակը, մյուսը՝ աջակողմյան, որի լավ հղկված պատերն ունեն բարձրաքանդակներ, որոնք նման են մեծ սրահի քանդակներին: Այս սենյակի հյուսիս-արեւմտյան պատի մեջ փորված է սանդղավանդ ունեցող մի որմնախորշ:

Մեծ դահլիճի կարճ պատերից յուրաքանչյուրն ունի մեկ դուռ: Առաջինը, որ գտնվում է քարանձավի մուտքից ձախ, տանում է դեպի ուղղանկյունաձև մի փոքր սենյակ, իսկ աջակողմյան դուռը՝ դեպի մեկ այլ, կիսավառույց սենյակ¹⁹: Վերջին հանգամանքը Չառլզ Բառնեյն ու Դեվիլդ Լանգը բացատրում են Սարգուրի 2-րդ և Ռուսա 1-ին արքաների հանկարծամահությամբ՝ դամբարանն էլ թվագրելով այդ ինքնակալների գահակալության տարիներով²⁰:

Հիշատակված արհեստական հարթակի հյուսիս-արևմտյան պատի մեջ փորված է սենյակների մեկ այլ համալիր, որն անվանված է Իչկալա (նկ. 10): Վերջինիս հատակագիծը տարբերվում է Նավթ-քույու և Խորխորյան անձավների հատակագծերից, քանի որ փոքր սենյակները խմբված են ոչ թե առաջին մեծ դահլիճի, այլ երկու դահլիճների շուրջ:

Առաջին դահլիճը փոքր-ինչ անկանոն ձև ունի (երկար.՝ 9,28—9,38 մ, լայն.՝ 5,49—5,97 մ), առաստաղը կամարաձև է, իսկ երկրորդ՝ ավելի փոքր (6,30 մ x 4,33 մ) ու ցածր սենյակի առաստաղը հարթ է: Առաջին դահլիճին հարում են երկու կողմնային սենյակներ, իսկ երկրորդին՝ երեք սենյակներ, որոնցից երկու կողմնայիններն ունեն հատակից 19 սմ բարձր հարթակներ:

Առանձնապես ուշագրավ է երկրորդ դահլիճին առնչվող երրորդ սենյակը: Այն ուղղանկյունաձև է (երկար.՝ 4,80—4,82 մ, լայն.՝ 2,60—2,71 մ) և հյուսիս-արևմտյան

պատի մոտ ունի 0,87 մ բարձրությամբ մի հարթակ, դեպի ուր տանում է երեք աստիճաններ ունեցող սանդուղքը: Հարթակի վրա 1,67 մ երկարությամբ ու 0,88 մ լայնքով կանոնավոր մի փորվածք կա: Ավելի ներքև, արդեն պատի մեջ փորված են 2 սմ տրամագիծ ունեցող անցքեր, որոնց մեջ, ինչպես ենթադրում է Բ. Բ. Պիտտրովսկին, ամրացվել են պատի հարդարանքներ: Նման անցքեր կան նաև երկրորդ մեծ դահլիճում: Իչկալա քարանձավը մյուս քարանձավներից շատ ավելի վատ է պահպանվել. ամենուրեք կան ճեղքվածքներ, և, ինչպես նշում է Բ. Բ. Պիտտրովսկին, քարայրի պատերը ուշագիտ դնելուց հետո միայն կարելի է նկատել, որ դրանք ժամանակին խնամքով տաշվել ու հղկվել են²¹:

Դեպի Նավթ-քույու և Իչկալա տանող հարթակից ներքև գտնվում է մեկ այլ արհեստական քարայր, որը ընդամենը մեկ ոչ ճշգրիտ ուղղանկյունաձև սրահ է (երկար.՝ 3,44—3,71 մ, լայն.՝ 1,92—2,02 մ, բարձր.՝ շուրջ 2 մ): Սրահն ունի երեք խոշոր ու խոր որմնախորշեր: Առաստաղը հարթ է՝ արևելքից արևմուտք աննշան թեքությամբ (նկ. 8)²²:

Նկարագրված այս անձավներից արևելք, դեպի միջնաբերդ տանող Թավրիսյան դարպասների մոտ գտնվում է ժայռափոր սրահների մեկ այլ խումբ, որն ստացել է Մեծ քարայր անունը (նկ. 9): Քարայրի առջև փորված է ընդարձակ հարթակ, դեպի որն իջնում է մի վեհաշուք սանդուղք (աստիճաններից պահպանվել են 25-ը): Քարանձավի ճակատը խնամքով հարթեցված է և ունի խորշաձև քիվ: Ներքևից դեպի քարայրի մուտքն է տանում նաև յոթնաստիճան սանդուղքը²³: Մուտքով կարելի է մտնել մեծ սրահը (երկար.՝ 9,34—9,42 մ, լայն.՝ 6,17—6,18 մ, բարձր.՝ 5,95—5,99 մ), վերջինս հաղորդակցվում է երեք այլ սենյակների հետ, որոնցից երկուսը կողմնային են, իսկ երրորդը գտնվում է գլխավոր մուտքի դիմաց: Արևմտյան կողմնային սենյակի մուտքը տեղադրված է արևելյան պատի հյուսիսային կողմում: Սենյակը երկարավուն է և ձգվում է հյուսիսից դեպի հարավ: Սենյակի հարավային մասում կա մի հարթակ:

Արևելյան սենյակի մուտքը տեղադրված է արևմտյան պատի հարավային կողմում: Սենյակը գուրկ է խորշերից ու հարթակներից: Սենյակներից ամենաուշագրավը հյուսիսայինն է, որի մուտքը գտնվում է հիմնական դռան դիմաց, երկայնական պատի վրա: Սա ուրույն կառուցվածք ունի, ժամանակին վերակառուցվել է և հիմնական սրահի նկատմամբ տեղադրված է թեքությամբ: Սենյակի հարավ-արևմտյան անկյունը հաված է հիմնական սրահի հյուսիսային պատին, իսկ հարավ-արևելյանը տեղադրված է սույն պատից որոշակի հեռավորության վրա: Այս սենյակն իր արևմտյան պատի մոտ ունի բավականին լայն մի հարթակ, դեպի ուր բարձրանում է հարթակին կից փորված եռաստիճան սանդուղքը:

Վանի ժայռի հյուսիսային լանջին եղած միակ՝ արհեստական անձավը (նկ. 11)²⁴ մեկ ընդարձակ սրահ է (երկար.՝ 20,46 մ, լայն.՝ 7,81—7,95 մ, բարձր.՝ 2,53 մ):

Մուտքը տեղադրված է սրահի արևմտյան կողմում և շատ լայն է՝ 8,48 մ: Առաստաղը հարթ է: Հենց այս մուտքը կազմող ժայռի կտրվածքներից արևմտյանի վրա է փորագրված Մինուա Իշպուեինորդու արձանագրությունը*:

Վանի ժայռավոր համալիրներից վերջինը գտնվում է ամրոցի մեջ, «պինապահեստի» մոտ (նկ. 12): Հայտնաբերել է Ա. Ն. Կավակովը 1916 թ.: Դամբարանի մուտքը, որը տալու է 20 քմ տարածքով և 2,55 մ բարձրությամբ քառակուսի մի սրահ, իր աջ անկյունում ներսի կողմից ունի մի փոսիկ, որը թերևս որպես դռան կրընկաքար է ծառայել:

Սրահի ձախակողմյան պատի վրա հատակից բարձր դիրք ունեցող մի մուտք է բացվում դեպի կից, ոչ մեծ երկու սենյակները, որոնցից առաջինը հատակագծում ուղղանկյունաձև է (երկար.՝ 4,76 մ, լայն.՝ 1,42 մ և բարձր.՝ 0,95 մ): Այս սենյակը, որտեղ կարելի է տեղաշարժել միայն սողալով, ունի հարթ առաստաղ, մինչդեռ հաջորդ սենյակի առաստաղը գմբեթաձև է:

Այս սենյակը առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն առաստաղի ունեցած ձևի առումով, այլև նրանով, որ հարևան սենյակի հատակի հարթության մակարդակին համապատասխան բարձրության վրա ունի կտրուք սալաքարի համար: Այդ սալաքարը ծառայել է որպես հատակ սենյակի համար, մինևույն ժամանակ ծածկել է այս սենյակի տակ գտնվող դեպի մեկ այլ, ավելի փոքր խույ (լայն.՝ 1,07 մ, բարձր.՝ 0,85 մ) տանող մուտքը: Ա. Ն. Կավակովի կարծիքով այս անձավը դամբարան է եղել: Զարատապանը դրվել է, թերևս, ներքևի խույում, մինչդեռ Մեծ քարայրում և Նավթ-քույունում քարատապանները կարող էին դրվել միայն բարձր հարթակների վրա²⁵:

Վանի ժայռավոր կառույցների ամենաակնառու առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ կիրառվել է ուղղանկյունաձև հորինվածք: Հատակագծում սուր անկյուններ ունեցող քառանկյուն սենյակներ կան միայն Իչկալա, Նավթ-քույուն, Մեծ Խորխորյան, Փոքր Խորխորյան ու Հյուսիսային քարայրերում:

Մյուս ուշագրավ երևույթը որմնախորշերի առկայությունն է: Գրեթե բոլոր բազմասրահ համալիրներում արտաքին մուտքը տալու է դեպի ավելի փոքր սենյակներով ջրապատված սրահ. միայն Իչկալայում է, որ գոյություն ունի երկրորդ սրահը, որին են միանում երեք փոքր սենյակներ: Ամեն դեպքում այս սրահի ու սրահ կից սենյակների հատակագծերում կրկնվում է Վանի ժայռավոր համալիրների հորինվածքների գլխավոր մտահղացումը: Հատկանշական է, որ այս դամբարանի առաստաղները կա՛մ հարթ են, կա՛մ կամարաձև, ընդ որում կամարաձև առաստաղներով են օժտված գլխավորապես հիմնական սրահները:

Հաջորդ հուշարձանախումբը, որին կցանկանայի անդրադառնալ, Ալթին-թեփեի դամբարանախումբն է: Այն գտնվում է Վանի թագավորության արևմտյան սահ-

մանների մոտ, ներկայիս Երզնկայից ոչ շատ հեռու (տես քարտեզը): Հուշարձանը պեղող հնագետ Թահսին Օզգյուլի կարծիքով, այստեղ հայտնաբերված երեք դամբարանները թվագրվում են Սարգուրի 2-րդի, Ռուսա 1-ինի և Արգիշթի 2-րդի թագավորության տարիներով: Իր շարադրանքում նա պահպանում է 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դամբարաններ հաջորդականությունը²⁶:

Թեև Ալթին-թեփեի դամբարանները ժայռավոր չեն, սակայն, քանի որ կառուցված են լայն քարե բեկորներից և օժտված են Վանի ժայռավոր դամբարանների բնորոշ մանրամասերով (ինչպիսին են, օրինակ, կանոնավոր տեղադրված խորշերով ուղղանկյուն սենյակները), դառնում են Վանի ժայռավոր դամբարանների ամենամոտ նմանակները, և դրանց համեմատությունը, բնականաբար, անհրաժեշտություն է դառնում:

Ամենավաղ թվագրություն ունեցող դամբարանը առաջինն է (նկ. 13): Այն կազմված է ներքին երեք հավասարաչափ սենյակներից: Դամբարանի մուտքով կարելի է մտնել կենտրոնական սրահը, որի երկու կողմերում տեղադրված են սրահից հավասար հեռավորության վրա գտնվող մեկական սենյակներ:

Կենտրոնական սրահն ունի հյուսիս-արևելք — հարավ-արևմուտք կողմնորոշում: Մտնելով կենտրոնական սրահ՝ դիտողը անմիջապես կտեսնի նրա երկու կողմերում տեղադրված որմնախորշերը, որոնցից ձախակողմյանը ավելի մակերեսային ու լայն է աջակողմյանից, այսինքն՝ համաչափությունն այստեղ թեթևակիորեն խախտված է: Մուտքից աջ ձգվող պատի վրա կա աջակողմյան սենյակ տանող մի դուռ: Այս սենյակը մյուսներից առանձնանում է վերին մասում կտրացող վեց որմնախորշերով: Որմնախորշերից երկուսը տեղադրված են հյուսիս-արևելյան, երկուսը՝ հարավ-արևմտյան, մեկը՝ մուտքի դիմացի պատին (փոքր-ինչ շեղված է դեպի աջ), իսկ վեցերորդը՝ մուտքից աջ (մուտքից դեպի դիմացի պատը նայելու դեպքում):

Որմնախորշերից յուրաքանչյուրը փորված է դամբարանի պատերի եռաշարք շարվածքի միջևամասում (երկրորդ շարք), հենց սալաքարի մեջ:

Ձախակողմյան սենյակի կանոնավոր մուտքը գտնվում է ուղիղ աջակողմյան դռան դիմաց: Այս սենյակն ունի վերևում կտրացող երեք որմնախորշ, որոնցից երկուսը փորված են հարավ-արևմտյան պատին, մինչդեռ երրորդը տեղադրված է հյուսիս-արևելյան պատի հյուսիս-սային անկյան մոտ:

Գողմնային սենյակի առաստաղները կառուցված են երկշարք քարերով: Զարերն այնպես են մշակված, որ կենտրոնում՝ երկշարք քարերի կցման բարձրակետում, առաստաղը կոնաձև է ստացվել: Սրահի ծածկը այլ կառուցվածք ունի. սենյակի գագաթն ավարտվում է մեկ քարի երկայնքով ձևավորված առաստաղով: Այդ քարը մշակված է այնպես, որ այն լայն կամարի տեսք է ստացել:

Դամբարանի մուտքը փակվել է նախ մի քարասալով, որ տեղադրված է կողմնային պատերի մեջ արված փոսորակներում, և ապա՝ ավելի հոծ մի սալով, որը հենված է եղել մուտքի երկու կողմերում դրված ավելի

* Shu YKH, N 63.

փոքր քարերի վրա: Հատակն ունի քարն հիմք, որի վրա ժամանակի ընթացքում գոյացել է հողի բարակ շերտ:

Դամբարանն արտաքուստ հատակագծում ուղղանկյունաձև է²⁷ և վատ է հարդարված. մասնավորապես, սենյակների առաստաղները կազմող քարերի միջև կան բացվածքներ, որոնք փակված են տարբեր ձևի ու չափերի անմշակ քարերով: Այս դամբարանի վրա եղել է բացօթյա մի կառույց, որը, Թ. Օղգյուշի կարծիքով, հանգույցալի պաշտամունքի հետ առնչվող տաճարի դեր է կատարել²⁸:

Երկրորդ դամբարանը (նկ.14) ավելի պարզ կառուցվածք ունի. կազմված է հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ձգվող գրեթե ուղղանկյունաձև հատակագծով սրահից, որի հետևի պատը փոքր-ինչ ավելի երկար է առջևից, որում բացված է դամբարանի մուտքը: Ունի նախամուտք:

Սրահի կողմնային պատերին կան երեք միանման հավասարատաքած որմնախորշեր: Մյուս երկու որմնախորշերը գտնվում են մուտքի դիմացի պատին: Դամբարանսրահի որմնախորշերը առանձնահատուկ կառուցվածք ունեն, քանի որ՝ 1. Որմնախորշերն ունեն սալաքարն դարակներ, որոնք որմնախորշերը բաժանում են երկու մասի, ընդ որում առաջացած խորշերից ներքևից միշտ էլ փոքր է վերևից: 2. Ոչ թե որմնախորշերը փորված են պատի առանձին քարերի մեջ, այլ պատը շարելիս թողնվել են դատարկ տարածքներ որմնախորշերի համար (նման կառուցվածք ունեն և հաջորդ՝ Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանի որմնախորշերը):

Քարն «դարակներ» ունեն կլոր փորվածքներ, որոնք համապատասխանում են դամբարանում հայտնաբերված բրոնզե անոթների հատակների չափերին: Դեպի դամբարան տանող նախասրահի կողմնային երկու պատերում կան մեկական այլ որմնախորշեր, որոնք, սակայն, չունեն դարակներ: Դեպի նախասրահ տանող մուտքը փակված է եղել երկու սալաքարերով, որոնցից առաջինը՝ արտաքինը և ավելի հաստաբետը, հենված է եղել մուտքի եզրերի մոտ շարված քարերի վրա:

Դեպի նախասրահ տանող հաջորդ արգելքը կենտրոնում կամարաձև բացվածքով ավելի բարակ, լավ մշակված սալն է, որը ուղղահայաց դիրքով ազուցվել է նախասրահի պատի երկու կողմերում թողնված և սալաքարի հաստությանը համապատասխանող բացվածքների մեջ: Ընդ որում հենց այս նախամուտքի դռան դիմաց, ընդամենը 1,7 մ հեռավորության վրա է գտնվել առաջին դամբարանի փակ դուռը:

Դամբարանի հատակը քարից է, որի վրա ժամանակի ընթացքում գոյացել է հողի բարակ շերտ: Դամբարանը ծածկված է եղել սալաքարերով: Դամբարանի պատերի քարերը ներսից նրբորեն մշակված են, իսկ արտաքին երեսները փաստորեն անմշակ են թողնված²⁹:

Ալթին-թեփեի երրորդ և ամենաուշ թվագրությունն ունեցող դամբարանը գտնվում է մյուս երկու դամբարաններից դեպի արևմուտք՝ տասնվեց մետր հեռավորության վրա: Այն փորված է բլրի լանջի մեջ և ծածկված է եղել քարերով ու կավի հոծ շերտով (նկ.15):

Այս դամբարանն առաջինի նման ունի երեք սենյակ,

որոնցից առաջինը ուղղանկյունաձև է և գուրկ է որմնախորշերից: Դեպի այս սենյակն է տանում դամբարանի նախամուտքով օժտված և ժամանակին սալաքարով փակված մուտքը: Դեպի երկրորդ սենյակ կարելի է մտնել այդ սրահի պատի մեջ եղած անցումով: Երկրորդ սենյակը օժտված է ութ որմնախորշերով՝ որոնցից հինգը գտնվում են հյուսիսային, իսկ երեքը՝ արևելյան պատերին: Երկրորդ սրահի արևմտյան պատի մեջ բացվող մուտքով կարելի է անցնել հաջորդ՝ ամենավերջ ուղղանկյունաձև սենյակը: Սենյակի երեք՝ դիմացի և կողմնային պատերի վրա կան մեկական որմնախորշեր: Կողմնային երկու որմնախորշերը տեղադրված են պատերի կենտրոնական մասում, իսկ դիմառայացը փոքր-ինչ շեղված է դեպի հյուսիս:

Այս դամբարանի մուտքը կառուցվածքով նման է առաջին դամբարանի մուտքին, այսինքն՝ նախամուտքի խորքում, պատերի միջև դրված է մի սալաքար, իսկ դրսից դամբարանի մուտքը փակվել է մեկ այլ, կոպիտ մշակված սալաքարով: Ընդ որում, ի տարբերություն առաջին դամբարանի, այստեղ մուտքը փակող առաջին քարը նրբորեն մշակված է:

Դամբարանը քարե ծածկ է ունեցել: Հատակը նույնպես քարից է: Դամբարանի շինաքարերը արտաքին կողմից գրեթե անմշակ են:

Այս դամբարանի հատակագծային հորինվածքը տարբերվում է մյուսներից. առաջին և երկրորդ սենյակները տեղադրված են միմյանց զուգահեռ առանցքների վրա, մինչդեռ երրորդ սենյակի երկայնական ուղղվածությունը հեռանկարում ուղղահայաց է առաջին և երկրորդ սենյակների երկայնական պատերի նկատմամբ: Այս սենյակի նման դիրքը հորինվածքային կոր լուծում է և կարող է դիտվել որպես հավելում հիմնական լուծմանը (խոսքը առաջին և երկրորդ սենյակների հատակագծի մասին է)³⁰: Ալթին-թեփեի այս դամբարանը միակն է, որը կողպատված չի եղել և պեղվել է հնագետի կողմից: Ընդ որում առաջին սենյակի ամբողջ հատակը ծածկված է եղել կարասիով, այնպես որ ոտք դնելու տեղ իսկ չի եղել³¹: Երկրորդ սենյակում հայտնաբերվել է դուռը ծածկող սալաքար: Այս սենյակում են հայտնաբերվել և դամբարանում դրված երկու քարատապանները, որոնցից մեկի մեջ տղամարդու, իսկ երկրորդի մեջ կնոջ կմախքներ են հայտնաբերվել: Քարատապանները թե ներսից և թե դրսից խնամքով տաշված ու հղկված են եղել³²: Ալթին-թեփեի դամբարաններն ունեն շատ ընդհանրություններ, որոնցից են որմնախորշերի հետևողական առկայությունը բոլոր դամբարաններում, քարի մշակման սկզբունքը. անմշակ՝ դրսից և տաշված ու հղկված՝ ներսից: Ընդհանուր է նաև դամբարանների քողարկման սկզբունքը և ձգտումը: Բոլոր դամբարանների սենյակներն էլ ուղղանկյունաձև են՝ կառուցված գլաքարի հիմքի վրա: Դամբարանների պատերը գուրկ են արձանագրություններից և հարդարանքից:

1859 թ. Աբաքս գետի ափին, այն ժամանակվա Երևանի նահանգի Շարուրի գավառում ռուս սահմանապահների Ալիշարի պահակետի դիմաց, այժմյան Իրանի

տարածքում, այստեղ ճամբարած քրդերը հայտնաբերել ու կողոպտել են մեկ ուրարտական դամբարան, որում պահվող առանձին նյութերի ալյուրեմները հայտնվել են Երևանում և ավելի ուշ տրամադրվել են Էրմիտաժին*:

Պահպանվել է Ալիշարի դամբարանը նկարագրող ֆրանսերեն լեզվով գրված և անստորագիր մի նամակ, որում դամբարանը ներկայացվում է որպես մոտ 75 մ բարձրությամբ մի ժայռի մեջ շինված կառույց: Այն կապված է եղել միմյանց հետ հաղորդակցվող երկու սենյակներից, կամարաձև առաստաղ ունեցող նախա-սրահից և հարթ, մշակված երեք սալաքարերով ծածկված ու յոթ ուղղանկյունաձև որմնախորշերով օժտված՝ թաղման սրահից: Համաձայն անստորագիր նամակի տվյալների՝ որմնախորշերից յուրաքանչյուրում դրված է եղել մեկ կավանոթ: Դամբարանի նախամուտքը փակված է եղել մեծ քարաբեկորով, հատակը՝ ծածկված հողի բարակ շերտով (նկ. 16)³⁵: Կարելի է ենթադրել, որ դամբարանի սենյակներն ուղղանկյունաձև են եղել: Սակայն նախա-սրահը ունեցել է անկանոն կառուցվածք ու գտնվելիս է եղել դամբարանսրահից ավելի ցածր մակարդակի վրա³⁶:

Վառա լճից արևմուտք՝ Մանավկերտի մոտ, Պատնոսից մոտ 40 կմ դեպի արևմուտք, Լեման-Հաուպալը ժամանակին հայտնաբերել է ուրարտական մեկ այլ դամբարան³⁷, որի մուտքն սկսվում է ժայռի փորված կամարաձև դրոմոսով: Նույն ժայռի հրեպին՝ ուղղանկյունաձև մի որմնախորշի մեջ փորագրված է Ռուսա 2-րդ արքայի արձանագրությունը^{38**}: Այս դամբարանի ամենախոշոր սրահն առաջինն է, որի պատերից աջակողմյանում հղած մուտքով կարելի է անցնել դեպի երկրորդ՝ ավելի փոքր սենյակը: Այս մուտքը երկված է մի դեկորատիվ քիվով, որը, վառ Լուսի խոսքերով ասած, հիշեցնում է «հեծանների ծայրերով կապված մի շարք»³⁷: Ենթադրվում է, որ այս սենյակում դրվել է հանգուցյալը: Ենթադրվում է նաև, որ դամբարանը կառուցվել է Մինուա արքայի թագավորության տարիներին³⁸:

Մանավկերտից ոչ հեռու, Արածանի գետի մոտ, Մշո դաշտից հյուսիս, Կայալի-դերի կոչվող վայրում, 1965 թ. Չառլզ Բառնեյը հայտնաբերել ու պեղել է մեկ այլ ուրարտական ժայռափոր դամբարան³⁹: Նա հավելած է այս

դամբարանը թվագրելու Սարյուրի 2-րդ կամ Ռուսա 1-ինի թագավորության տարիներով⁴⁰: Դամբարանն ունի նախամուտք և վեց սենյակներ (նկ. 17), որոնցից երկուսի պատերի վրա կամարաձև որմնախորշեր կան: Այս որմնախորշերը (Ալթին-թեփի 2-րդ դամբարանի որմնախորշերի նման) ունեն կճուճաձև փորվածքներ: Որմնախորշերն ունեն տարբեր բարձրություններ:

Երբորդ սրահի հետևի պատին կից մի հարթակ է բարձրանում, որի մեջ փորված է սարկոֆագ հիշեցնող մի խորշ, որտեղ ըստ Չառլզ Բառնեյի կարող էր դրվել կարճահասակ մարդու դիակ:

Դամբարանի սրահներից երեքի տակ փորված են շշաձև հորեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի շուրջ վեց մետր խորություն: Այս երեք հորերից երկուսը պեղելուց հետո Չառլզ Բառնեյը հանգել է այն եզրակացության, որ դրանք ծառայել են որպես դամբարանփոսեր: Այս հորերի հատակին գտնվել են լավ մշակված քարաբեկորներ, որոնք նրա կարծիքով ծառայել են որպես զոհասեղաններ:

Այս դամբարանի որոշ պատեր այնպես են փորվել, որ առաջացել են աստիճաններ՝ նման նրանց, որոնք առկա էին Խորխորյան քարայրում: 6-րդ սենյակի հատակի քարերի վրա շրջանաձև (գոգավոր) խոռոչներ են արված: Ընդ որում դամբարանը ժամանակին կողոպտվել է, և այդ պատճառով սալահատակի շատ քարեր շուռ եկած վիճակում են հայտնաբերվել: Վերջին թաղումից հետո դամբարանի մուտքը փակվել է բազալի քարաբեկորներով, քարերով է լցվել ու հետո հողով ծածկվել նաև նախասրահի միջանցքը: Դամբարանը կառուցված է մեծ սուրճաբեկորի մեջ, և ամենայն հավանականությամբ այս սուրճի ցածրորակությունն է պատճառը, որ շինարարներին չի հաջողվել այստեղ ստեղծել նույնքան տպավորիչ մի կառույց, որպիսիք Վանի ժայռի ու Ալթին-թեփի դամբարաններն են⁴¹: Կայալի-դերիի բոլոր սենյակներն էլ ուղղանկյունաձև են. սակայն չորրորդ և վեցերորդ սենյակները փոքր-ինչ շեղված են ու կատարյալ ուղղանկյունիներ չեն կապվում: Սենյակների առանցքները միմյանց նկատմամբ նույնպես կատարյալ զուգահեռ-ուղղահայաց չեն:

Արծկեում (Աղջևապ) Մխիան սարի ուղղությամբ, Վառա լճի հյուսիսային ափերից մոտ 300 մ հեռու գտնվում է մի ուրարտական դամբարանադաշտ, որտեղ պեղումներ են կատարել Բաքի Օզյունն ու Էմին Բիլջիբը: Այստեղ պեղվել են նաև ժայռերի մեջ փորված գերեզմաններ: Այս դամբարանները սովորաբար ունենում են մեկ սրահ ու թաղակապ դրոմոս: Դամբարանների հատակը սովորաբար տեղադրված է լինում մուտքից երկու աստիճան ցածր: Այդ իսկ պատճառով դրոմոսի հատակը 80—90 սմ-ով բարձր է սենյակի հատակից: Դամբարանները կամարաձև, ավելի հազվադեպ՝ հարթ առաստաղ ունեն: Որմնախորշերի մեծագույն մասը նույնպես կամարաձև է: Չկողոպտված դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել են աճյունաստիճաններ, որոնք իրենց չափերով համապատասխանում են որմնախորշերին: Այս դամբարաններում հաստատագրված են ինչպես

* Դամբարանում գտնված իրերի միայն մի աննշան մասն է հասել Էրմիտաժ. այն է՝ պղնձե կաթսայի երկու հարդարանք, որոնցից մեկը ցլի գլխի արձանիկ է, մյուսը՝ մարդու իրանով թռչունի քանդակ: Էրմիտաժում այժմ պահվում է նաև կաթսայի՝ ցլի ոտքի ձև ունեցող բրոնզե մի հենակ, ապարանջանի մի բեկոր և մարտական ձիու բրոնզե հարդարանքի տարբեր մանրամասեր, որոնց թվում՝ մի պանգակ՝ Արգիշթի 1-ին արքայի արձանագրությամբ (տես Ե. Ե. Մուտրովսկայ. Вавилонское царство, с. 25, 35-36. Ե. Ե. Мутровская. Искusstvo Урарту, А. 1962, с. 3-6): Արձանագրությունը բաղկացած է երկու բառից՝ «Արգիշթիի պահեստ»: Այս արձանագրությունը, ցավոք, չի նպաստում դամբարանի առավել ճշգրիտ թվագրմանը (այն կարելի է թվագրել մ. թ. ա. մոտավորապես 8—7-րդ դարերով), քանի որ հայտնի են տարբեր ժամանակ Ուրարտուի գահին տիրած Արգիշթի անունով երկու արքաներ:

** Դժվար է ասել. կա՞րողք առնչություն արձանագրության և դամբարանի միջև, քանի որ այս արձանագրությունն էլ թերի է ու առայժմ չունի հստակ թարգմանություն (տես УХИ, N 279, с. 342-343):

դիաթաղման, այնպես էլ դիակիզման ծեսերով կատարված թաղումներ: Ընդ որում կան դեպքեր, երբ մինևույն դամբարանում հանգուցյալները թաղված են հիշատակված երկու տարբեր ծեսերով: Թեև այս դամբարանների պատերը այնպիսի նուրբ մշակում չունեն, ինչպես Ալթին-թեփեի դեպքում էր, սակայն Արծնեի ժայռափոր դամբարանների հատակագծերը համընկնում են Ալթին-թեփեի 2-րդ (միասեռ) դամբարանի հատակագծի հետ⁴²:

Արծնեի այսպիսի հորինվածքն ունեցող դամբարանները հիշեցնող դամբարաններ են պեղվել և Սարիսու հարթավայրում՝ Պատնոսի մոտ, Ադլեհապի Յուքարի Գոշմեյ տաճող ճանապարհի մոտ: Այստեղ հայտնաբերված դամբարանները ծածկված են եղել լայն քարասալերով և հիշեցնում են նույն Ալթին-թեփեի 2-րդ դամբարանը⁴³: Այստեղ հայտնաբերվել են նաև ժայռերի բնական ճեղքվածքներում ջինված դամբարաններ, որոնք հիշեցնում են Իգդիրի ուրարտական դամբարանադաշտի թաղումները⁴⁴:

Երեք սրահներից կազմված ժայռափոր դամբարան է հայտնաբերված Մակուից ոչ հեռու՝ Մանգարում (նկ. 4): Դեպի այս դամբարանի մուտքը տառու է ժայռի հյուսիսային կողմում փորված անտիճանաշարը:

Լայն, դամբարանի մուտքի մոտ նեղացող անցումով կարելի է մտնել առաջին՝ ամենամեծ սրահը, որի արևմտյան պատին փորված են երեք հավասարաչափ կամարաձև վերնամասով որմնախորշեր: Հարավային պատի մոտ կա բավականին երկար մի հարթակ, որի վրա կարելի է հանգուցյալին հասակով մեկ պառկեցնել: Նույն պատին կա ոչ խոր մի խորշ:

Արևելյան պատի վրա աջ և ձախ կողմերից բացվում են երկու մուտքեր դեպի երկու տարբեր սենյակներ՝ հարավայինն ու հյուսիսայինը: Հարավային սենյակն ունի քառակուսաձև հատակագիծ: Երեք սրահներից ամենափոքրը հյուսիսայինն է: Վերջինիս արևելյան պատին կա մի որմնախորշ, որը գտնվում է մուտքի և գլխավոր սրահի ծայր հյուսիսային որմնախորշի ուղիղ դիմացը: Եթե չլիներ այս մանրամասը, սեն-

յակը բոլորովին զուրկ կլիներ որևէ հարդարանքից⁴⁵:

* * *

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների այս քննությունը ակնհայտ է դարձնում այն, որ դրանց միջև գոյություն ունեն էական ընդհանրություններ. չնայած, որ դրանք զուրկ չեն նաև առանձնահատկություններից:

Ընդհանրությունները կաբելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ.

1. Դամբարանաբառի հատակագծային լուծման հիմքում դրված է ուղղանկյուն զուգահեռանիստը: Հիմնականում ուղղանկյունաձև են և դամբարանաբառները, որոնք միմյանց նկատմամբ մեծ մասամբ ունեն ճիշտ զուգահեռ կամ հեռանկարում ուղղահայաց դիրք:

2. Գրեթե բոլոր ժայռափոր դամբարանների համար սովորական է որմնախորշերի առկայությունը:

3. Շատ դամբարաններին բնորոշ է գլխավոր սրահի առկայությունը, որի շուրջն են խմբվում մյուս սենյակները և որի միջով պետք է անցնել փոքր սենյակներ մտնելու և կամ դամբարանից դուրս գալու համար*:

4. Ակնհայտ է նաև կողմնային սենյակների սիմետրիկ դասավորման և որմնախորշերը՝ միմյանցից հավասար հեռավորությամբ դասավորման միտումը:

5. Եվ վերջապես, բոլոր ուրարտական դամբարաններին բնորոշ առանձնահատկությունը այն է, որ դրանք կամ գտնվում են դժվարամատչելի վայրերում, կամ էլ խնամքով քողարկված են:

* Այս առումով ուշագրավ է, որ դեռևս Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը հնարավոր էր համարում ուրարտական ժայռափոր դամբարանները թվագրել՝ եղևով դրանց հատակագծային առանձնահատկություններից: Այսպես, Պաղեստինում հայտնաբերված՝ ավելի վաղ թվագրություն ունեցող ժայռափոր շատ կառույցների փոքր սենյակները խմբված են երկրորդ մեծ դահլիճի շուրջը և ոչ թե առաջինի, ինչպես բնորոշ է ուրարտական նման կառույցների մեծ մասին: Սակայն Իշկալան ունի երկու դահլիճ, մի հանգամանք, որը հիմք է տվել Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտին Իշկալան թվագրելու ավելի վաղ, մինչև ուրարտական ժամանակաշրջանով: Այլ խնդիր է, որ այս տեսակետն անընդունելի է համարում Բ. Բ. Պիտտովսկին (տես Բ. Բ. Пиготровский. Вавилонское царство, с. 218-219).

**ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԺԱՅՈՍՓՈՐ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ
ԵՎ ԱՅՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՓՈԽԱՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Թեև սովորաբար համարվում է, որ հին հասարակություններում կան մշակութային տարրեր, որոնք ազդում են հասարակության բոլոր նյութական արտադրանքների վրա, այնուամենայնիվ, դա ընդունելի չէ, հատկապես ճարտարապետության պարագայում: Շինության չափերը, հորինվածքը և հարդարանքը մեծապես պայմանավորված են նրա գործառույթով, առկա շինակությամբ, տեխնոլոգիայով, շրջակա միջավայրով և կլիմայով: Դա վկայում է, որ մարդու պատճառաբանված վերահսկողությունից վեր գոյություն ունեն գործոններ, որոնք ազդում են նրա ստեղծագործման ընթացքի, այսինքն՝ ճարտարապետական նախագծման վրա:

Ուրարտական գրեթե բոլոր դրակներն ու ամրոցները կառուցված են հեշտ պաշտպանելի վայրերում, սովորաբար բարձունքների վրա, որոնք ինքնին, իրենց ունեցած աշխարհագրական առանձնահատկության շնորհիվ կարեոր էին ռազմավարական առումով: Սակայն ոչ միայն ամրոցներն ու դղակներն էին կառուցվում անառիկ վայրերում. հաճախ դժվարամատչելի դիրքեր էին ընտրվում և դամբարանների կառուցման համար: Չնայած վերին իջևող աստիճանաշարի առկայությանը՝ դժվարամատչելի էին և Վանի ժայռի վրա եղած դամբարանները, եթե փորձ կատարվեր նրանց մոտենալու ժայռի ստորոտից⁴⁶: Կայալի-դերեի մուտքն էլ անհասանելի բարձրության վրա է գտնվել: Դամբարանների մուտքերը, ինչպես տեսանք, ամուր փակված էին լինում: Դամբարաններն իրենք հաճախ խնամքով քողարկվել են, մասնավորապես, Ալթին-թեփեում, թերեւս նաեւ այդ նպատակով, դամբարանների վրա կերտվել են վերնակառույցներ⁴⁷:

Ինչպես արդեն ասվել է, դամբարանների ամենաակնառու առանձնահատկությունը ուղղանկյունաձև հորինվածքն է: Սա բնորոշ մի երևույթ է ընդհանրապես ուրարտական ճարտարապետության համար: Այս առումով բացառություն չէ և ամրոցաշինությունը: Կարմիր բլուրի (Թեյշեբախին) ամրոցը բաղկացած է ուղղանկյուն կտրվածքներ ունեցող պարսպի մեջ առնված քառակուսի և ուղղանկյունաձև սենյակներից, դահլիճներից ու միջանցքներից: Ուղիղ անկյուններ չեն կալմում միայն պարսպի արևմտյան ու հարավ-արևելյան հատվածները:

Ժայռափոր դամբարաններում խոտորված ուղղանկյունաձև դահլիճների առկայությունը պայմանավորված է ապառաժի բնական անհարթություններով, իսկ Կարմիր բլուրում՝ բլրի լանջի թեքությամբ: Ուղիղ անկյուններով օժտված պարիսպ կառույցին անհարթ մակե-

րությունի վրա ավելի դժվար է, իսկ պաշտպանունակությունը՝ ավելի փոքր (նկ. 20)⁴⁸: Կարմիր բլուրի և այլ ուրարտական ամրոցների հատակագծերին⁴⁹ ուղղված հպանցիկ հայացքն իսկ ակնհայտ է դարձնում այն հանգամանքը, որ եթե տեղանքը թույլ տար, նախընտրելի կլինեին բացառապես ուղղանկյունաձև հորինվածքները: Ամրոցների պարիսպների շատ մանրամասեր, ինչպես օրինակ, ռեմնահեցերն ու շարվածքի քարերը, ուղղանկյունաձև են, այդպիսին են և դամբարաններում պեղված որմնախորշերից շատերը: Ուրարտական տաճարների հատակագծերն էլ ունեն քառակուսու կամ ուղղանկյան ձև⁵⁰, իսկ ամրոցների պարսպական շինությունները, պահեստասենյակները, բնակելի ու վարչական նշանակության կառույցները հաճախ իրար հետ կապված են ուղղանկյունաձև սրահի միջոցով⁵¹:

Ուղղանկյունաձև հորինվածքի հետ առնչվող մյուս առանձնահատկությունը սենյակների առանկյունների՝ միմյանց նկատմամբ լուգահեռ-ուղղահայաց կողմնորոշումն է: Պալատական և վարչական շինությունների պարագայում նման կողմնորոշումը ձեռք է բերվում շնորհիվ այն բանի, որ ուղղանկյունաձև սենյակներն ունենում են ընդհանուր պատ:

Կարմիր բլուրի քաղաքատեղիի առաջին բնակելի տները փաստորեն չեն համապատասխանում այս սկզբունքին: Մ. վան Լուին կարծիքով այս տները կառուցվել են անկաշկանդ, քանի որ փողոցների ցանցը դեռևս հաստատված չէր և չկային ուղեգծեր, որոնց համապատասխան դասավորվելի տները:

Հետագայում կառուցված շատ բնակարանների հատակագծեր նույնպես անկանոն են, քանի որ դրանք հիմնվում էին արդեն անկանոն հատակագիծ ունեցող տների մոտ և այդ տներով սահմանափակված տարածության մեջ⁵²:

Դամբարանների ներքին հարդարմանն ու ապահովությանը ուրարտացիներն անհամեմատ ավելի մեծ ուշադրություն էին դարձնում, քան արտաքինին: Օրինակ՝ Իչկալայի ներքին՝ նրբորեն մշակված ու հղկված պատերը շինության զուսպ հարդարված ճակատամասի հակադրությունն են:

Բազմաթիվ որմնախորշերի նախապես որոշված դիրքը և դամբարաններն ապահով փակելու հոգածությունը ևս ընդգծում են այս հանգամանքը: Թերեւս առարկության տեղիք կարող են տալ միայն Վանի դամբարանների արտաքին շքեղ հարդարանքը, չափա-

պանկ տպավորիչ աստիճանները, արձանագրությունները, որմնախորշերը և սանդղավանդակները:

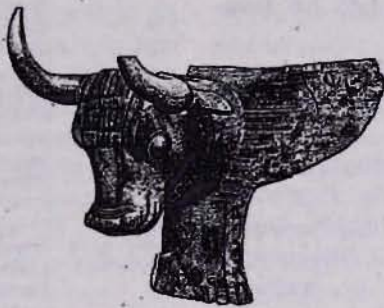
Քիչ ուշադրություն էր դարձվում նաեւ դամբարանային կառույցների չիրնայող մասերի հայդարմանը: Օրինակ՝ Ալթին-թեփեում դամբարանների պատերի եւ առաստաղի քարերը արտաքին կողմից անմշակ են թողնվել՝ այն նկատառումով, որ, դամբարանի կառույցումից հետո հողով ծածկվելով, անտեսանելի պիտի դառնային: Մինչդեռ նույն քարերը ներսի կողմից խնամքով տաշվել են: Նույնը դիտվում է եւ Թոփրաք-կալեի տաճարում, որտեղ նույնպես շինաքարերի ներքին երեսները լավ մշակված են, իսկ արտաքինները միայն հպրատաշ ունեն^{53*}:

* Սա քարի մշակման յուրատեսակ, Հայկական լեռնաշխարհում միայն ուրարտական շինարվեստին բնորոշ գեղեցիկ ձև է, որը Հայաստանում երբեմն կիրառվում է և այժմ: Նման (հզրատաշ) քարեր դրված են նաև Արգիշթիխիլի ու Դովրիի ուրարտական ամրոցների պատերի շարվածքներում:

Սակայն այս երեույթը բնորոշ չէ ուրարտական այլ տաճարների համար, որոնց պատերը թե՛ ներսի եւ թե՛ դրսի կողմից սովորաբար լավ մշակված էին լինում եւ Կուրկ չէին հարդարանքներից⁵⁴:

Ուրարտական ամրոցների պարիսպները արտաքին կողմից օժտված են որմնափեղկերով, իսկ ներսից հարթ են: Այդ պարիսպների վերին քարերի արտաքին շարը սովորաբար ատամնավոր ավարտ էր ունենում:

Բ. Բ. Պիոտրովսկին գտնում է, որ դամբարանային կառույցների շատ մանրամասեր Կուգադրեյի են վերհրկրյա շինությունների հետ: Մասնավորապես, ելներով դամբարաններին բնորոշ երկու տեսակի ծածկերի առկայությունից, նա ենթադրում է, որ վերերկրյա շինություններն էլ կարող էին ունենալ ինչպես հարթ, այնպես էլ թաղակապ առաստաղներ: Ընդ որում, հարթ ծածկերը կապվում էին գերաններով, որոնց վրա դրվում էին ավելի բարակ ձողեր, այս ամենը ծածկվում էր ճյուղերով, որոնց վրա էլ լցվում էր կավահողը: Նրա կարծիքով թաղակապ առաստաղները կառուցվում էին աղոււնից⁵⁵:

ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ.
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿՑՈՒՆԵՐ

Եթե ստույգ է այն կարծիքը, թե որպես տվյալ տի-
րակալի հպորություն ու հարստության ցուցանիշ կարող է
ծառայել իր համար կառուցված դամբարանը, ապա մենք,
թերևս, կարող ենք, հիմք ունենալով ուրարտական հա-
մապատասխան նյութը, հետապնդել Ուրարտուի սո-
ցիալ-տնտեսական կառուցվածքին առնչվող որոշ հար-
ցեր: Այսինքն Վանի ժայռի դամբարաններից: Ժայռը, որի
մեջ փորված են այս դամբարանները, բյուրեղային ամուր
կրաքարից է⁵⁶: Ամենայն հավանականությամբ, այդ
դամբարանները փորվել են պողպատե մուրճ-հատիչ-
ներով, որոնց օրինակները հայտնաբերված են Բա-
սամում (նկ. 3)⁵⁷:

Ժայռը փորելու ժամանակ բանվորներից երկուսը,
թերևս, աշխատել են մուրճ-հատիչով, իսկ երկու այլ մարդ
դուրս են տարել կոտրտված քարերը*:

Յուրաքանչյուր խորանարդ մետր ժայռ փորելու
համար կատարված ծախսի նախահաշիվը վերադա-
դրելու համար օգտագործել ենք Ջոն Բորդի⁵⁸, Հեյնր-
դալի⁵⁹, Հեստերի ու Հեյզերի⁶⁰, ինչպես և Ինգերսոնի⁶¹
կատարած փորձերի արդյունքները, որոնք, սակայն,
տվյալ դեպքում բավարար չեն: Այդ իսկ պատճառով
օգտվել ենք փորձառու գերնգմանափորի⁶² և քանդա-
կագործի⁶³ այս կապակցությամբ կատարած դիտողու-
թյուններից: Կատարված աշխատանքը չափելու համար
օգտագործել ենք «մարդ-ժամ» և «մարդ-օր» միավորները,
որտեղ (պայմանական) աշխատանքային մեկ «մարդ-օր»
հավասար է ութ «մարդ-ժամ»: Ասեմ նաև, որ հաշվար-
կումների ժամանակ նկատի են առնված տարբեր
տեսակի քարերի հետ կատարված փորձերի արդյունք-
ները: Յուրաքանչյուր դամբարանից հանված ժայռա-
բեկորի ծավալը որոշելիս ելել ենք դամբարանի բոլոր
սենյակների, որմնախորշերի, մուտքերի և այլ փորվածք-
ների գումարային ծավալից:

Աղյուսակ 2-ում բերված տվյալները ավելի ընկալելի
դարձնելու համար ասեմ, որ բոլորիս քաջ հայտնի Ջատկի
կղզու հինգ մետր բարձրությամբ քարե գլուխը քան-
դակելու համար վեց քարտաշներ մուրճ-հատիչներով
պետք է աշխատեին շուրջ մեկ տաբի⁶⁴: Թեթիհուաքանի
Արևի տաճարի (բուրգի) կառուցումը կարող էր տևել մոտ
քառամեկ տարի, եթե վեց հազար մարդ տարին հարյուր

* Չնայած այն հանգամանքին, որ մ. թ. ա. 9-րդ դարի վերջից
Ուրարտուում ակտիվ է երկաթի լայն տարածման դարաշրջանը,
այնուամենայնիվ, պողպատե գործիքները դեռևս շատ թանկ արժեն, և
կարելի է ենթադրել, որ մեկ մուրճ-հատիչով աշխատում էր երկու
բանվոր (նրբ մեկն աշխատում էր, մյուսը հանգստանում էր) և գործիքի
պարապուրդ չէր առաջանում:

օր, օրական հինգ ժամ աշխատելու այնտեղ⁶⁵: Վանի միջ-
նաբերդի պատի հիմքի «աստիճանները» հիսուն մետր
երկարությամբ փորելու համար, ըստ իմ հաշվարկների,
հարյուր մարդ պետք է աշխատեին քառանկու օր** (2200
«մարդ-օր»):

Աղյուսակ 2

Հուշարձանի վայրը	Անունը	Ծավալը (մ ³)	Մարդ-ժամ		Ընդամենը «մարդ- օրով»
			փո- րելիս	պնդվածը տանելիս ⁶⁶	
Վան	Մեծ Խորխոր	405	71280	7290	9821,25
	Փոքր Խորխոր	113	19888	2034	2740,25
	Նավթ-քուլու	978	172128	17604	25672,50
	Սարդուրի 1-ին փո- րելի տակի դամ- բարանը	37	6512	666	897,25
	Իշխալա	529	93104	9542	12829,25
	Մեծ քարայր	531	93456	9578	12876,75
	Հյուսիսառևայաց քարայր	451	79376	8118	10937,75
	Ջինապահեստի մոտի քարայրը	62	10912	1116	1503,50
	Սանգար	126	22176	2268	3055,50
	Վայալի-դերե	382	36672	6876	5444,75
Սոկու	Ալթին-թեփե 1-ին	384	5476	1680	854,50
Վայալի-դերե	Ալթին-թեփե 2-րդ	58	3712	1160	619
Ալթին-թեփե	Ալթին-թեփե 3-րդ	65	4160	1300	682,50

Ալթին-թեփեի դամբարանների դեպքում տրված է շարվածքի քա-
րերի միագումար ծավալը:

Իմ հաշվարկներով, Նավթ-քուլու քարայրը կառու-
ցելու համար այնտեղ մոտավորապես երեք տարի աշ-
խատել են շուրջ քառահինգ բանվոր (տարածքի սահ-
մանափակության պատճառով ավելին քարայրը չէր
տեղափոխվել): Պետք է նշել, որ Ալթին-թեփեի 1-ին
դամբարանը կառուցելու համար ծախսվել է 894, երկրորդ
դամբարանի կառուցման համար՝ 619, իսկ երրորդի
համար՝ 682 «մարդ-օր»⁶⁷:

Բնական է, որ դամբարանի կառուցման համար
նման ծախսեր կարող էին թույլ տալ միայն արքայական

** Վանի միջնաբերդը կառուցել է Սարդուրի 1-ին արքան, թերևս,
մ. թ. ա. 9-րդ դարի հիսուսական թվականներին: Ընդ որում, ամրոցի
շինարարության համար նախատեսված քարերը (եթե ոչ բոլորը, ապա
դրանց մի մասը) նա բերել է տվել Վանա լճի հյուսիսային ափից՝
Մանազկերտի մոտ գտնվող քարհանքերից, ըստ իր ասուրերեն գրված
արձանագրության տվյալների՝ Ալնիուտու քաղաքից (YKH, N 1-2).
Վանի ամրոցի պարսպի շատ հատվածներ բարձրացված են ժայռի
լանջին արված աստիճանաձև լայն կտրվածքների վրա (տես Ե. Բ.
Պոտրոսկու. Вавское царство, с. 39), մի երևույթ, որը բնորոշ էր
ուրարտական ամրոցաշինությանը և հաջորդ դարերում: Մասնավոր-
ապես, նման հիմքեր ունեն և Արմավիրի ուրարտական ամրոցի
պարսպի որոշ հատվածներ:

ընտանիքի ներկայացուցիչները կամ իրենց դիրքով նրանց մոտ մարդիկ:

Արծկեի դամբարանների սոցիալական պատկանելության մասին խոսելիս էմին Բիշիքն ու Բաքի Օգյունը պնդում են, թե դրանք «հասարակ» մարդկանց դամբարաններ են⁶⁶:

Ծավոք, Արծկեի պեղումների ամենամյա հաշվետվություններում այդ դամբարանների չափագրությունները բացակայում են, և ես հնարավորություն չունեցա կազմելու այդ աշխատանքների աշխատուժի ծախսի նախահաշիվը: Արծկեի դամբարանների նմանակները տարածվում են միևնույն Պատևոս, և, թերևս, ճիշտ չէ այդ դամբարանները միայն ստորին խավի ներկայացուցիչներին վերագրելը, քանի որ դրանք կարող էին պատկանել և Ուրարտուի միջին խավերի ներկայացուցիչներին: Ամեն դեպքում այս հարցը, որ անչափ կարևոր եմ համարում Ուրարտուի սոցիալական կառուցվածքի ուսումնասիրության առումով, առայժմ, ըստ իս, մնում է բաց:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները աշխարհի համանման այլ կառույցների համեմատությամբ դիտվում են որպես խոշոր ձևաարկումներ: Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ դրանք անհամեմատ ավելի քիչ նյութական ու մարդկային ռեսուրսներ պահանջող նախագծերի իրագործումներ էին: Բայց այս համեմատությանը անհրաժեշտ է մոտենալ որոշակի վերապահումով և խուսափել հապճեպ եզրակացություններից՝ նկատի ունենալով Ուրարտուի և Մերձավոր Արևելքի այլ երկրների կայության տարբերությունները: Հայկական լեռնաշխարհից տարբեր են, օրինակ, Եգիպտոսը և Միջագետքը իրենց աշխարհագրական դիրքով, ուստի և այլ է նման կառույցների նկատմամբ եղած պահանջը: Կամ՝ Հայաստանի լեռնագագաթներին բուրգի կառուցումը բոլոր առումներով անիմաստ կլիներ, իսկ եթե նման փորձ արվեր էլ, ապա այդ կառույցը Նեղոսի հովտում կառուցված նման շինությունից անհամեմատ ավելի թանկ կնստեր:

Ուրարտուում չեն եղել նաև պիկուրատներ. լայն հիմքեր ունեցող նման կառույցները հարմար չէին լեռնային երկրի համար, որտեղ միշտ էլ զգացվել է երկրագործին այնքան անհրաժեշտ հողի սակավությունը:

Ուրարտական դամբարանները չէին կառուցվում ո՛չ մշակովի հողատարածություններում և ո՛չ էլ բլուրների գագաթներին, այսինքն՝ խնայվում էին ինչպես դաշտերը, այնպես էլ ռազմավարական առումով կարևոր դիրքերը:

Միապետի հզորության ու հարստության մասին պատկերացում կազմելու համար, բացի այլ սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալներից, ինչպես ասվեց, կարելի է նկատի ունենալ նաև արքայի կամ նրա մերձավորների դամբարանների վրա կատարված ծախսի չափը. կարելի է ենթադրել, որ որքան թանկ է նստել դամբարանը, այնքան հզոր է եղել տվյալ տիրակալը: Դժբախտաբար, տակավին ոչ բոլոր դամբարաններն են ճշգրիտ թվագրված: Այնուհանդերձ թվագրության ենթակա ոչ մեծ թվով դամբարանների համեմատությունից իսկ հետաքրքիր

պատկեր է ստացվում: Այսպես, Մեծ քարայրը և Վանի ժայռի հյուսիսային երեսին փորված քարայրը (որը կարող է և դամբարան չլինել) և Մանավկերտի դամբարանը թվագրվում են Միևնույն թագավորության տարիներով: Արգիշթի 1-ին արքայի տիրակալության տարիներով են թվագրվում Խորխորյան երկու քարայրերը (որոնք երբեմն դիտվում են իբրև մեկ հավաքական նախագծի արդյունք⁶⁷): Ենթադրվում է նաև, որ Նավթ-քույուն, Արթին-թեփի 1-ին դամբարանը և Կայալի-դերեն կառուցվել են Սարգուրի 2-րդի օրոք: Այսինքն՝ ամենաշատ ծախս պահանջող այս դամբարանները կառուցվել են այն ժամանակ, երբ ուրարտական պետությունը հասել էր իր հզորության գագաթնակետին⁶⁸:

Կատարված ծախսի առումով նվազ արժեքավոր Արթին-թեփի 1-ին և 2-րդ դամբարանները կառուցվել են Արգիշթի 2-րդ և Ռուսա 2-րդ՝ համեմատաբար թույլ արքաների տիրակալության տարիներին:

Այժմ կյանկանայի խոսել այն եզրակացությունների շուրջ, որոնց կարելի է հանգել գլխավոր հատկագծերի և սենյակների դասավորության խնդրի քննարկումից:

Իմ եզրակացությունները կրիսեն այն հիմնադրույթից, որ յուրաքանչյուր հասարակության ստեղծած արտադրանքն այս կամ այն կերպ արտացոլում է տվյալ հասարակության բնույթը: Բնականաբար, եթե վիճելի համարվի այս դրույթը, ապա ստույգ չեն կարող լինել նաև սրանից բխող եզրակացությունները, որոնք ինքս էլ առաջադրում եմ միայն որպես հարցադրում ու վարկած:

Երկրորդ գլխում արդեն առիթ ունեցանք խոսելու ուրարտական ճարտարապետական արվեստում ընդունված ուղղանկյուն ձևերի և կենտրոնական սրահի կարևորության ու հաճախակի օգտագործման մասին: Բնականաբար, եթե փորձենք այս հորինվածքային առանձնահատկության հիման վրա կատարել սոցիալ-տնտեսական ընդհանրացումներ, ապա կլինեն առարկություններ այն առումով, թե ուղղանկյուն հատակագծով շինությունները ամենապարզ ու դյուրին իրագործվող նախագծերն են, և չարժեք դրանց առանձնակի կարևորություն տալ: Սակայն, մյուս կողմից, դամբարանային ճարտարապետության ու շինարվեստի բնագավառում այդ հորինվածքն ունեցող շինությունների կատարելությունը և դրանց անհերքելի կապը վերգիտյա պաշտամունքային ու աշխարհիկ շինությունների հետ առիթ են տալիս մտածելու, որ, պարզությունից վաղ, դրանք ունենին նաև ավելի խորունկ ու խոհական արմատներ:

Ուղղանկյունաձև հատակագծեր ու մանրամասեր ունեցող հորինվածքներով շինություններն ու համալիրները տարածված են աշխարհով մեկ. դրանք սովորական էին նաև Ուրարտուի հարևան երկրների, մասնավորապես ռազմատենչ Ասորեստանի (նկ. 19) և խեթական աշխարհի համար (նկ. 20, համեմատիր նաև նկ. 19, 21): Այս երկրների թվում, սակայն, ուրարտացիներն առավել համառություն ցուցաբերեցին ճարտարապետական այդ ոճը պահպանելու և կատարելագործելու հարցում:

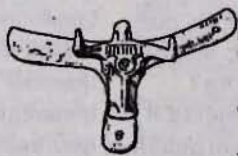
Ի՛նչ կարող է խորհրդանշել կենտրոնական սրահի

շուրջ կողմնային սենյակների տեղադրության շեշտվածությունը: Եղած սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ ակնհայտ է դառնում, որ ուրարտական թագավորների մշտական հոգսն է եղել պետության պաշտպանությունը ինչպես իրենց դարավոր թշնամի Ասորեստանից, այնպես էլ տեղական կառավարիչների ու ցեղերի կենտրոնախույս նկրտումներից: Այս իրադրության մեջ պետությունը չէր կարող գոյատևել, եթե չունենար խիստ ռազմականացված կուռ կառույցվածք, որն իր արտահայտությունն է գտել ժայռափոր դամբարանների հորինվածքում: Ենթադրում եմ նաև, որ ուրարտական ժայռափոր դամբարանների հիմնական ձևերի տարբերությունների ու առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար տեղեկություններ տալ նախի «երկրների» ունեցած քաղաքական և մշակութային ընդհանրությունների մասին: Կամարակապ խորշերի աշխարհագրական տարածման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք նախընտրելի են եղել երկրի արևմտյան շրջաններում, և ըստ երևույթին Վանա լճից արևմուտք ընկած տարածքում մեծ էր որմնախորշերի կառուցման այս՝ արևմտյան ոճի, ազդեցությունը⁷¹:

Որոշակի և ակնառու առանձնահատկություններով է օժտված և Կայալի-դերեի դամբարանը: Այստեղ, եթե սենյակների ու սրահների դասավորությունը հիշեցնում է մյուս բազմասրահ դամբարանների հատակագիծը, ապա կենտրոնական սրահի չավերն ու դերը փոքր-ինչ այլ են, քանի որ կենտրոնական սրահը եղած սենյակներից ամենամեծը չէ և, բացի այդ, մուտքը դրսից անմիջականորեն այս սրահը չի բերում, այլ կա սրան նախորդող մեկ այլ սրահ, ուր և սկզբնապես կարելի է մտնել՝ դուրս գալով դրոմոսից, այսինքն՝ հիմնականը ոչ թե առաջին, այլ երկրորդ սրահն է: Հատկանշական է, որ այս դամբարանում չի պահպանված նաև ոչ սենյակների պուգահեռ-ուղղահայաց առանցքային կողմնորոշումը և ոչ էլ առաստաղների հարդարման միօրինակությունը: Այս

առանձնահատկությունները թերևս կարելի է բացատրել ժայռի ցածրորակությամբ⁷²: Սակայն գոյություն ունեցող հաջորդ առանձնահատկությունը չի կարող բացատրվել այս հանգամանքով: Խոսքը երրորդ և հինգերորդ սենյակների տակ եղած ստորգետնյա կոնաձև փորվածքների մասին է (նկ. 17), որոնք պուգահեռներ չունեն ուրարտական համանման այլ հուշարձաններում⁷³: Եթե դրանք ծառայել են որպես դամբարանաբանի, ինչպես համարում է Չառլզ Բառնեյը⁷⁴, ապա հարկ կլինի ենթադրել, որ Կայալի-դերեում թաղում է կատարվել դամբարանի երկու տարբեր մասերում՝ որմնախորշերում և կոնաձև փորվածքներում: Ամեն դեպքում, դիտարկված բոլոր դամբարաններն էլ ունեցել են հատուկ տեղ, որտեղ դրվել է դիակը (դիաթաղման ծիսով թաղման ժամանակ՝ հարթակ, քարատապան, ստորգետնյա տապան, մեծ որմնախորշ, դիակիցման ծիսով թաղման ժամանակ՝ աճյունասափոր): Այս երևույթը բնորոշ էր գրեթե բոլոր ուրարտական դամբարանների համար, մանավանդ՝ եթե դրանք պատկանում էին ազնվական խավի ներկայացուցիչներին:

Ինչպես ասվել է, մեծ ծախս պահանջող ուրարտական դամբարաններ հայտնի են երկրի տարբեր, երբեմն միմյանցից շատ հեռու գտնվող շրջաններից: Վերոհիշյալ ու տարածքային այլ տարբերությունները, կրոնական հավատալիքների տարբերությունների արտացոլումը լինելու փոխարեն, կարող են պայմանավորված լինել կառավարիչների ցանկությամբ և մայրաքաղաքից նրանց մեկուսացածությամբ⁷⁵ կամ էլ կարող են բացատրվել երկրի շրջաններում էթնիկապես տարբեր բնակչության առկայությամբ: Մատչելի փաստական տվյալները մեզ չեն տրամադրում այս խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ տարբերիչ մանրամասներ: Կարելի է ենթադրել միայն, որ այս երևույթը պայմանավորված էր հիշատակված գործոնների ամբողջությամբ և տվյալ յուրաքանչյուր վայրի առանձնահատկություններով:

**ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍԵՐԸ,
ԴՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Մտիլ չի ճանաչում ո՛չ աշխարհագրական ու ժամանակագրական և ո՛չ էլ էթնիկական ու սոցիալական սահմաններ: Այդ խորհրդավոր երևույթը միշտ էլ եղել է փիլիսոփաների ու կրոնագետների խորհրդածության առարկան: Կան բազում տվյալներ այն մասին, որ նախապատմական հասարակություններում ևս գոյություն են ունեցել մահվան մասին որոշակի և երբեմն միմյանցից տարբեր պատկերացումներ, որոնք որոշակի ազդեցություն են թողել տվյալ հասարակության մշակութային կյանքի վրա: Գրեթե բոլոր կրոնական տեսություններում մտիլ չի դիտվում որպես գոյության լիակատար ավարտ: Ենթադրվում է, որ գոյություն ունի հետմահու կյանք. մարդու հոգու կամ էության շարունակական գոյություն: Ըստ էության կա ձգտում՝ մերժելու մահվան գոյությունն ամբողջապես: Թերևս՝ հենց դա է պատճառներից մեկը, որ մարդ ձգտում է իր մասին հիշողությունը հավերժացնելու և կամ երկարաձգելու որոշակի գոծունեությամբ՝ մասնավորապես, կառուցելով հսկայական ու վեհաշուք հուշակոթողներ:

Սույն հետազոտության նպատակը, սակայն, մահվան ու հավերժության գաղափարների վերլուծությունը չէ: Այստեղ դամբարանները դիտվելու են որպես մարդու գործունեության արդյունք, որոնց մանրամասն ուսումնասիրությունը կարող է լույս ափռել ՈՒՐԱՐԱՆՈՒԻ բնակիչների մտածելակերպի ու երևակայության հարցի վրա:

Քանի որ այս դամբարանները եղել են բավականին թանկ նստող և աշխատատար կառույցներ, և տարբեր արքաների անունից գրված շատ արձանագրություններ փորագրված են դրանց հարևանությամբ, ապա կասկած չի կարող լինել, որ դրանք կառուցվել են վարձարավի համար: Հետևաբար և ծագող ոչ բոլոր հարցերին պատասխան տվող մեր այս աշխատությունը կարող է տվյալներ հատրդել հիմնականում ուրարտական հասարակության վերնախավի ունեցած պատկերացումների մասին: Ամեն դեպքում չենք կարող պնդել, թե ուրարտական հասարակության մյուս խավերին պատկանող մարդիկ այս ժայռավոր հուշարձաններն իսկապես ընկալել են որպես անմահության ու հետմահու ծաղկող կյանքի հավերժության արտացոլանք:

Պաշտամունքի խնդրին անդրադառնալուց առաջ, բնականաբար, անհրաժեշտ է պարզաբանել այդ դամբարանների մանրամասերի գործառական նշանակությունը:

Գրեթե բոլոր ուրարտական դամբարաններն օժտված են որմնախորշերով: Բնական է ենթադրել, որ

դրանք էական դեր են խաղացել ուրարտական թաղման ծեսում: Դրանց նշանակությունը պարզող առաջին տվյալները հայտնի դարձան Ալթին-թեփեի 2-րդ դամբարանի պեղումների ընթացքում, որտեղ հայտնաբերվեցին որմնախորշերում գրված իրեր: Այս դամբարանում, բացի ընդարձակ նախամուտքում եղածներից, բոլոր մյուս որմնախորշերում, ինչպես ավել է, կային շրջանաձև փոսիկներ. ունեցող դարակներ, որոնք իրենց չափերով ճշգրտորեն համապատասխանում էին դամբարանում գտնված բրոնզե անոթների հատակներին: Կայալի-դերեից գտնված անոթները ևս համապատասխանում էին որմնախորշերի չափերին: Որմնախորշերի ներսում եղած քարե «կճուճները», որոնց մեջ Չաղլը Բառնեյի կարծիքով հեղուկ գոհաբերություններ են լցվել, տալիս են նույն այն ծաղկողների քարից, ինչ և կոնաձև հորերը: Բառնեյը մերժում է այն միտքը, թե այս կոնաձև հորերի ստորին մասերը ծառայել են որպես ջրի պահեստարաններ՝ նկատի ունենալով հենց քարի որակը: Սակայն, քանի որ «կճուճները» փորված են նույն կառուցվածքի ունեցող ժայռի մեջ, ապա բացառված չէ, որ ունենային կիրառական այլ նշանակություն և, Ալթին-թեփեի 2-րդ դամբարանի դարավավոր որմնախորշերի նման, նախատեսված լինեին աճյունաապփորների համար: Չնայած այս դամբարանը լրջորեն վնասված է, մասնավորապես ավերված է հարավային պատի որմնախորշերի մի զգալի մասը, այնուամենայնիվ բացառված չէ, որ այն սավորներում, որոնք հարմարվում էին որմնախորշերի կտր ներձկվածք ունեցող փոսիկներին, գոհաբերություններ պահվեին, հնարավոր է և հեղուկ վիճակում: Դարավավոր որմնախորշերի վերնի բաժանմունքները ավելի լայն են, քան ստորինները: Թահսին Օզգյուլը ենթադրում է, թե ներքևի խորշերում այլ կարգի իրեր են դրվել⁷⁶: Սույն կարծիքները կփորձենք մեկնաբանել եղած բոլոր փաստերը ի մի բերելուց հետո:

Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանի որմնախորշերը չունեն դարակներ: Գանձախույսները այն չեն ավերել, ուստի այնտեղ հայտնաբերվել են շատ առարկաներ, որոնց մեծ մասը դրված է եղել հատակին, մի մասն էլ՝ քարատապալում: Տարօրինակ է, որ, չնայած դամբարանային հարստությանը, որևէ հիշատակություն չկա որմնախորշերում գտնված գեթ մեկ իրի մասին:

Ալթին-թեփեի 1-ին դամբարանի որմնախորշերն էլ են դատարկ եղել, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ ժամանակին դամբարանը կողոպտվել է⁷⁷: Վանի ժայռի ութ քարայրերի բազմաթիվ որմնախորշերից ոչ մեկում

դամբանակույթ չի հայտնաբերվել, թերևս նույն պատճառով:

Չնայած բոլոր քարայրներում հղած որմնախորշերն էլ նույն ձևն ունեն, բայց տարբերվում են չափերով. չկա գեթ երկու քարայր, որոնցում հղած որմնախորշերն ունենային նույն չափերը: Իսկ քարայրների չորսը բոլորովին գուրկ են որմնախորշերի⁷⁶: Սակայն բոլոր քարայրներն էլ, բացի հյուսիսափայտայից, ունեն կամ որմնախորշեր, կամ հարթակ: Դժվար է ասել. արդյո՞ք որպես դամբարան է ծառայել ժայռի հյուսիսափայտայ քարայրը: Ի տարբերություն մյուսներից այն ունի շատ լայն մուտք (8,48 մ), որն արտաքին կողմից չէր կարող հուսադիրին փակված լինել, ուրեմն հարց է ծագում. եթե այն դամբարան լիներ, ապա ինչպե՞ս. պիտի պաշտպանվեր կողոպտիչներից: Այս սրահը, ինչպես ասվեց, գուրկ է նաև ուրարտական ժայռափոր դամբարաններին բնորոշ երկու կարևոր առանձնահատկություններից. ո՛չ հարթակ ունի դիակը տեղադրելու համար և ո՛չ էլ որմնախորշ, ուր կարելի էր դնել աճյունաստվորը:

Մոմսես Խորենացին Վառի ժայռափոր կառույցները նկարագրելիս ասում է հետևյալը. Շամիրամը «քարածայռի դեպի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի գիծ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ գտնվող սեկյակներ, նկարներ, գունավոր քանդակներ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակներուց: Իսկ քարածայռի բոլոր երեսը հարթելով, ինչպես գրչով հարթում են մեղրամուրը, վրան շատ գրեթե գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին վարմայնում է»⁷⁹:

Այսպիսով, հնարավոր է, որ հյուսիսափայտայ քարայրը չի եղել դամբարան, այլ ունեցել է մեկ այլ, մեզ համար անհայտ նշանակություն:

Այնչափ դամբարանը հայտնաբերվել է 19-րդ դարի կեսին, և հայտնի չէ, թե որտեղ են դրված եղել այնտեղ հայտնաբերված իրերը⁸⁰:

Միհան սարում հայտնաբերված դամբարանները, որոնք նման են Ալթին-թեփեի 2-րդի դամբարանին, ունեն կամարաձև որմնախորշեր: Այս դամբարանադաշտի դամբարանաքանդակներից մեկը պնդելիս պարզ դարձավ, որ այդ որմնախորշերը նախատեսված են եղել աճյունաստվորների համար: Միաժամանակ պարզ դարձավ, որ այդ դամբարանում թաղումներ են կատարվել երկու՝ դիաթաղման ու դիակիզման ծեսերով⁸¹: Դիակիզ-

վածների աճյունները դրված են եղել դիակոթների մեջ⁸²: Դիակոթների մեջ դրված հանգույցալի այրված աճյունի մնացորդներ են հայտնաբերվել նաև Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանում⁸³: Սա շատ կարևոր հանգամանք է, քանի որ հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ ուրարտական այն ժայռափոր դամբարաններում, որոնք ունեցել են որմնախորշեր, թաղումներ են կատարվել նաև դիակիզմամբ:

Այս դամբարանների ուսումնասիրությունը անչափ սուղում է հին ու նոր գանձագողների գործունեության պատճառով, որոնք դամբարաններից տարել են այն ամենը, ինչը քիչ թե շատ արժեք է ունեցել: Սակայն մնացել են դամբարաններն իրենք իրենց բազում ճարտարապետական մանրամասներով, որոնց թվում և՛ որմնախորշերը, որոնք, ինչպես տեսանք, ծառայել են իբրև հանգստարաններ Ուրարտուի ազնվականների դիակիզված աճյունների համար:

Բացառված չէ, որ Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանում թաղում է կատարվել ինչպես այնտեղ հայտնաբերված քարատապաններում՝ դիաթաղման ծեսով: այնպես էլ որմնախորշերում, որտեղ, թերևս, դրվել են դիակիզված աճյունով անոթները:

Ինչպես Կայալի-դերեի, այնպես էլ Արծկեի որոշ դամբարաններում կրկնակի թաղումներ են կատարվել⁸⁴: Արծկեի դամբարանները սովորաբար բնութագրվում են որպես ընտանեկան դամբարաններ⁸⁵: Չնայած դրանք ընտանեկան համարելու համար ստույգ փաստեր չկան, այնուամենայնիվ սա մնում է որպես շատ հետաքրքիր մի վարկած: Ավելի բարդ է Ալթին-թեփեի 1-ին և 2-րդ դամբարանների պատկանելության խնդիրը: Այս դամբարանների թվագրության համար հիմք է ծառայել այն ենթադրությունը, թե դրանք կառույվել են հաջորդաբար, կարճ ընդմիջումով: Այնուհետև, երկրորդ դամբարանում հայտնաբերվել է բրոնզե մի սափոր, որի վրա գրված է Կիլիկիայի Ուրիկի արքայի (մ. թ. ա. 740–732 թթ.) անունը: Առաջին դամբարանը, ինչպես վկայում են շերտագրական դիտարկումները, երկրորդ դամբարանից ավելի վաղ է կառույվել: Ավելույն, որ 3-րդ դամբարանի երկու սեպագիր արձանագրությունները թվագրվում են Արգիշթի 2-րդի թագավորության տարիներով: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Ալթին-թեփեի դամբարանները կառույվել են հաջորդաբար, ժամանակագրական կարճ ընդմիջումներով (վեկ սերնդի սահմաններում), Թահսին Օզգյուլը ենթադրում է, որ այդ դամբարաններում թաղվել են նույն ընտանիքի անդամները⁸⁶: Եթե այս տեսակետը ընդունելի է, ապա, այն առադրելով Արծկեի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությամբ ստացված տվյալների հետ, կարելի է ենթադրել, որ դամբարաններից յուրաքանչյուրը պատկանել է մի առանձին ընտանիքի: Ելնելով այս դրույթներից և նկատի ունենալով ցնդային ու աշխարհագրական տարբերությունները՝ կարելի է ենթադրել նաև, որ երկրի մի շրջանում ընդունված սովորույթը պարտադիր չէ, որ ընդօրինակվեր

* Այսպիսով, Մոմսես Խորենացին կարողացել է Հայաստանի այլևայլ հուշարձանների բազմության մեջ առանձնացնել ուրարտականները՝ դրանց կառույցումը վերագրելով Շամիրամ թագուհուն: Շամիրամը Ասորեստանի արքա Սալմանասար 3-րդի (մ. թ. ա. 858–824 թթ.) հարսն էր, կինն էր Շամշի-Ադադ 5-րդի (մ. թ. ա. 823–810 թթ.) և մայրն էր Ադադ Ներարի 3-րդի (մ. թ. ա. 809–782 թթ.): Շամիրամն ապրել է այս երեք թագավորների օրոք (տես, օրինակ, Գ. Խ. Սարգսյան, Մոմսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները, ԳԲՀ, 1992, հ. 2–3, էջ 32): Թագուհի էր՝ ակամ 823 թվականից: Այլ կերպ ասած, նա ժամանակակիցն է եղել Ուրարտուի Իշպուինի և Միտուա արքաների: Այսինքն՝ Մոմսես Խորենացին ոչ միայն կարողացել է ճանաչել, այլև բավականին ստույգ թվագրել է իր տեսած վանտապյան հուշարձանները:

** Ուրարտուում ընդունված թաղման ծիսակարգերի մասին

տես այս պրակի «Երևանի բիայնական դամբարանը» աշխատության մեջ:

երկրի մեկ այլ տարածաշրջանի բնակչության կողմից:

Դամբարաններում եղած որմնախորշերի՝ աճյունաապարանների համար պետեղարաններ ծառայելու մասին է վկայում նաև հետեյալ հանգամանքը: Բոլոր այն դամբարանների սենյակները, որոնք օժտված էին որմնախորշերով, չունեին հարթակներ, կամ էլ չօգտագործված այնքան տարածք, որտեղ տեղավորվեր քարատապանը (բացառություն է Կայալի-դերեն, որտեղ բացի հարթակից կան և որմնախորշեր): Բոլոր պարագաներում որմնախորշերի ու հարթակների երկուստեք առկայությունը մեկ դամբարանում ծայր աստիճան հասնողն է հանդիպում, որի պատճառը կարող է լինել, իհարկե, պեղված դամբարանների ոչ այնքան մանրազնիվ կատարված հետազոտությունը⁸⁶: Բնակաւաբար, եթե որմնախորշերը նախատեսված լինեին գոհաբերությունների համար, ապա հարկ կծագեր, թե ինչու այն դամբարաններում, որոնք հաստատապես նախատեսված են եղել դիաթաղման ծեսով թաղումներ կատարելու համար, չկան որմնախորշեր: Բացի դրանից Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանում դամբարանայուրը հատակին էր դասավորված, մինչդեռ որմնախորշերը դասարկ էին:

Կարծիք կա նաև, թե որմնախորշերն օգտագործվել են շինությունը լուսավորելու համար⁸⁷: Ճիշտ է, որ կողմնալի սենյակները լուսավորելու անհրաժեշտություն պետք է որ ծագած լիներ: Սակայն եթե այդ նպատակի համար օգտագործվել են որմնախորշերը, անհասկանալի է մնում, թե ինչու են Խորխորյան Մեծ քարայրի կենտրոնական սրահը կամ Խորխորյան Փոքր քարայրի երկարավուն սրահը օժտվել այդքան շատ որմնախորշերով, երբ այդ սրահները լուսավորվում էին մուտքից: Արդյո՞ք այն պատճառով, որ արարողությունները կատարվում էին գիշերը և կամ այլ ժամանակ փակվում էր դամբարանի դուռը: Փակ դռներով արարողությունների կատարումն առավել անհավանական է թվում, քանի որ այդ սրահներում չի լուծված օդափոխության խնդիրը, և խոսել ճիթաճրագների լույսի ներքո իրականացվող քիչ թե շատ տեղական գործողությունների մասին, գրեթե անիմաստ է: Սակայն եթե նույնիսկ այդ արարողությունները գիշերը կատարվեին, ապա այս դեպքում էլ որմնախորշերը չէ, որ ծառայել են որպես ճիթաճրագները դնելու տեղ, քանի որ որմնախորշերից և ոչ մեկում չեն հայտնաբերվել ծխի և կամ մրի հետքեր, որոնց բացակայությունը եթե բացատրենք անցած ժամանակով, ապա կրկին առկա կմնա օդափոխության խնդիրը: Բացի այդ, օրինակ՝ Իշկալան, որը Վանի ժայռի ամենախաղաղ քարայրն է, չունի որմնախորշեր:

Տարբեր ձևի որմնախորշերի առկայության շուրջ արդեն խոսվել է. ասեմ միայն, որ թե՛ ուղղանկյունաձև և թե՛ կամարաձև որմնախորշեր կենտրոնում էին ոչ միայն դամբարաններում, այլև ժայռերի վրա՝ դրսից*.

* Այս որմնախորշերը անհամեմատ ավելի մեծ են (Աշոտակերտի որմնախորշը, օրինակ, ունի 4,10 մ երկարություն և 2,61 մ լայնություն): Դրանք կոչվել են «աստծո դռներ» և Ուրարտուի կարևոր պաշտամունքային կառույցներից էին (տես, օրինակ, Ս. Գ. Հմայակյան, Վանի թա-

դարանց մեջ սովորաբար արձանագրություններ էին փորագրվում⁸⁸:

Նավթ-քուլուի և Ալթին-թեփեի 1-ին դամբարանները թվագրվում են Սարգուրի 2-րդ (մ. թ. ա. 764—735 թթ.), իսկ Կայալի-դերեն ու Ալթին-թեփեի 3-րդը՝ Արգիշթի 2-րդ (մ. թ. ա. 714—685 թթ.) արքաների թագավորության տարիներով⁸⁹: Այս տարեթվերն իսկ ակնհայտ են դարձնում երկու ոճերի մրցակցության փաստը: Այդ նկատառումով տարբեր ոճերի առկայությունը բոլորովին էլ չի վկայում գործառության տարբերության մասին. քանի որ մինևույն դամբարանում կային թե հարթ և թե կամարաձև տանիքներով սենյակներ: Պարզ է, որ համապատասխան տարածքները, չնայած կառուցողական տարբերություններին, ծառայել են նույն նպատակին: Ալթին-թեփեի դարավանդը և Խորխորյան Մեծ քարայրի երկարավուն ունեցող որմնախորշերը կառուցվել են տարբեր ոճերով, սակայն ունեցել են մինևույն գործառությունը:

Այժմ երկու խոսք՝ հարթակների կիրառական նշանակության մասին: Արդեն ասվել է, որ դամբարաններում հայտնաբերված հարթակները նախատեսված են եղել դիակների համար, այսինքն՝ հարթակի երկարությունը սովորաբար համապատասխանում էր մարդու հասակին: Հատակից բարձր դիրք ունենալով՝ հարթակը դառնում էր տվյալ սրահի առավել աչքի ընկնող մասը: Այս նպատակով կառուցված գրեթե բոլոր հարթակները իրար նման են, բացառությամբ Կայալի-դերենի դամբարանի հարթակից, որի առկայությունը կարող է օգնել (կամ էլ խանգարել) ընդհանրապես բոլոր հարթակների կիրառական նշանակությունը բացահայտելուն: Այս հարթակի մեջ արված փորվածքում միայն մեկ քարատապան կարող է տեղավորվել, այն էլ այնքան փոքր, որ Չառլզ Բառնեյն ասիաված էր ասելու, թե այն միայն շատ կարճահասակ մարդու համար կարող էր նախատեսված լինել⁹⁰: Իհարկե, չի բացառվում, որ այս հարթակը կարող էր նախատեսված լինել կարճահասակ մարդու և կամ երեխայի դիակի համար, սակայն չի բացառվում և հարթակի՝ այլ կիրառական նշանակություն ունեցած լինելու հանգամանքը:

Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանի ամբողջ գույքը դրված էր հատակին⁹¹, այնպես որ անգամ ոտք դնելու տեղի չի եղել: Կայալի-դերենի դամբարանում թաղումներ են կատարվել մի քանի անգամ: Այդ պատճառով ավելացված հարթակները կարող էին օգտագործվել ավելի վաղ կատարված գոհաբերությունները տեղավորելու համար, այլապես նոր թաղում կատարելու ժամանակ գետնի վրա դրված էին դամբարանայուրը կխանգարեր դամբարանում ապաստ տեղաշարժվելուն:

Այս տեսանկյունից, սակայն, հնարավոր չէ բացատրել բոլոր հարթակների նշանակությունը, քանի որ չկան համապատասխան տվյալներ: Սրանից վատ, հարթակների մեծ մասը չունի գույք տեղավորելու համար նախատեսված բավարար տարածք:

գավորության պետական կրոնը, էջ 67—69): Այդ որմնախորշերի անունը ուրարտերեն հնչում էր šēšili ձևով (տես, օրինակ, ՄԿԻ, էջ 406):

Ուրարտական թաղման ծեսի մասին խոսքը թերևս պետք է սկսել դամբարանների կառուցողական հիմնական նյութից՝ ապառաժից:

Ուրարտական դամբարանների ուսումնասիրության ընթացքում հարց է ծագում, թե ինչու էին ուրարտացիներն իրենց դամբարանները ժայռերի մեջ փորում, իսկ այնտեղ, որտեղ ժայռեր չկային, դամբարաններ էին կառուցում խոշոր, դժվարությամբ տեղաշարժվող քարե վանդածնեքից: Այս հարցը կարող է ունենալ մի քանի պատասխան, որոնցից ամենապարզերը հետևյալներն են: ա) Ամուր ժայռի մեջ փորված դամբարանը դժվար էր կոդոպտել, այն ապահովված էր և այլ խաթարումներից: բ) Ժայռը մատչելի և հարատև է: Ուրարտացիները հմուտ ժայռավորներ ու որմնադիրներ էին: Վանի թագավորության ամբողջ տարածքը այժմ էլ պատված է ուրարտացիների կերտած վեհաշուք քարե հուշարձաններով (Վանի Միջնաբերդը, Թոփրակ-կալեն, Կարմիր բլուրը, Արին բերդը (Էրեբունի), Կալի-Հայդարի ժայռավոր սանդղավանդակը, ժայռափոր ջրանցքները և շատ այլ կառույցներ): Հայկական բարձրավանդակի հիմնական շինակալությունը քարն է, և այստեղ բնակվող ժողովուրդը իր գոյությունը պահպանելու համար պիտի մաքառեր ժայռի դեմ: Ուրարտացիները ատրեստանյան հզոր բանակներից պաշտպանվելու նպատակով ռազմավարական կարևոր կետերում հենց այս հումքն էին օգտագործում ամրոցներ կառուցելու համար: Քարը՝ այս անչափ գեղեցիկ, կատարյալ ու մնայուն շինանյութը, օգտագործվել է հայկական քաղաքները, ամրոցներն ու եկեղեցիները կառուցելիս⁹²:

Հաջորդ խնդիրը, որին կցանկանայի քիչ ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ, ժայռավոր դամբարանների ներքին հարդարանքն է: Վանի Նավթ-քույու քարայրի սենյակներում, ուղղահայաց պատերի ամենաբարձր մասերում փորագրված է նրբին կիսաշրջանների մի ամբողջ շարք (տես գլուխ 1): Իչկալա քարայրի ամենախոր սենյակի հյուսիս-արևելյան պատին փորված են մոտ 2 սմ տրամագիծ ունեցող խոռոչներ: Ենթադրվում է, թե դրանցում մետաղե հարդարանքներ են ամրացվել: Այս քարայրի մյուս հղկված պատերին ևս կան վարդաքանդակներ⁹³: Խորխորյան մեծ քարայրում առկա է հարդարման մեկ այլ տարբերակ. գլխավոր սրահի պատերի վրա, ինչպես ասվել է, փորված են քառակուսի քանդակներ, որոնցում ագուցվել են գունավոր քարեր կամ մետաղե վարդեր⁹⁴:

Չնայած դամբարաններում մեծ չէ բարձրաքանդակ վարդանախշերի քանակը՝ սակայն եղածը կատարված է մեծ ճաշակով ու վարպետությամբ: Մեկ հայտնի գրեթե բոլոր ժայռափոր դամբարանների պատերը խնամքով հղկված են այնպես, որ վերացված են բոլոր անհարթությունները: Նկատված է, որ նրբորեն հղկված մաքուր պատերը դամբարանների հաղորդում են առանձնահատուկ տպավորիչ տեսք⁹⁵: Պատերի այս միապաղաղությունը թերևս ծառայել է դամբարանի այլ մանրամասներից (որմնախորշեր, հարթակներ, մուտքեր, վարդեր) ուշադրությունը շեղելու համար: Անլսածանք

ներշնչող այս պարզության գաղափարը ինքնին շատ հետաքրքիր է:

Ուրարտական որոշ դամբարանների պատկանելի չափերը վկայում են, որ այդ չափերը համապատասխանեցվում էին տվյալ անձի դիրքին ու հեղինակությունը:

Իչկալա քարայրի ներապկողմի հարդարանքը այլ ոճի է: Այս քարայրում չկան ուշադրություն գրավող որմնախորշեր, և հղկված պատերն այստեղ չէին կարող չեղջուխ այն, թե մյուս դամբարանների համեմատ այստեղ որոնք են դամբարանի ամենակարևոր մանրամասերը: Որմնախորշերի փոխարեն այստեղ երեք տարբեր սենյակներում մեկական հարթակ է շինված, որոնք ավելի էին շեշտում քարանձավի հղկված պատերի խորհրդավոր ողորկությունը:

Պրոֆ. Ապարիպյը Վանի արքաների կրոնամոլության մասին խոսելիս ի գիտություն է ընդունել նրանց թողած արձանագրությունները և ուրարտական արվեստի գործերը⁹⁶: Եթե Ուրարտուի արքաները կրոնամոլ էին*, ապա այդ դեպքում հասկանալի է և նրանց ցուցաբերած ուշադրությունը մահվան ու հանդերձալ կյանքի նկատմամբ, քանի որ թաղման վայրի ընտրությունն ու թաղման արարողությանը նախապատրաստվելը թերևս հենց արքայի հայեցողությանն էր վերապահված: Ալթին-թեփի 3-րդ դամբարանում հայտնաբերված իշխանի (†) և նրա կնոջ քարատապանները⁹⁷ վկայում են այն մեծ նշանակության մասին, որ թաղման ժամանակ տրվում էր դիակի դիրքին ու ապահովությանը դամբարանում: Ալթին-թեփի 2-րդ դամբարանում երեխայի աճյունի մնացորդներ են գտնվել դամբարանի հետևում: Թահսին Օզգյուլը ենթադրում է, թե հանգուցյալը դրված է եղել փայտե դագաղի մեջ, որը ժամանակի ընթացքում փտել է⁹⁸, այսինքն՝ այս դեպքում էլ մարդիկ խնամքով են վերաբերվել մահացած երեխայի հանդեպ՝ նրա մարմինը ամփոփելով դագաղում⁹⁹:

Նկատի ունենալով վերը ասվածը՝ կարելի է ենթադրել, որ դամբարաններում գտնվող հարթակների վրա դրվել են քարատապանները: Քարատապանների ենթադրյալ առկայությունը միայն պայմանականորեն կարող է վկայել տվյալ վայրում դիաթաղման ծեսով կատարված թաղումների մասին¹⁰⁰: Ուրարտուում առավել ընդուն-

* Դեռևս Գ. Ղափանցյանն է ուրարտացիներին որակել «խաղաղամոլներ» բառով (Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Ե., 1940, էջ 114): Ըստ երևույթին Գ. Ղափանցյանի այս կարծիքը ավելի ստույգ է վերաբերում կրոնական իրադրությունը Ուրարտուում, որի արքաները ավելի կրոնամոլ չէին, քան, ասենք, Եգիպտոսի կամ Բաբելոնի տիրակալները: Սակայն երկրի գլխավոր աստծո՝ Խալդիի պաշտամունքի նկատմամբ Վանի արքաները առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեին և նույնն էլ պահանջում էին իրենց հպատակներից (այս մասին հանգամանորեն տես Ս. Գ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 33-37):

** Բացառված չէ, որ սա ուշ, ոչ ուրարտական թաղում լինի:

*** Ժայռափոր դամբարաններում և դամբանաքանդակներում, այսինքն՝ այնպիսի կառույցներում, որտեղ կարելի էր հարդարել նաև որմնախորշեր, հարթակների, հետևաբար և քարատապանների ենթադրյալ առկայությունը հավանականության մեծ տոկոսով վկայում է, որ այդ քարատապաններում թաղումները կատարվել են դիաթաղման

ված էր դիակիպումը⁹⁹, և որմնախորշերն էին ամհնահարմար տեղը, որտեղ կարելի էր դնել աճյունասափորը:

Պաշտամունքային առումով դամբարաններին մեծ նշանակություն էր տրվում: Վանի ժայռին փորված, պայմանականորեն Սարգուրի 2-րդի անունը կրող վերոհիշյալ «հրապարակի» վրա, որտեղից կարելի էր անցնել դեպի Նավթ-քույու և Իչկալա քարայրերը, գոյություն է ունեցել մի գոհասեղան¹⁰⁰: Այս երկու ամենատպալորիչ քարայրերը կապող «հրապարակի» առկայությունն ինքնին վկայում է, որ այն օգտագործվել է տարբեր ժամանակներում և տարբեր մարդկանց թաղումների ընթացքում: Հստ երեւոյթին, ժայռափոր դամբարաններում թաղմանը նախորդող, թերեւս նաեւ հաջորդող արարողությունները կատարվում էին այս (և նման այլ) «հրապարակների» վրա, դամբարանի մուտքի մոտ:

Նման իրադրություն է նկատվում և Ալթին-թեփեում. առաջին դամբարանի վրա գոյություն է ունեցել երկրորդ դամբարանի հետ կապված բացօթյա մի սրբարան, որն անկասկած առնչվել է հանգույցյալի պաշտամունքի հետ: Սրբավայրի հատակը հարդարված էր դամբարանների հատակի նման, այսինքն՝ հարթեցված էր գլաբարերով, որոնք վրա լցված էր կավահողի բարակ շերտ: Սրբարանի հատակին՝ քարե հիմքի վրա կառուցված է եղել մի պատվանդան: Այստեղ, բացօթյա սրբարանի հյուսիս-արևմտյան պատի առջև, կողք կողքի կանգնած են եղել ուղղանկյունաձև խարսխաքարերի վրա ամրացված առանց արձանագրությունների, կամա-

ծիսակարգով: Բայց ուրարտական հիմնահողային դամբարաններում, որտեղ ոչ մի հնադարություն չկար որմնախորշ կառուցելու, դիակիպված (կամ մասնատված) աճյունը հաճախ դրվել է քարատապանի մեջ ու նոր թաղվել (այս մասին տես, օրինակ. Հ. Ս. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Արգիշթիխի խիլի սարկոֆագը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, հ. 3, էջ 221-227):

րաձև ավարտով չորս կողող (ստելա): Թախսին Օզգյուչի կարծիքով դամբարաններն ու բացօթյա սրբարանը կառուցված են այնպիսի դիրքում, որ հնարավոր լինի մարդկանց մեծ խմբի ներկայությունը արարողությունների ժամանակ¹⁰¹: Այս ենթադրության առումով ուշագրավ է, որ Սարգուրի 2-րդի՝ թերեւս նույն նպատակին ծառայած հարթակը («հրապարակը»), որի վրա մի գոհասեղան կա, ունի 25 մ լայնություն¹⁰²: Հնարավոր է, որ նման շքեղ թաղման արարողություններ կազմակերպելով և այնուհետև նախնիների հիշատակին նվիրված ծիսակատարություններով Ուրարտուի ազնվականությունը ձգտում էր շեշտել իր իշխանության օրինականությունը:

Ժայռափոր դամբարաններում գոհաբերություններ են կատարվել, թերեւս, կենտրոնական սրահում, որը, տեղադրված լինելով մուտքի մոտ, քիչ թե շատ լավ էր լուսավորված: Ուշագրավն այն է, որ բոլոր ընդարձակ ու բազմասրահ քարայրերը կառուցված են Վանի ժայռի հարավային՝ արևահայաց կողմում¹⁰³:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները ժամանակի քաղաքական ու տնտեսական իրադրության արդյունք էին և արտացոլում են այդ իրադրությունը: Մինևույն ժամանակ այդ կառույցները շինարար արքաների հիշատակը հավերժացնող հուշարձաններ են, որոնք առարկայացրել են մահվանը պատրաստ լինելու մարդու ձգտումը և հարդարված են բարդ ու կարգավորված կրոնի կանոններով:

Չնայած այն հանգամանքին, որ որմնախորշերի, հիմնական սրահների և հարթակների կիրառական նշանակությունը դեռևս լրիվ պարզ չէ, այնուամենայնիվ եղած բազում ընդհանրություններն ինքնին վկայում են, որ երկրի ազնվականությունը եղել է մեկ ընդհանուր և ներդաշնակ կրոնական մտածելակերպի կրող:

ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների շինարվեստի ու հորինվածքային առանձնահատկությունների ակունքները որոնելիս ակնհայտ է դառնում Նաիրիի լեռնային ցեղերի մասին եղած ինֆորմացիայի սակավությունը:

Ավելորդ պարզեցումներից և հապճեպ եզրակացություններից խուսափելու համար եղած նյութն անհրաժեշտ է վերանայել ամենայն ուշադրությամբ: Այս առումով առավել բարդ խնդիր է տեղաբնիկների և ներմուծված մշակութային հրեության հրեության առանձնացումը: Այս խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է մեկ անգամ ևս դիմել մեզ հասած ուրարտական, մինչուրարտական և ոչ ուրարտական մշակութային ավանդույթների վերլուծությանը:

Ժամանակին Անատոլիայում ապրող (մ. թ. ա. շուրջ 2000—1200 թթ.) «խեթ» կոչվող ժողովրդի ստեղծած և մինչև այսօր գոյատևող ամրոցներն ու դամբարանները կառուցված են քարից: Խեթական շինարվեստի ամենավեհաշուք հուշարձանը խեթական կայսրության մայրաքաղաք Հաթուշան է (Բողազքոյ, գտնվում է կենտրոնական Անատոլիայում): Այս քաղաքի շենքերի պատերը կառուցված են տարբեր ձևերի մեծ ու միջին չափեր ունեցող քարերով, որոնց եզրերը, քարերը պետք եղած տեղում դնելու համար, համապատասխան ձևով հղկվել են ու կոպիտ հարմարեցվել իրար, իսկ առաջացած ճեղքերը լցվել են մանր քարերով¹⁰⁴: Այս առումով խեթական որմնադրությունը ուրարտականից տարբեր է, քանի որ ուրարտացիները նախընտրում էին պատը շարել կողմը հարթ, ուղղանկյունաձև կամ խորանարդաձև քարերով¹⁰⁵: Հատկապես զանգվածեղ են Հաթուշայի դամբարանների կողմնային պատերի քարերը (օրինակ՝ Արքայական և Առյուծի դամբարաններում): Յուրաքանչյուր քարի բարձրությունն այստեղ (3 մ) համապատասխանում է այժմ գոյություն ունեցող պատերի բարձրությանը: Քարերի մակերեսները հաճախ հարդարվել են բարձրաքանակակներով¹⁰⁶:

Հաթուշայից ոչ հեռու գտնվում է Յազիլի-կայա հուշարձանախումբը: Սա բլրի մոտ գտնվող մի համալիր է՝ բաղկացած ժայռերի միջև կառուցված պատերից ու սենյակներից: Կառույցները բնական ժայռերին միացած են այնպես, որ փակվել է ժայռերի միջև ընկած տարածքը: Այս ձևով առաջացել են բացօթյա մի քանի սրահներ: Ուղղաձիգ ժայռերի դեպի ներս նայող մակերեսին քանդակված են գեղեցիկ բարձրաքանակակներ*:

* Յազիլի-կայայի տաճարները սկզբնապես հարդարված են եղել բնական քարայրերի մեջ, խեթական կայսրության կազմավորումից դեռ

Ուրարտական շինարվեստի ու ճարտարապետության վրա խեթական ազդեցության մասին կան մի քանի տեսակետներ, որոնց հիմքը աշխարհագրական առումով մոտիկությունն է, մշակութային առումով՝ խեթական և ուրարտական դիպաբանների նմանությունը: Սակայն այժմ էլ տակավին պարզ չէ, թե այնուամենայնիվ ուրարտացիներն ինչ են փոխառել խեթական մշակույթից: Օրինակ, Չառլզ Բառնեյը հարյուր ներկայացնում է այնպես, թե իբրև ուրարտական արվեստը ուրույն չէ, այլ հիմնականում փոխառված է ու հարմարեցված տեղական միջավայրին¹⁰⁷: Միաժամանակ նա ընթերցողին պնդում է՝ ասելով, թե «խեթական» կոչվող շատ երևույթներ կարող են և խեթական ծագում չունենալ, ընդ որում բերում է խեթական արքայատոհմի օրինակը, որը ծագումով խուռիական էր¹⁰⁸: Իսկ Մորիս վան Լուսի կարծիքով ուրարտացիները խեթերից շատ բան չեն ժառանգել¹⁰⁹: Տարակարծությունների աղբյուրը հնագիտական առատ նյութն է: Չնայած այդ նյութը հրեմմն հիմք է տալիս համեմատությունների համար, սակայն գոյություն ունեցող մի քանի հարյուր տարվա ժամանակագրական խզումը վիճելի է դարձնում նույնիսկ այդ համեմատությունները: Չնայած Ուրարտուն Ուրուտա-րի անունով հիշատակվում է դեռևս Ասորեստանի Սալմանասար I-ինի (մ. թ. ա. 1274—1245 թթ.) արձանագրություններից մեկում, սակայն բուն ուրարտական մշակույթը հայտնի է միայն մ. թ. ա. 9-րդ դարից: Ուրարտական հասարակության և մշակույթի վրա խեթական ազդեցության հարյուր չափազանց ընդգրկուն թեմա է և հետազոտության առանձին նյութ: Սակայն այստեղ այնուամենայնիվ կցանկանայի անդրադառնալ այդ խընդ-րին, որքանով այն կարող է նպաստել ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ծագումնաբանական ակունքների բացահայտմանը:

Ուրարտական դամբարանային կառույցվածքների

շատ առաջ և ձևված են եղել ժամանակին ժայռից բխող աղբյուրի պաշտամունքին: Յազիլի-կայան կառուցապատվել ու խեթական տաճարային համալիր է դարձել Խաթուսիլիս 3-րդ արքայի օրոք (մ. թ. ա. շուրջ 1275—1250 թթ.): Բռնկված հրդեհից հետո վերակառուցվել է Թուլիսալիս 4-րդի (մ. թ. ա. 13-րդ դարի 40-ական թթ.) հրամանով: Այս հուշարձանախմբի ամենաուշագրավ մանրամասերը հարթաքանդակներն են՝ փորագրված հինավուրց երկու քարայրերի՝ պատերին: Առաջին քարայրում ներկայացված է աստվածների ու դիցուհիների ջրերը և Թուլիսալիս թագավորը, երկրորդ քարայրում պատկերված է իբրև թե ժայռի մեջ խրված մի մեծ սուր: Հարթաքանդակի բարձրությունը շուրջ 3,35 մ է: Հետևում Թուլիսալիսի և Շարումմա աստծո պատկերներն են: Դիմացի պատին քանդակված են իրար հետևից քայլող 12 ռազմիկ աստվածներ (տես օրինակ. *Дж. Г. Макарян. Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, с. 129—131*).

հորինվածքային առանձնահատկությունների և թաղման ծխակարգի վրա խնթական մշակույթի հնարավոր ազդեցության մասին խոսելիս մատնանշվել է հետևյալը. ա) Փոյուզիայից ճարտարապետական բնույթի որոշ լուծումների տարածումը հյուսիսային Սիրիա և ապա՝ Ուրարտու, բ) քարերի միջև թաղված դիակիզման աճյունասափորների ամկայությունը խնթական աշխարհում:

Մ. վան Լուերը ուրարտական ճարտարապետության վրա խնթականի ունեցած ազդեցության մասին խոսելիս առանձնապես շեշտում է ուրարտական «գունագեղ, այք ծակող ճաշակի» ամկայությունը, իսկ Թովրակ-կալեի պարզունակ շինարվեստի ակունքները որոնվում են մ. թ. ա. 13-րդ դարի Ուգարիթում: Ենթադրական ոճ, որն այնուհետև տարածվել է դեպի Տյուրքու ու Սամարա, ապա, վաղագույնս մ. թ. ա. 9-րդ դարում, դեպի հյուսիս, Ուրարտու¹⁰: Փոխառությունների այս շղթան համեմատաբար բարձր է վաղերացված: Խնդիրն այն է, սակայն, որ ճարտարապետության մեկ բնագավառում կատարված փոխառությունները չեն վկայում այն մասին, որ նման օտար ազդեցության արդյունք են և ուրարտական ճարտարապետության մյուս ուղղությունները: Ավանդ վերաբերում է հատկապես այս ժամանակաշրջանի ժայռափոր դամբարանների պարագային, որոնք զուգահեռներ չունեն ո՛չ արևմտյան Անատոլիայում և ո՛չ էլ հյուսիսային Սիրիայում¹¹:

Մ. վան Լուերը կարծում է նաև, որ դիակիզման ծեսը խնթական աշխարհից է տարածվել դեպի Ուրարտու: Մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի խնթական թաղումները համեմատված են Սալաքլուի (Իզդիրի) թաղումների հետ¹²: Իզդիրի դամբարանադաշտի 13 գերեզմաններից 12-ում թաղումը կատարված էր դիակիզման ծեսով: Այրված աճյունները այստեղ դրված էին սափորների մեջ ու թաղված ժայռաքարերի միջև եղած ճեղքներում: Ուղեկցող դամբանակալը հարուստ է՝ զենքեր, զարդեր, կավանոթներ¹³: Բաքի Օգյունը և Էմին Բիլգիքը այս տվյալները քննարկում են նաև ժայռափոր դամբարանների կոնստրուկտում: Նրանց կողմից Արծկեում հաստատագրված դիակիզմամբ կատարված թաղումները շատ նման են խնթերի համար սովորական թաղումներին¹⁴:

Թաղման ծեսում ուրարտա-խնթական այս առաքրումները հիմնավորված չեն թվում համալսարի պատճառով. ուրարտական մշակույթը ձևավորվել է խնթական կայսրության կազմալուծումից երեք հարյուր տարի հետո, մի հանգամանք, որը, ինչպես ասվել է, բացառում է որևէ անմիջական փոխառության հնարավորությունը:

Ուրարտայիները մեծ ակնածանքով են կատարում թաղման արարողությունները, և բացառված չէ, որ այդ ծեսի հիմքում ընկած լինեն մահվան ու հանդերձյալ կյանքի մասին նախրյան ցեղերի պատկերացումները, բացառված չէ նաև, որ դիակիզման ծխակարգը ունեցած լինի տեղական ծագում*:

* Հայաստանի հանրապետության տարածքում հայտնաբերված, դիակիզման ծեսով կատարված վաղագույն թաղումները թվագրվում են մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերով: Թաղման այս ծեսը (դիաթաղմանը զուգահեռ) տևում է բավականին երկար, մինչև ուշ բրոնզի դար: Մի

Այս առումով ուշագրավ է, որ սովորաբար որպես աճյունասափորներ ծառայում էին կենցաղում օգտագործվող անոթները¹⁵, որոնց մեջ լցվում էր դիակիզ-վածի մոխիրը, և այնուհետև դրանք տեղադրվում էին դամբարանում, որտեղ դրված էր լինում և այն գույքը, որը դիտվում էր հանդերձյալ աշխարհում սվյալ մարդու համար անհրաժեշտ**:

Հատկանշական է նաև, որ թաղման ծեսը և դամբարանների հատակագծային լուծումները փոխկապակցված չէին միայնաց հետ:

Այսպիսով, կարծում եմ, որ ամկա փաստական տվյալների լույսի ներքո ուրարտական ժայռափոր դամբարանային կառույցների և խնթական ճարտարապետության, ինչպես և թաղման ծեսերի միջև գոյություն ունեցող ենթադրյալ կապը շատ անորոշ է ուրվագծվում:

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը Մանադկերտի կամարաձև ավարտով որմնախորշերին վերագրում է արևմտյան ծագում՝ դրանք համեմատելով Ամասիայի և պոնտական դամբարանների (մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակ) կամարակապ մուտքերի հետ, որոնք ըստ նրա ենթադրության կարող էին լինել ընդօրինակման հիմնական աղբյուրը¹⁶: Երկու տարածաշրջանների մերձավորության հանգամանքը նկատի ունենալով՝ սույն վարկածը կարելի է հավանական համարել: Կամարաձև ավարտով որմնախորշեր ունեցող բոլոր դամբարաններն էլ հայտնաբերված են կամ Ուրարտուի արևմտյան շրջաններում, կամ Վանա լճի հյուսիսային ափերից ոչ հեռու: Վանա լճից արևելք ընկած շրջաններում՝ Տուշպայում և Ալի-շարում, հայտնի են միայն ուղղանկյունաձև որմնախորշեր: Կամարաձև և ուղղանկյունաձև որմնախորշերը սովորական են Մանադկերտի (թվագրվում է Միևուա արքայի թագավորության տարիներով) և Արթին-թեփեի դամբարանների համար, որոնք կառուցվել են մոտավորապես այն ժամանակ, երբ փորվել են Վանի ժայռի Նավթ-բույու և Խորխորյան Մեծ քարայրերը: Եվ թվում է, որ այնտեղ, որտեղ ավելի զգալի էին փոխառություն-

քանի հարյուրամյակ ընդմիջումից հետո այն կրկին ընդունելի ենք գտնում ուրարտական մշակույթում. Հայաստանում այս ծխակարգով թաղումները կատարվել են և հետագայում, ընդհուպ մինչև վաղ միջնադար ու քրիստոնեության պաշտոնական մուտքը Հայաստան (տես, օրինակ՝ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու զարգացման ուղիները, «Հայ ժողովրդի պատմություն», 1971, էջ 161-162, Ժ. Դ. Քաչատրյան, Դիակիզումը Հայաստանում (մ. թ. ա. 2-րդ դ.-մ. թ. 3-րդ դ.), Վրաբեր ՀԱՄՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1975 թ., հ. 2, էջ 57-69):

** Հայտնի չէ, թե ինչպես էին սրբազործվում փաստորեն որպես կենցաղային գույք պատրաստված այդ անոթները. գիտենք միայն, որ նախքան որպես աճյունասափոր օգտագործելը այդ կավանոթների ուսերին փորքի անցքեր էին բացում: Այդ անցքերի ամկայությունը հիմք է տվել Բ. Ա. Կուֆտինի ենթադրելու, որ Ուրարտուում գոյություն է ունեցել այն պատկերացումը, թե հոգին անմիջապես չի լքում հանգուցյալի աճյունը (նույնիսկ դիակի մոխրանալուց հետո) և կարիք ունի հաղորդակցվելու արտաքին աշխարհի, մասնավորապես դամբարանում դրված իրերի հետ: Այս առումով ուշագրավ է և այն, որ հանգուցյալի սովորաբար այրել են իր հագուստով ու զարդերով հանդերձ (տես Ե. Ա. Կուֆտին. Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, «Вестник Гос. музея Грузии», вып. XIII-B, 1944, с. 69-70).

ները արևմտյան երկրների հետ, հորինվել են և կամարակապ որմնախորշերը: Սակայն Ուրարտուի արեւելյան շրջանները ըստ երևույթին զերծ մնացին այս նորամուծությունից ու անխաթար կերպով շարունակեցին ուղղանկյունաձև որմնախորշերի օգտագործման ավանդույթը: Չնայած այս հանգամանքին՝ Նավթ-քույու և Իչկարա քարայրերի կենտրոնական սրահների, Ջինապահեստի մոտի դամբարանի փոքր սենյակի և Ալիշարի 2-րդ սենյակի առաստաղները կամարաձև են: Ասվել է արդեն, որ դամբարաններում դիտվող կամարաձև առաստաղի գաղափարը գալիս է վերգեսնյա կառույցների նման հորինվածքից, և եթե ճիշտ է այս կարծիքը, ապա պետք է ենթադրել, որ կա՛մ արևմտյան շինարվեստի ազդեցությունն է շատ մեծ հղել ուրարտականի վրա, կա՛մ ուրարտացիները, արևմտյան ազդեցությունից անկախ, իրենք են հանգել կամարաձևության գաղափարին: Սակայն առայժմ, քանի դեռ չափազանց սակավ է այս խնդրի հետ առնչվող տեղական ավելի հին նյութը, հնարավորություն չկա վերջնական եզրակացության գալու կամարի ծագման տեղական արմատների մասին*:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների գոյացման երկրորդ հնարավոր օտար աղբյուրը Ասորեստանն է: Այժմ քաջ հայտնի է, թե ուրարտացիներն ինչ և երբ են փոխառել իրենց այս հիմնական ախոյան երկրից¹⁷: Ուրարտու և Ասորեստանը մի քանի դար անընդհատ փոխառնչվում էին թե՛ քաղաքական և թե՛ մշակութային կյանքի առումներով: Մ. վան Լուենը, ուրարտական արվեստի մասին խոսելով, նկատել է, որ այստեղ միջագետքյան փոխառությունները շատ են, սակայն այնքան փոփոխված, որ կարելի է իրավամբ ասել, թե դրանց տեղական վարձպետը հանգեցրել է մեկ այլ ուրույն արվեստի՝ ուրարտականի, ձևավորմանը¹⁸: Մասնավորապես ենթադրվում է, որ ուրարտացիներն Ասորեստանից են փոխառել պերճաշուք թաղումներ կատարելու սովորույթը¹⁹ (խոսքը, սակայն, դամբարանների հորինվածքների մասին չէ): Մ. թ. ա. 9-րդ դարից առաջ, հետագայի ուրարտական պնտության սահմաններում, նկարագրված դամբարանների նման ավելի վաղ կառույցներ դեռևս հայտնաբերված չեն: Մեզ հայտնի ամենահին ուրարտական դամբարանները թվագրվում են Մինուա արքայի թագավորության տարիներով: Այդ ժամանակ ուրարտացիներն արդեն ունեին ժայռափոր դամբարաններ կառուցելու փորձ, և երկրի կենտրոնական շրջանում արդեն կառուցված էին կամ կառուցվում էին Մանակերտի դամբարանը, Վանի Մեծ քարայրն ու հյուսիսային քարայրը: Եթե ժայռերի մեջ վեհաշուք դամբարաններ կառուցելու ուրարտական փորձը ասորեստանյան ակունքներ ունի, ապա հարկ է կարծել, որ այդ երկու երկրների միջև մշակութային փոխառնչությունները գոյություն են ունեցել ուրարտական թագավորության կազմավորման առաջին իսկ տարիներից: Դա փաստարկված է և ասուրական սեպագիր տվյալներով: Խոս-

* Հավաստված է միայն կեղծ կամարի առկայությունը, որը սովորական էր Հայաստանի քարակղզային դամբարանների համար՝ առավել ուշ բրոնզի դարից սկսած:

քը մասնավորապես Սալմաասար 3-րդ արքայի (մ. թ. ա. 858—824 թթ.) տարեգրության որոշ հատվածների մասին է, որտեղ նկարագրվում են այս արքայի օրոք դեպի Ուրարտու կատարված արշավանքները²⁰: Այս, ինչպես նաև սրանց նախորդած ասուրական արշավանքները դեպի Հայկական լեռնաշխարհի նպաստեցին Հայաստանի լեռնային ցեղերի միավորմանը. ստեղծված ֆեոդալային կարողացավ պաշտպանվել ասուրական բանակի հարձակումներից: Նորաստեղծ Վանի թագավորությունը, սակայն, զգալով իր վարչակառավարչական կառույցների անկատարությունը, Ասորեստանից ընդօրինակեց երկրի կառավարման հետ առնչվող շատ պետական կառույցներ²¹: Մ. թ. ա. 8-րդ դարի առաջին կեսում սկսված ասուրական պնտության թուլացմանը զուգընթաց տարածաշրջանում աճեց Ուրարտուի քաղաքական ազդեցությունը: Վանի արքաների ձեռնարկած հաղթական արշավանքներն ավելի մեծացրին ուրարտական արքաների հեղինակությունն ու տնտեսական հզորությունը: Այս ժամանակ, թերեւս, Ուրարտուի տիրակալների շրջանում ուժեղացավ Ասորեստանի գահակալների նմանվելու ձգտումը, որի դրսևորումներից մեկն էլ հենց կարող էր լինել ուրարտական վեհաշուք դամբարանների կառուցումը:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների հնարավոր օտար ծագման մասին խոսելուց վառ, բնականաբար, անհրաժեշտություն կա քննարկելու և լեռնաշխարհին բնորոշ նախաուրաբական նյութը: Այս նպատակի համար ընտրել ենք Մինգեչաուրի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությամբ ստացված տվյալները: Մինգեչաուրի դամբարանադաշտը գտնվում է Կուր գետի ավազանում, Մանա լճից շուրջ 180 կմ արևելք և ընդգրկված չի հղել Վանի թագավորության սահմաններում, այսինքն՝ ուրարտացիները այս տարածքում որե՛ շինարարական գործունեություն չէին կարող ծավալած լինել:

Այս դամբարանադաշտում բացված, էնեոլիթից բրոնզի դար ընկած ժամանակաշրջանի շուրջ 100 դամբարաններ²² բոլորն էլ դիաթաղումներ էին, որոնց մի նշանակալից մասը՝ հիմնահողային բնույթի: Դամբարանային թղթը կազմված է խեցեղենից, վարդիրից, գնդերից: Այստեղ պեղված դամբարանների հաջորդ խումբն էին կազմում դամբարանբլուրները: Հայտնաբերված 20 դամբարանբլուրներից պեղվել են հինգը: Այս դամբարան-

²⁰ Սալմաասար 3-րդը այս արշավանքների ընթացքում Ուրարտուի տարածքում իրեն ներկայացնող մի քանի բարձրաքանդակներ է հրամայել կնիտել, իսկ Ասորեստանում իր պալատի դարպասների երեսպատման բրոնզե թիթեղների վրա դրվագել պատկերներ, որոնք պատմում են, մասնավորապես և Ուրարտուի դեմ տարած իր հաղթանակների մասին (տես *Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, с. 52—60*).

²¹ Այս երևույթի վաղագույն արտահայտությունը Սարգուրի 1-ինի տիտղոսաշարն է, որը շատ մանրամասնորեն կրկնում է ասուրական, մասնավորապես, Աշուրանիթի 2-րդ (մ. թ. ա. 883—859 թթ.) արքաների տիտղոսները (այս մասին հանգամանորեն տես *N. Adontz Histoire d'Arménie, les origines de Xe siècle au VIe (av j. c.), Paris, 1946, p. 184*).

²² Մինգեչաուրի այս դամբարանների թվագրությունը այժմ հիմնովին վերանայված է:

ըլուրները ցածրադիր են, շրջանաձև և ծածկված են հողի շերտով: Թաղովները կատարվել են ուղղանկյունաձև դամբանախցերում: Դամբանախցերից երեքում հայտնաբերվել են պատի ծնփի մնացորդներ: Դամբանախցերի հատակի վրա բացվել է նաև փայտի քայքայված մնացորդների շերտ: Չնայած դամբարանների խոշոր չափերին՝ դրանցից յուրաքանչյուրում թաղված էր եղել մեկ մարդ*: Դամբանակյուղը կազմված է եղել խնկանից, բրոնզե գարգերից, վանակատից պատրաստված նետապաքներից: Մարդու ոսկորներից բացի այս դամբարաններում հայտնաբերվել են նաև կենդանիների, մասնավորապես, ձիու և ոչխարի կմախքներ: Մարդն այստեղ թաղվել է կծկված դիրքով: Գ. Մ. Ասլանովի կարծիքով Մինգեչաուրի դամբարանադաշտում դիտվող այս երկու ձևի դամբարանների առկայությունը (հիմնափողային և քարաբեկային) բացատրվում է բրոնզե դարում այստեղ արդեն գոյություն ունեցած սոցիալական շերտավորման առկայությամբ¹²⁰:

Եթե համատեղելու լինենք Մինգեչաուրի դամբարանները ուրարտականների հետ, կտեսնենք հետևյալ ընդհանրությունները.

1. Ուղղանկյունաձև դամբանաքանդակներ:

2. Գույք՝ խնկանի, բրոնզե առարկաներ, զենքեր ու վարդեր:

3. Մեծ խնամք դամբանաքանդակների ներսավորման նկատմամբ:

4. Դիակաղման ծես:

Սակայն ուղղանկյունաձև դամբանաքանդակները համընդհանուր բնույթ ունեն և այս դեպքում գուրկ են որեւէ կարևորությունից: Համընդհանուր բնույթ ունի նաև դամբարաններում դրված գույքի տեսականին ու որակը: Այս ընկնող երրորդ ընդհանրությունը՝ խնամքով հարդարված ներսատարածքը, նույնպես մեզ հնարավորություն չի ընձեռում հետոն գնացող ընդհանրացումների համար: Նույնը կարելի է ասել չորրորդ ընդհանրության՝ դիակաղման ծեսի վերաբերյալ: Այսինքն՝ Անդրկովկասին բնորոշ դամբարանային կառույցները չեն տալիս որեւէ լուրջ կռվան, որը օգներ ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ծագման խնդիրը լուծելուն:

Այսպիսով, ուրարտական ժայռափոր դամբարանների տեղական ծագման մասին վկայող, առայժմ միակ, սակայն և ծանրակշիռ փաստարկն առնչվում է երկրի ունեցած բնորոշ երկրաբանական կառույցվածքի և, այս հանգամանքով պայմանավորված, տարածաշրջանում առանձնահատուկ շինարվեստի գոյության հետ: Խոսքը կրկին երկրի լեռնային ու քարաշատ բնույթի և այստեղ քարի ճարտարապետության ունեցած նշանակալից նվաճումների մասին է, մեկը մյուսով պայմանավորված երկու հանգամանք, որոնք հավանական են դարձնում ժայռափոր դամբարանների տեղական ծագումն Ուրարտում:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ճարտա-

* Որոշ դամբարաններում, սակայն, մարդու ոսկորներ չեն հայտնաբերվել:

րապետության ունեցած ազդեցությունների ժամանակատարածքային սահմանների որոշման խնդիրը ավելի դյուրին է թվում, քան ծագման խնդրի հետազոտումը: Հարցի լուծումն իրականացավ պատմական ավելի ուշ դարերում, քանի որ մեծ քանակությամբ արձանագրությունները, հնագիտական նյութերը վավերացրել են գաղափարների, գեղարվեստական մոտիվների և մշակութային ավանդույթների յուրացման ու տարածման ուղիները:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ամենամոտ զուգահեռները գտնում ենք Իրանում: Աքեմենյան հզոր արքաները Մերձավոր Արևելքի երկրներից շատ փոխառություններ կատարեցին: Աքեմենյան գեղարվեստի և ճարտարապետական շատ ոճերի հիմնական սկզբնաղբյուրը Ասորեստանի, Ուրարտուի և Մարաստանի մշակույթներում է փնտրվում¹²¹: Մարերի միջոցով Աքեմենյաններին փոխանցվեցին ուրարտական արվեստին և ճարտարապետությանը բնորոշ շատ ուղղություններ¹²²: Ուրարտուին այնքան բնորոշ «կիկլոպյան ճարտարապետությունը» յուրացվեց ու կատարելագործվեց նրանց կողմից: Այն հետագայում օգտագործվեց Աքեմենյան երկու մեծ մայրաքաղաքների՝ Պասարգադայի և Պերսեպոլիսի կառույցման ժամանակ: Պասարգադայի ու Պերսեպոլիսի սյունազարդ սրահները թերևս Առաջավոր Ասիայի մշակույթում ուրարտացիների կատարած ամենաուշագրավ ներդրումն է¹²³: Ժայռափոր դամբարանների գաղափարի՝ Պարսկաստան ներթափանցելու մասին ամենակոթողային վկայությունը Դարեհի դամբարանն է Նախշ Ի Ռուստամում (մ. թ. ա. 485 թ.)¹²⁴: Այս դամբարանի հորինվածքը, Աքեմենյան որոշ այլ ճարտարապետական վերամշակումների նման, վկայում է այստեղ Վանի դամբարանաշինության վաղ ձևերի կատարելագործման մասին: Դամբարանի մուտքը գտնվում է ժայռի ճակատին փորված խաչաձև հսկայական (սորոշի լայնքը՝ 18 մ) կենտրոնում: Խաչի հորիզոնական փորվածքը կազմող արգելապատին քանդակված են չորս սյուն, որոնք հայտնի են Պերսեպոլիսի Դարեհի պալատից: Դամբարանի մուտքի ճակատը հարդարված է բարձրաքանդակներով (նկ. 18): Այս առումով, Աքեմենյանների կողմից ուրարտական ճարտարապետությունից կատարված փոխառությունների մասին տեսակետը, թերևս, ենթադրական է: Հետաքրքրությունն այս երևույթի հանդեպ պայմանավորված կարող էր լինել, սակայն, ուրարտական դամբարանների անչափ տպավորիչ բնույթով: Ելնելով աքեմենյան ճարտարապետության առանձնահատկություններից՝ կարելի է ենթադրել, որ Աքեմենյանները փորձել են իրենց փառահեղությունը ցուցադրել հպատակներին: Ինչպես ասվել է, Վանի ռավամկանացված թագավորությունում վեհաշուք ժայռափոր դամբարաններն էլ ունեցել են այդ գործառույթությունը:

Ուրարտական թաղումները իրենց նմանակներն ունեն նաև Ալյուրիայում:

Ուրարտացիների նախնիները դաշնակից սկյութները որոշակի դեր խաղացին տկարացած ուրարտական

պետության կործանման մեջ (մ. թ. ա. 585 թ.)¹²⁵։ Ակյութների և ուրարտացիների առնչությունների հետևանքը եղավ այն, որ ուրարտական արվեստի շատ դրսևորումներ կրանվեցին սկյութների կողմից և տեղ գտան սկյութական ավանդույթներում։ Ակյութական դամբարաններում գտնվել են բազում այնպիսի առարկաներ, որոնք սկյութական շատ մոտիվների ուրարտական ծագման մասին են վկայում (սրբազան ծառի մոտիվը, տարբեր կենդանական բարդ նկարազարդումներ և այլն)։ Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ սկյութական դամբարանաբլուրները ուրարտական ճարտա-

րապետական հուշարձանների հետ կառուցվածքային ոչ մի առնչություն չունեն։ Ինչպես սկյութների դեպքում, ուրարտական դամբարանները ոչ մի նշանակալից դեր չեն խաղում բացահայտելու համար Միքիայում, Անատոլիայում և Հունաստանում հիմնական գեղարվեստական և ճարտարապետական հորինվածքների վրա ուրարտական ազդեցությունը ուսումնասիրելու տեսանկյունից¹²⁶։ Հետևաբար դամբարանների ուսումնասիրությունը չի բացահայտում մերձավոր արևելյան մշակույթներում ուրարտական ազդեցության չափն ու սահմանները։

Այս ուսումնասիրության մեջ ուրարտական քաղաքակրթության վերաբերյալ բավականաչափ վավերացված տեսակետների և տակավին չմեկնաբանված հարցերի ու հնարավոր հետևությունների ներկայացման հետ մեկտեղ բացահայտվում են այն տարածաշրջանները, որտեղ առաջիկայում նոր փաստերի հայտնագործման համար անհրաժեշտ է հետազոտություններ կատարել:

Թեև թաղման ծեսում և ճարտարապետական որոշ մոտիվներում խեթերի և ուրարտացիների միջև մշակութային պոլագեոններ կան, բայց խեթական պետության սահմաններում տակավին բացակայում են ժայռափոր դամբարանների խեթական ծագումը հաստատող փաստեր: Նույնը կարելի է ասել և Ուրարտուում վերգեսնյա ճարտարապետական հորինվածքների տարածման սիրիական վարկածի մասին: Չնայած ուրարտական մշակույթի վրա Ասորեստանի մշակույթի ունեցած ընդհանուր ազդեցությանը՝ ժայռափոր դամբարանների վրա եղած ասուրական ազդեցությունը երկրորդական պիտի դիտվի: Օրինակ՝ ասուրական մշակույթի ազդեցությունն արտահայտվել է ուրարտական կառույցների առավելապես համակարգման կանոնավորության մեջ: Այնուամենայնիվ դամբարանների առանձնահատուկ գծերը, քարի մշակման տարբեր եղանակները և ուրարտական ճարտարապետության գլխավոր միտումները օտար աղբյուրությունների որոնումները դարձնում են քիչ խոստումնալի: Հնարավոր է, որ իջևողների վեհությունը ցուցադրող ուրարտական ժայռափոր դամբարանների պարզապես գլխավոր գործոններ լինեն աշխարհագրական ուրույն միջավայրն ու քաղաքական-կրոնական իրադրությունը¹²⁷: Ժայռը հարատև ու վեհաշուք կառույցների համար ոչ միայն կատարյալ հումք էր, այլև դամբարանները ժայռի մեջ փորելով խնայվում էին մշակովի հողերը: Ժայռափոր դամբարաններ չէին կառուցվում նաև այն վայրերում, որոնք ունեին ռազմավարական կարևոր նշանակություն:

Դամբարանների տարբեր մանրամասների կիրառական նշանակության քննությամբ ընկալվում են Ուրարտուի սոցիալ-քաղաքական և հոգևոր կյանքի կարևոր կողմերը: Վերջին առումով շատ կարևոր է կողմնային որմնախորշերի ունեցած կիրառական նշանակության քննությունը: Ժայռափոր դամբարանների մեծ մասը ունեցել է որմնախորշեր, հարթակներ կամ քարատապաններ: Դիտելիվումը Ուրարտուում ընդունված ծես էր, հետևաբար միանգամայն հավանական է, որ բոլոր որմնախորշերը նախատեսված լինեին աճյունաստփորների համար: Դամբարանների հիմնական սրահները ամենամեծն ու ամենաշուրջվորներն էին: Սա ենթա-

դրում է, որ բոլոր դամբարաններում գլխավոր սրահները ծառայել են թաղման կամ պոհաբերության արարողությունների համար: Դամբարանների հիմնական կառուցվածքային տարրերի (որմնախորշեր, հիմնական սրահներ, նրբորեն հղկված պատեր և այլն) ամկայությունը, որն ընդհանուր է բոլոր ժայռափոր դամբարանների համար, վկայում է համայն Ուրարտուում պաշտամունքային, հատկապես թաղման արարողակարգի ավանդույթների ժամանակագրական հարատևման մասին: Որմնախորշերի, կատարման ոճերի և շարքերի ձևավորման ըստ տարածաշրջանների տարբերությունները հավաստում են, որ ուրարտական բնակավայրերն ինչ-որ չափով մեկուսացած են եղել մայրաքաղաք Տուշպայից: Աշխարհագրական այսպիսի մեկուսացումը ապացուցվում է պատմական այն տվյալներով, որոնք վկայում են տեղական կառավարիչների վրա հսկողության իրականացման դժվարությունների մասին¹²⁸: Դամբարանների հարդարանքի, չափերի և շինարարական հմտությունների տարբերությունը ցուցադրում է շինարվեստի պարզապես բարձր մակարդակը՝ միաժամանակ արտացոլելով յուրաքանչյուր թագավորի կառավարման ժամանակի տնտեսական-քաղաքական իրավիճակը: Դամբարանների ճարտարապետությունը իր պոլագեոններն ունի վերգեսնյա ճարտարապետական շինություններում: Իսկ եթե դա այդպես է, ուրեմն թե՛ հարթ և թե՛ կամարաձև առաստաղ ունեցող սենյակները սովորական են եղել ուրարտական բոլոր կառույցների համար¹²⁹:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ճարտարապետության ազդեցությունը պզտի է միայն Աքհմենյան Իրանում, ինչպես օրինակ՝ Դարհիի դամբարանն է Նախշ Ի Ռուստամում: Ընդամեն Իրանում կատարելագործվեց ու նրբաճաշակորեն ձևափոխվեց քարի որմնադրությունը և ուրարտական սյունապարդ սրահի հորինվածքը¹³⁰: Այնուամենայնիվ ուրարտական ժայռափոր դամբարանների կառուցման ավանդույթը լայն տարածում չի գտել այլ երկրներում: Մյուս կողմից, սակայն, ընդհանրապես ուրարտական մշակույթն իր ուրույն ազդեցությունն է ունեցել մարերի, սկյութների, հույների, ինչպես նաև Սիրիայից Անատոլիա ընկած բնակավայրերի վրա: Փղոսկրե և մետաղե առարկաների վրա վերարտադրված կենսա ծառի ու կենդանական պարզամոտիվների կատարման ոճը (ինչպես օրինակ՝ Ջիվիեի գանձում է) խորհրդանշում է ուրարտական մշակույթի ազդեցությունն այն վայրերում, որտեղ ժայռափոր դամբարաններ առհասարակ չեն հայտնաբերվել:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները մշակութային այն երևույթների շարքն են դասվել, որոնց հիման վրա առաջ են քաշվել Մերձավոր Արևելքի մշակութային

կյանքին առնչվող տարբեր խնդիրներ: Դամբարանների վերլուծությունից բխող համապատասխան տեղեկությունները պիտի դիտվեն պատմական, հնագիտական այլ նյութերի կոնտեքստում, որպեսզի հնարավորին չափ ճիշտ ընկալվի Հայկական բարձրավանդակի կյանքն

այնպես, ինչպես այն եղել է դարեր առաջ: Հուսանք, որ առաջինը պեղումները նոր նյութեր կբացահայտեն ու կճշտեն մեր պատկերացումները Առաջավոր Ասիայի մշակույթի վրա ուրարտական դամբարանների ճարտարապետության ունեցած ազդեցության մասին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960; И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы, М.—Л., 1963.
2. Charles Burney and David M. Lang. The Peoples of the Hills Weidenfeld and Nicolson, London, 1971, (այսինքնի՝ PH), pp. 128—129.
3. B. B. Piotrovski. The Ancient Civilization of Urartu (այսինքնի՝ ACU). Barrie and Rockliff: The Cresset Press, trans; James Hogarth. London, 1969, pp. 13—19.
4. B. B. Piotrovski. Urartu, The Kingdom of Van and its Art. Evelyn, Adams and Mackay, Ltd., London, 1967 (այսինքնի՝ «Urartu»), p. 47
5. Guitty Azarpay. Urartian Art and Artifacts. University of California Press, Berkeley, 1975, pp. XVII—XVIII.
6. «Urartu», p. 5.
7. Նույն տեղում, էջ 7—14:
8. Նույն տեղում, էջ 3:
9. ACU, p. 50.
10. Նույն տեղում, էջ 16—17:
11. Kurt Bittel. Hattusha, The Capital of the Hittites. Oxford University press, New York, 1970,
12. Burchard Brentjes. Dreijahrtausende Armenien. Verlag Anton Schroll und Co., München, 1974, S. 32.
13. B. B. Piotrovski. The Kingdom of Van (= il Regno de Van. Urartu). Edizioni dell' Ateneo, Rome, 1966, (այսինքնի՝ VT), pp. 204—219.
14. VT, p. 209.
15. Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. Изд. Вост. лит., М., 1959 (այսինքնի՝ «Ванское царство»), с. 209.
16. Նույն տեղում: VT, pp. 207—210.
17. VT, p. 211.
18. PH, p. 145, plate 48; Margareta Riemschneider. Das Reich am Ararat. Lambert Schneider, Heidelberg, 1966, S.70.
19. «Ванское царство», с. 211.
20. PH, p. 145.
21. VT, pp. 212—213.
22. Նույն տեղում:
23. Նույն տեղում, էջ 215—216:
24. Նույն տեղում:
25. Նույն տեղում, էջ 216—217:
26. Tahsin Özgüç. Altintepe II: Tombs, Storehouse and ivories. Türk Tarih Kurumu Bazimevi, Ankara, 1969 (այսինքնի՝ «Altintepe II»), p. 71.
27. «Altintepe II», pp. 10—14.
28. Նույն տեղում, էջ 15—18:
29. Նույն տեղում, էջ 28—33:
30. Նույն տեղում, էջ 18—26:
31. Tahsin Özgüç. Excavations at Altintepe. «Belleten», XXV, 98. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1961, p. 272.
32. Բարասապանի մանրամասն նկարագիրը տես «Altintepe II», pp. 68—69.
33. VT, p. 218.
34. «Ванское царство», с. 35—36.
35. C. F. Lehmann-Haupt. Armenien einst und jetzt. I, Berlin, 1910, II, 1, Berlin-Leipzig, 1926, II, 2, Berlin-Leipzig, 1931 (այսինքնի՝ «Armenien»), S 469; C. F. Lehmann-Haupt. Materialien zur alten Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandlungen der Königlich Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, IX, Wedmannsche Buchhandlung, Berlin, 1907 (այսինքնի՝ «Materialien»), S. 70.
36. VT, p. 208.
37. Maurits Nanning van Loon. Urartian Art: Its distinctive Traits in the light of new Excavations. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Istanbul, Leiden, 1966 (այսինքնի՝ UA), p. 62.
38. PH, p. 139.
39. Charles Burney. A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere. «Anatolian Studies», XVI. British institute of Archaeology at Ankara, London, 1966, (այսինքնի՝ AS, XVI). pp. 55—111.
40. PH, p. 150.
41. Նույն տեղում, էջ 145—153:
42. Baki Ögün, and Emin Bilgic. Recent Archaeological Research in Turkey: Adilcevaz. «Anatolian Studies», XXIII. British institute of Archaeology at Ankara, London, 1973, pp. 13—14.
43. Նույն տեղում:
44. Նույն տեղում: R. D. Barnett. The Urartian Cemetery at Igdir, «Anatolian Studies», XIII, 1963, pp. 153—198.
45. Wolfram Kleiss. Urartäische Architektur: in Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Katalog der Ausstellung, München, 1976, S. 42.
46. R. Dyson. Problems of Proto-historic Iran as Seen from Hasanlu. «Journal of Near Eastern Studies», XXIV, N 3. University of Chicago Press, Chicago, 1965, p. 203.
47. Altintepe II, pp. 65—70.
48. К. А. Орханесян. Архитектура Тейшебаини (Кармир-Блур IV). Е., 1955; W. Kleiss. նշվ. աշխ., էջ 28:
49. Այս մասին հանգամանքին տես. Charles Burney. Measured Plans of Urartian Fortresses, «Anatolian Studies», X, 1960, pp. 177—196.
50. UA, pp. 42—54.
51. Նույն տեղում, էջ 55—60.
52. Նույն տեղում, էջ 59.
53. VT, p. 208.
54. Նույն տեղում:
55. Նույն տեղում, էջ 219:
56. PH, p. 145:
57. W. Kleiss, նշվ. աշխ., էջ 29:
58. T. M. Coles. Experimental Archaeology. Charles Scribner's Sons, New York, 1973, pp. 83—84. Փորձերը կատարվել են Ատտանում:
59. Thor Heyerdahl. Aku-Aku, George Allen and Unwin, Ltd., London, 1958. Փորձերը կատարվել են Ջատկի կղզում:
60. J. S. Velson and T. C. Clark. Transport of Stone Monuments to the La Venta and the San Lorenzo Sites. Contributions of the University of California Archaeological Research Facility, N24, Berkeley, 1975, pp. 11—39.
61. D. Ingersoll, I. E. Yellen and W. Macdonald. Archaeology by Experiment. Columbia University press, New York, 1977, pp. 61—69.
62. Clarence I. McGillard. Oakland, California. Տվյալները ստացել են անձնական հաղորդակցության միջոցով: Արդյունքը. գործիքը՝ պողպատե մուրճ-հատիչ, կոշիկը՝ գրանիտ. խորանարդ մետրը՝ 20 «մարդ-օր»:
63. Markar Melkonian. Venice, California. Տվյալները ստացել են իր հետ ունեցած անձնական հաղորդակցությունների ընթացքում: Արդյունքը. մեկ խորանարդ մետր ապար պեղելու համար ծախսվել է 24 «մարդ-օր»:
64. D. Ingersoll, I. E. Yellen and W. Macdonald, նշվ. աշխ., էջ 96:
65. S. Aaberg and J. Bonsignore. Consideration of Time and Labor Expenditure in the Construction Process at the Teotihuacan Pyramid of the Sun and the Poverty Point Mound, Contributions of the University of California Archaeology Research Facility, N 24, Berkeley, 1975, p. 48.
66. United Nations, Earth Moving by Manual Labor and Machines, United Nations publication ST-ECAFE/SER. F/17, Bangkok, 1961. Փորձած ապարի փոխադրման ժամանակ ծախսված «մարդ-ուժի» քանակը հաշվել են հետևյալ բանաձևով. $qH\sqrt{L} + \frac{L}{V}$, որտեղ q-ն գետնաբարանի տարրությունն է, H-ը՝ աշխատանքի ժամերը, L-ը՝ հեռավորությունը, V-ն և V'-ը՝ բարձած և քարձած փոխադրականի հաճախականությունը:

67. Հմմտ. *D. Ingersoll, I. E. Yellen*, նշվ. աշխ., էջ 96:
68. *B. Ögün and E. Bilgic*, նշվ. աշխ., էջ 13—14:
69. Հիշարժան է, որ Մինուայի գահակալության տարիներին թե՛ Մեծ և թե՛ Հյուսիսային քարայրներն արդեն փորված էին: Ինչպես ասվել է, Հյուսիսային քարայրը դամբարան չի հղել, և այն, որ Հյուսիսային քարայրը գտնվում է Մեծի հարևանությամբ, այս ենթադրությունն ավելի հավանական է դարձնում, քանի որ Մինուան որպես դամբարան կարող էր օգտագործել միայն մեկ այր, ընդ որում, այս երկու քարայրերն էլ գրեթե նույն չափերն ունեն:
- Խորհրդյան երկու քարայրերը սովորաբար թվագրվում են Արգիշթի 1-ինի գահակալության տարիներով: Բայց այս քարանձավները շատ տարբեր են, և եթե ընդունենք, որ Խորհրդյան Մեծ քարայրը Արգիշթիի դամբարանն է հղել, ապա պետք է ընդունենք նաև, որ Փոքր քարայրը պատկանել է Արգիշթիից դիրքով ավելի ցածր, սակայն և երկրում մեծ հեղինակություն վայելած մեկ այլ մարդու:
70. Որևիցե թագավորի կամ կառավարչի հզորության աստիճանը իր նախաձեռնած շինությունների քանակով և որակով գնահատելու փորձի դեպքում կարող է չափազանցվել միասնական քաղաքական կարողության նկարագրի: Այսպես օրինակ՝ դատելով Աշոկա կայսեր հրովարտականքից՝ կարելի է կարծել, թե Աշոկաների ազդեցությունը տարածվել է Հնդկական թերակղզու բոլոր բնակավայրերի վրա: Բայց վերջերս Աշոկայի ենթադրվող հզորությանը վերագրվող տվյալների քննությունը վկայում է, որ նրա կողմից շատ հրովարտականք արձակվել են, հավանաբար, իր անձը բարձրացնելու և այդ ձևով իր թույլ դիրքերը ամրապնդելու նպատակով: Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների պարզապես առանձնահատուկ է և շատ տարբեր: Յուրաքանչյուր թագավորի դամբարանը կարող էր տեղադրվել միայն մեկ վայրում: Ավելացնենք, որ դամբարանները խնամքով վակվել են կամ պաշտպանվել, հետևաբար դրանց դերը ժողովրդի վրա տպավորություն գործելու տեսակետից և իբրև թագավորի հեղինակությունը բարձրացնող հուշարձանների, սահմանափակ է հղել:
- Դամբարաններից շատերի վրա թափված աջնատանքի արդյունքի միայն մի մասն էր տեսանելի՝ վակ դուռը և կից արձանագրությունները: Չնայած դամբարանը, այնուամենայնիվ, նաև թագավորի ավանդատոհմության վկայությունը պիտի լիներ, սակայն եթե արքան հարկ եղածից ավելի մեծ ծախսեր աներ, կարող էր արդարացի դժգոհություն առաջանալ: Խելամիտ տիրակալը երբեք չէր անի նման քայլ: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ արքայական դամբարանները ընդգծում են թագավորի հզորության ամենաստորին սահմանը:
71. «Armenien I», SS. 469—470.
72. Charles Burney, նշվ. աշխ., էջ 101:
73. PII, p. 153.
74. Նույն տեղում:
75. Charles Burney, նշվ. աշխ., էջ 101:
76. «Altintepe II», p. 67.
77. Նույն տեղում, էջ 65—66, 68—72:
78. VT, pp. 207—219.
79. Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Գիրք առաջին, ԺԶ: 80. VT, p. 218.
81. *B. Ögün and E. Bilgic*, նշվ. աշխ., էջ 14:
82. PII, p. 152—153.
83. Նույն տեղում: *B. Ögün and E. Bilgic*, նշվ. աշխ., էջ 14:
84. Նույն տեղում:
85. «Altintepe II», p. 70—71.
86. *W. Kleiss*, նշվ. աշխ., էջ 29—31:
87. PH, p. 146:
88. «Armenien I», S. 120:
89. «Altintepe II», p. 71.
90. PH, p. 153:
91. «Altintepe II», p. 65—70:
92. *Tamara Talbot Rice*, A Concise History of Russian Art. Praeger, New York, 1963.
93. VT, p. 212.
94. Նույն տեղում:
95. *W. Kleiss*, նշվ. աշխ., էջ 42:
96. *G. Azarpay*, նշվ. աշխ., էջ 4:
97. «Altintepe II», p. 67—69.
98. *T. Özgüç*, Excavations at Altintepe, pp. 67—69:
99. *B. Ögün and E. Bilgic*, նշվ. աշխ., էջ 14—15:
100. *M. Riemschneider*, նշվ. աշխ., էջ 70:
101. «Altintepe II», p. 73—74.
102. VT, p. 211.
103. Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Գիրք առաջին, ԺԶ: 104. *K. Bittel*, նշվ. աշխ., էջ 12:
105. UA, pp. 38—41.
106. *K. Bittel*, նշվ. աշխ., էջ 17—25:
107. *Charles Burney*, The ancient Near East, p. 196.
108. Նույն տեղում, էջ 139:
109. UA, p. 64.
110. UA, p. 51.
111. Նույն տեղում:
112. Նույն տեղում, էջ 64.
113. *Б. А. Куфтин*. Урартский колумбарий у подошвы Арапата и куро-араксский энеолит. «Вестник Гос. музея Грузии», вып. XIII-B, 1994, с. 1—72.
114. *B. Ögün and E. Bilgic*, նույն տեղում:
115. *Б. А. Куфтин*, նշվ. աշխ., էջ 70.
116. «Armenien I», S. 469, «Materialen», SS. 70—72.
117. *G. Azarpay*, նույն տեղում:
118. UA, p. 167.
119. «Altintepe II», p. 71.
120. *Г. М. Асланов, Р. М. Воегов, Г. М. Ионе*. Древний Мингечаур. Баку, 1959, с. 90—118.
121. UA, p. 51; *H. Frankfort*. The Art and Architecture of the Ancient Orient, p. 215.
122. *G. Azarpay*, նշվ. աշխ., էջ 55, UA, p. 80.
123. UA, pp. 52—53.
124. Պարոն Ֆլետչերը Աքեմենյանների դամբարանները դիտում է որպես Ռեքեի արքայական դամբարանների նմանակներ: Ենթադրվում է, թե Դարիին այս ձևն ընտրել է եզիպտոսում ճանապարհորդելիս: (*Sir Barister Fletcher*, A History of Architecture on the Comparative Method. B. T. Batsford Ltd., London, 1954, pp. 61—62). Եթե պարսիկներն այդ գաղափարը եզիպտոսից են փոխառել, ապա այդ դեպքում խնդիր է դառնում եզիպտական ժայռափոր դամբարանների աղբյուրի հարցը: Մ. թ. ա. 7-րդ դարում եզիպտական դամբարանների որոշ առանձնահատկություններ ենթադրում են արևելյան, այսինքն՝ ուրարտական կապեր (*W. Kleiss and P. Calmeyer*. Das unvollendete achamenidische Felsgrabe bei Persepolis, «Archaeologische Mitteilungen aus Iran», N 8, 1975, p. 94.
125. ACU, r. 199.
126. Ուրարտական մշակութային ազդեցությունը տարածվել է և ուշ արևելյան հոսանքների միջոցով. Օրինակ, քառանկյունի աշտարակավոր տաճարները, մասնավորապես, Մուծածիրինը (որը պատկերված է դեպի Մուծածիր Արագոն 2-րդի կատարած արջավանքի մասին պատմող բարձրաքանդակին) նմանակվել ու ձևափոխվել է Աքեմենյանների կողմից: Աքեմենյան Իրանի ճարտարապետությունն, իր հերթին, ազդեցություն է ունեցել արաբական ճարտարապետական ավանդույթների վրա, ինչը և իր արտացոլումն է գտել Մեքքայի ալ Բաբայում (*B. Brenjes*, Drei Jahrtausende Armenien, Verlag Anton Schroll und Co. München, 1974, p. 32).
127. *G. Azarpay*, նշվ. աշխ., էջ 4:
128. «Urartu», pp. 10—12.
129. VT, p. 219.
130. UA, pp. 45—47.

МОНТЕ МЕЛКОНЯН

УРАРТСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ В СКАЛАХ:
ОПИСАНИЕ И АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ*

Изучив конструктивные особенности обнаруженных на Армянском нагорье урартских скальных погребений, проанализировав их на широком историко-религиозном фоне, сопоставив свои взгляды с точкой зрения других ученых, разработавших эту тематику, автор пришел к следующим выводам:

1. Представители высших слоев урартского общества проявляли заботу о своем потустороннем существовании, строя роскошные гробницы. Существовали определенные каноны строительства гробниц, в основе которых лежали обряд погребения и стремление обеспечить их недоступность.

2. Постройке гробницы предшествовал тщательный выбор места с учетом целого ряда обстоятельств: гробницы не сооружались в тех местах, которые могли быть использованы при сельскохозяйственных работах или имели военно-стратегическое значение. Кроме того, учитывалось пожелание будущего владельца гробницы. По этим причинам не исключено, что погребальные сооружения лиц, даже принадлежащих к царской семье, строились в местах, расположенных далеко от столицы.

3. У урартов существовало два основных способа захоронения: а) трупоположение; б) кремация. В случае трупоположения могли быть использованы саркофаги. При кремации пепел хранился в урне, размещаемой в специально изготовленной для этого нише.

4. В основе планировки урартских скальных гробниц лежит, по большей части, ряд параллельных и перпендикулярных друг относительно друга

прямоугольных помещений, которые обычно опоясывают центральный зал и сообщаются с ним. Ритуальные действия, связанные с жертвоприношениями, производились в центральном, наиболее освещенном зале.

5. Погребальная архитектура Урарту напрямую связана с традициями постройки наземных сооружений. Как заметил в свое время Б. Б. Пиотровский, изучая погребения, можно составить мнение и о деталях наземных сооружений, не дошедших до нас. Так, можно предположить, что эти сооружения могли иметь коробчатое перекрытие.

6. Подсчитав затраченные на строительство известных нам гробниц время и рабочую силу и сравнив их с подобными сооружениями из других регионов, можно прийти к определенным заключениям: в частности, (безусловно, с определенными допущениями) составить мнение об экономическом и политическом могуществе того или иного урартского правителя.

7. Скальные погребения урартов не имеют прототипов на Армянском нагорье, хотя, учитывая естественные условия нагорья и вековые традиции каменной архитектуры, существовавшие здесь, не исключено, что эти погребения могут иметь местные корни.

8. Наиболее близкую аналогию урартским скальным гробницам находим в Ахеменидском Иране.

9. Урартские скальные гробницы, естественно, являются частью создаваемого из века в век культурного наследия населения Армянского нагорья. Следовательно, их изучение делает более понятным происхождение культуры нагорья, а также историю создавших эту культуру этносов.

* Ամփոփումները կազմվել են ինստիտուտի կողմից:

МОНТЕ МЕЛКОНЯН

УРАРТСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ В СКАЛАХ:
ОПИСАНИЕ И АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ*

Изучив конструктивные особенности обнаруженных на Армянском нагорье урартских скальных погребений, проанализировав их на широком историко-религиозном фоне, сопоставив свои взгляды с точкой зрения других ученых, разрабатывавших эту тематику, автор пришел к следующим выводам:

1. Представители высших слоев урартского общества проявляли заботу о своем потустороннем существовании, строя роскошные гробницы. Существовали определенные каноны строительства гробниц, в основе которых лежали обряд погребения и стремление обеспечить их недоступность.

2. Постройке гробницы предшествовал тщательный выбор места с учетом целого ряда обстоятельств: гробницы не сооружались в тех местах, которые могли быть использованы при сельскохозяйственных работах или имели военно-стратегическое значение. Кроме того, учитывалось пожелание будущего владельца гробницы. По этим причинам не исключено, что погребальные сооружения лиц, даже принадлежащих к царской семье, строились в местах, расположенных далеко от столицы.

3. У урартов существовало два основных способа захоронения: а) трупоположение; б) кремация. В случае трупоположения могли быть использованы саркофаги. При кремации пепел хранился в урне, размещаемой в специально изготовленной для этого нише.

4. В основе планировки урартских скальных гробниц лежит, по большей части, ряд параллельных и перпендикулярных друг относительно друга

прямоугольных помещений, которые обычно опоясывают центральный зал и сообщаются с ним. Ритуальные действия, связанные с жертвоприношениями, производились в центральном, наиболее освещенном зале.

5. Погребальная архитектура Урарту напрямую связана с традициями постройки наземных сооружений. Как заметил в свое время Б. Б. Пиотровский, изучая погребения, можно составить мнение и о деталях наземных сооружений, не дошедших до нас. Так, можно предположить, что эти сооружения могли иметь коробчатое перекрытие.

6. Подсчитав затраченные на строительство известных нам гробниц время и рабочую силу и сравнив их с подобными сооружениями из других регионов, можно прийти к определенным заключениям: в частности, (безусловно, с определенными допущениями) составить мнение об экономическом и политическом могуществе того или иного урартского правителя.

7. Скальные погребения урартов не имеют прототипов на Армянском нагорье, хотя, учитывая естественные условия нагорья и вековые традиции каменной архитектуры, существовавшие здесь, не исключено, что эти погребения могут иметь местные корни.

8. Наиболее близкую аналогию урартским скальным гробницам находим в Ахеменидском Иране.

9. Урартские скальные гробницы, естественно, являются частью создаваемого из века в век культурного наследия населения Армянского нагорья. Следовательно, их изучение делает более понятным происхождение культуры нагорья, а также историю создавших эту культуру этносов.

* Ամփոփումները կազմվել են ինտիմատի կողմից:

MONTE MELKONIAN

URARTIAN ROCK-CUT TOMBS:
A DESCRIPTION AND ANALYSIS

SUMMARY

Studying the structural features of the Urartian rock-cut tombs discovered on the Armenian Highland, in the means of the cultural and religious aspects and considering the opinions over this theme, the author comes to the following conclusions.

1. Although not all, but at least the representatives of the Urartian high class took care for their afterlife and built magnificent tombs. There existed specific rules to build tombs on the basis of the excepted Urartian burial customs. The builders were aware also to keep the tombs untouched.

2. Before building the tomb, the place was carefully chosen. The builders took care of the following circumstances. 1) The rock as the ideal medium for permanent monumental works 2) The hewed tombs in rock cliffs reserved the use of agricultural and easily fortified land for the living. 3) And, finally, they considered the owner's will. So it is as likely as not that most of the king's and his family's tombs were constructed far from the capital.

3. The Urartians buried their deceased in two common burial practices a) inhumation b) cremation. Since inhumation was accepted as a common burial practice, we shall not be surprised at the use of the platforms for sarcophagi. It is likely that the sidespread niches were intended to house cremations contained in urns, because the cremation in urns was also an Urartian burial custom.

4. In most cases on the scheme's basis of the Urartian

rock-cut tombs lay rectangular rooms on horizontal vertical axis, associated to the main hall, which were the largest and best lit rooms.

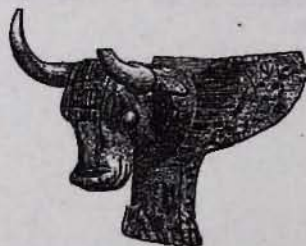
5. The architecture of the Urartian tombs is directly connected with the tradition of the overground structures and as Boris Piotrovski noted, by studying the tombs, we can have an idea about some overground buildings in detail. Thus we can suggest, that some of them had vaulted ceilings.

6. Approximately, we can estimate the «man day», spent on an available tomb. And there is even the possibility to compare the results with similar structures and come to certain conclusions. This method of approach, as exception, enables to form an idea about the Urartian kings economic and political power.

7. The Urartian rock-cut tombs have no previous examples on the Armenian Highland though, having in view the local geological traditions, the unique characteristics of the tombs, the various stone working techniques and basic trends in Urartian architecture a search for local origins makes the study of great promise.

8. The earliest similar example of the Urartian rock-cut tomb is known from Achaemenid Iran.

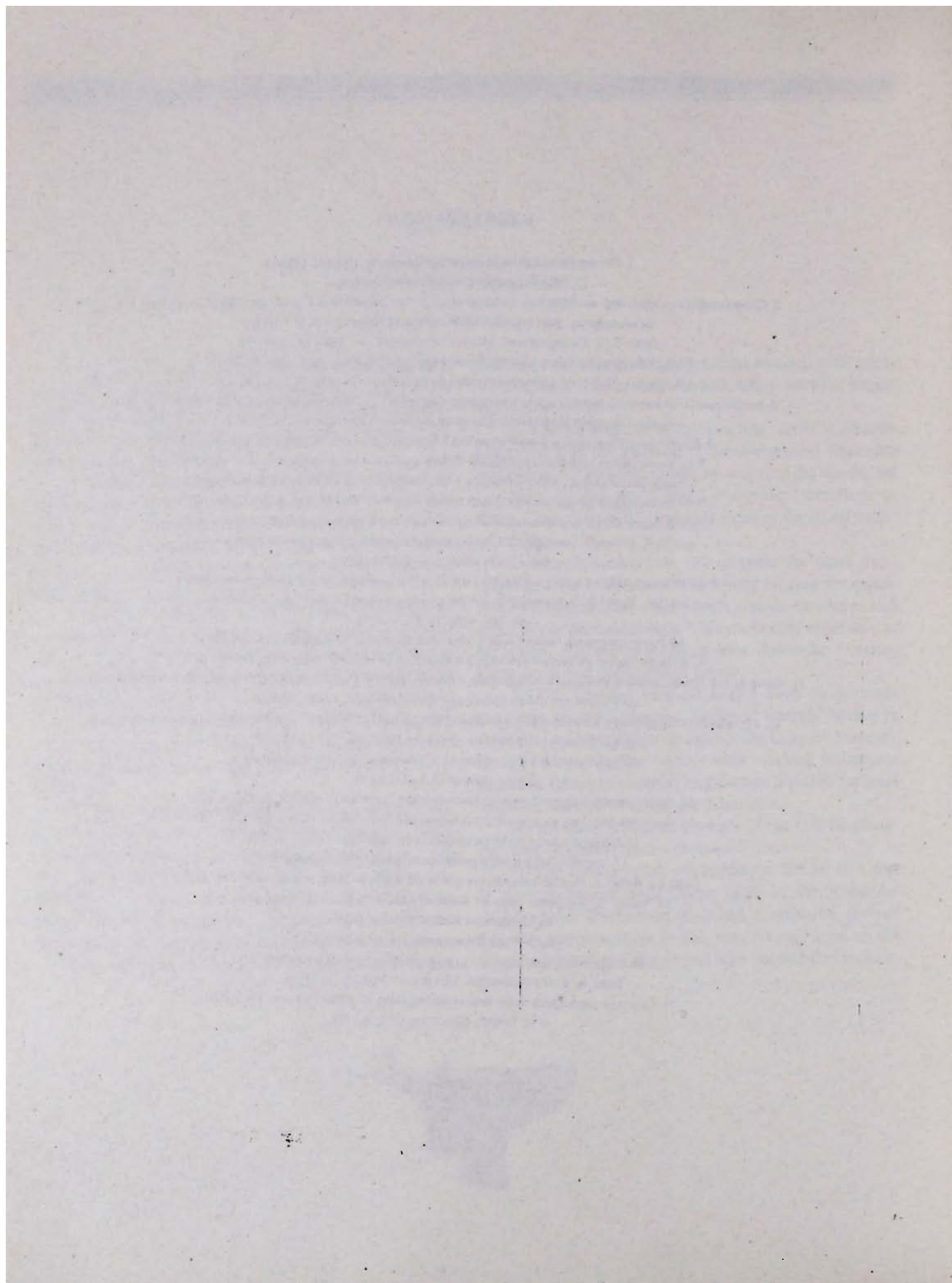
9. The Urartian rock cut tombs are treated as a part of the monuments built during ages on the Armenian Highland. So, the relevant study and information, derived from the analysis of the tombs, may set new light on the origin and history of the people who created that culture.

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Ուրարտուի ուրվագիծ քարտեզը (հեղինակ՝ Ռիչարդ Ուիստ, տես *G. Azarpay. Urartian Art and Artifacts*).
2. Ուրարտական պինդորների պատկերներ. ձախակողմյանը՝ ըստ ռալավայթյան դարապատների (մ. թ. ա. 9-րդ դ.), աջակողմյանը՝ ըստ ուրարտական բրոնզե մի գոտու (մ. թ. ա. 8-րդ դ.) (տես *Б. Б. Пугачевский. Искusstvo Урарту, Л., 1962, էջ 29, նկ. 7*):
3. Բարտաշի սրդպատե մուրճ-հատիչ Բաստամից (տես *W. Kleiss, նշվ. աղյս., էջ 29, նկ. 4*).
4. Մակուի (Սանգար) ժայռտփոր դամբարանը (տես նույն տեղում, էջ 42, նկ. 32).
5. Խորխորյան Մեծ քարայրի հատակագիծը և կտրվածքները, ըստ Ա. Վ. Սիվկովի՝ կատարված Պ. Ե. Կնյազնիցկու չափագրությունների հիման վրա (տես «Ванское царство», էջ 210, նկ. 58):
6. Խորխորյան Փոքր քարայրի հատակագիծը և կտրվածքը, ըստ Ա. Վ. Սիվկովի՝ կատարված Պ. Ե. Կնյազնիցկու չափագրությունների հիման վրա (տես նույն տեղում, էջ 211, նկ. 59):
7. Նախթ-բուլու քարայրի հատակագիծը և կտրվածքը, ըստ Ա. Վ. Սիվկովի՝ կատարված Պ. Ե. Կնյազնիցկու չափագրությունների հիման վրա (տես նույն տեղում, էջ 212, նկ. 60):
8. Վանի ժայռի վերին հրապարակի տակ գտնվող քարայրի հատակագիծը և կտրվածքները, ըստ Ա. Վ. Սիվկովի՝ կատարված Պ. Ե. Կնյազնիցկու չափագրությունների հիման վրա (տես նույն տեղում, էջ 213, նկ. 61):
9. Վանի ժայռի հարավ-արևելյան կողմում գտնվող Մեծ քարայրի հատակագիծը և կտրվածքը, ըստ Ա. Վ. Սիվկովի՝ կատարված Պ. Ե. Կնյազնիցկու չափագրությունների հիման վրա (տես նշվ. աղյս., էջ 215, նկ. 63):
10. Իչկալա քարայրի հատակագիծը և կտրվածքը, ըստ Ա. Վ. Սիվկովի՝ կատարված Պ. Ե. Կնյազնիցկու չափագրությունների հիման վրա (տես նույն տեղում, էջ 214, նկ. 62):
11. Վանի ժայռի հյուսիսահայաց քարայրի հատակագիծը և կտրվածքը, ըստ Ա. Վ. Սիվկովի՝ կատարված Պ. Ե. Կնյազնիցկու չափագրությունների հիման վրա (տես նշվ. աղյս., էջ 216, նկ. 64):
12. Զինանոցի մոտի քարայրի հատակագիծը և կտրվածքները, ըստ Ա. Վ. Սիվկովի՝ կատարված Պ. Ե. Կնյազնիցկու չափագրությունների հիման վրա (տես նշվ. աղյս., էջ 217, նկ. 65):
13. Ալթին-թեփեի 1-ին դամբարանի հատակագիծը և կտրվածքները (տես «Altintepe II», էջ 11, նկ. 4):
14. Ալթին-թեփեի 2-րդ դամբարանի հատակագիծը (տես նույն տեղում, էջ 15, նկ. 12):
15. Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանի հատակագիծը (տես նույն տեղում, էջ 16, նկ. 18):
16. Ալթին-թեփեի դամբարանը (տես «Ванское царство», էջ 218, նկ. 66):
17. Կայալի-դերեի դամբարանի հատակագիծը և կտրվածքները (տես *Ch. Barney. A. First Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayali-dere, նկ. 22*):
18. Նախշ ի Ռուսսամ (տես *Sir Bannister Fletcher. A History of Architecture on the Comparative Method, London, 1954*).
19. Սարգոն 2-րդի Խորասանի պալատը (տես ԱՊ):
20. Թեյշերանի (Կարմիր բլուր) քաղաքի միջնաբերդի հատակագիծը (տես *Б. Б. Пугачевский. Искusstvo Урарту, էջ 21, նկ. 5*):
21. Հաթուշա քաղաքի առ մասի հատակագիծը (տես *K. Bittel. Hattusha, The capital of the Hittites, New York, 1970, նկ. 10*):

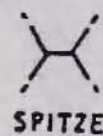
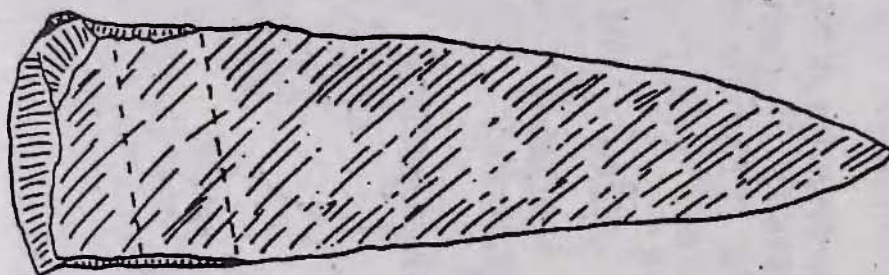
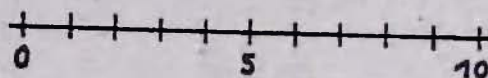
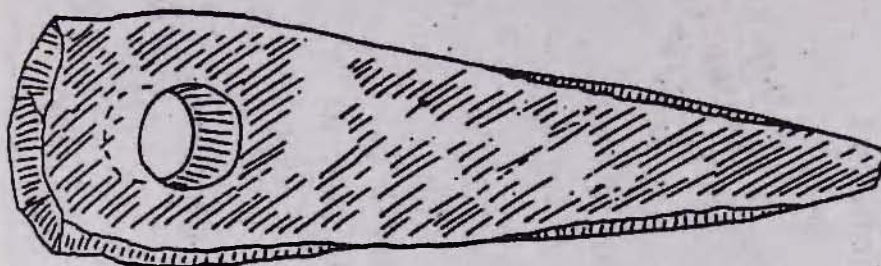

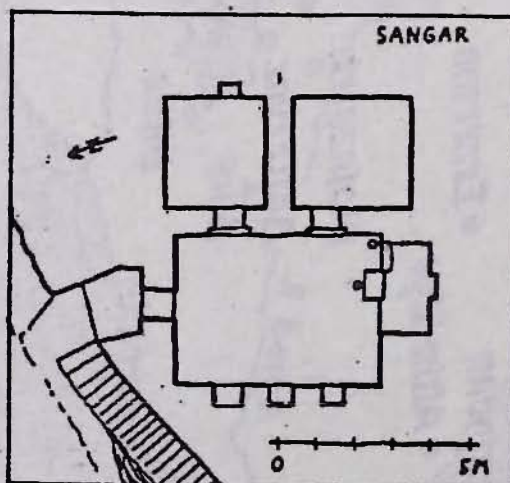
Եր. 1

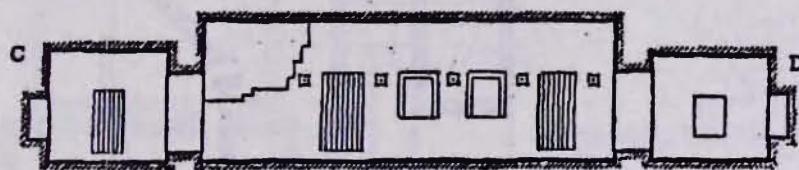
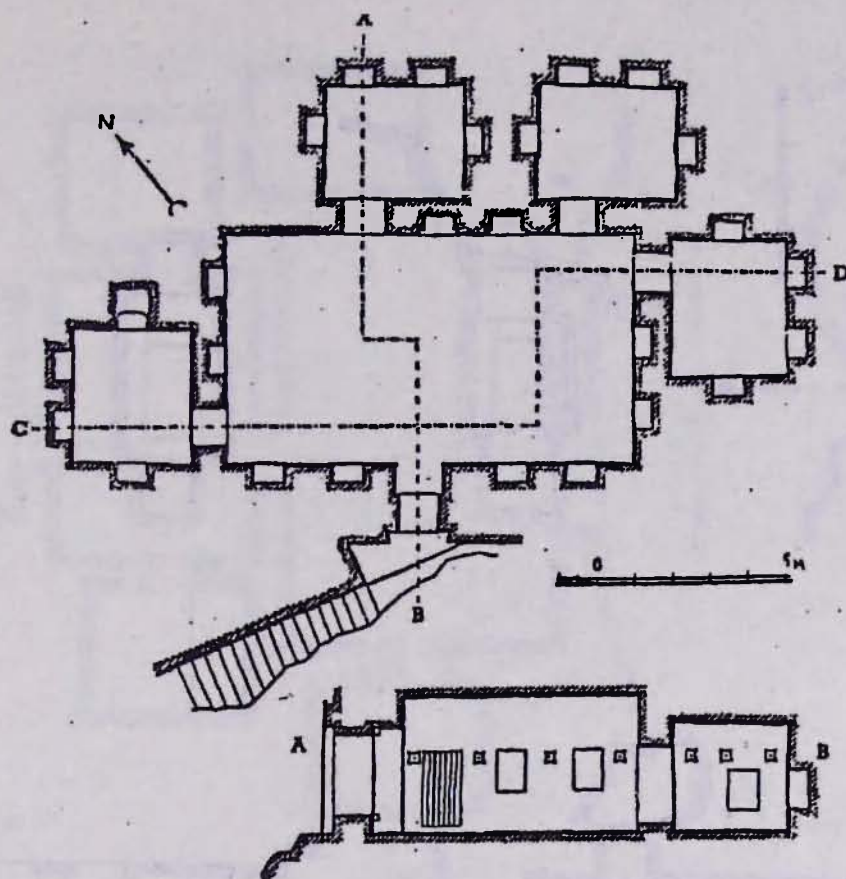
Նկ. 2

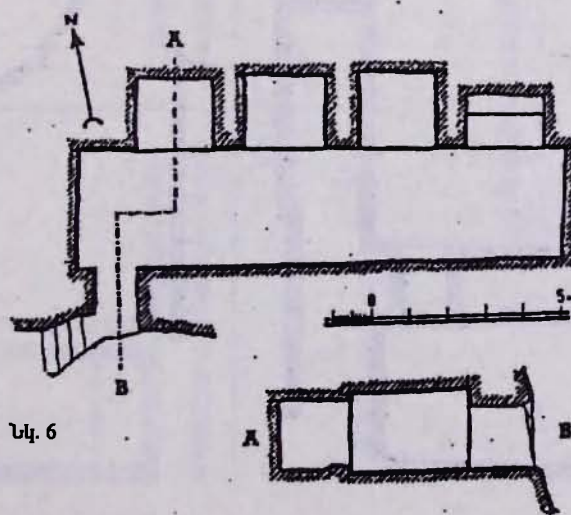
Նկ. 3

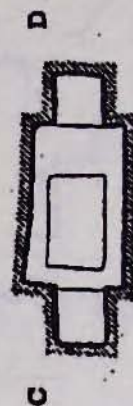
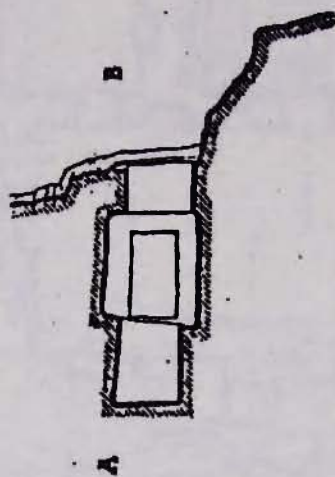
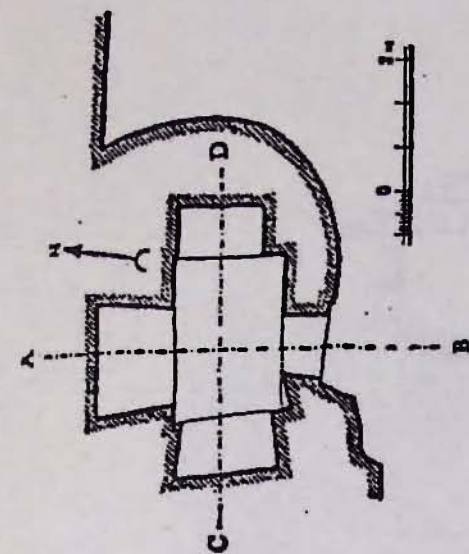
Նկ. 4

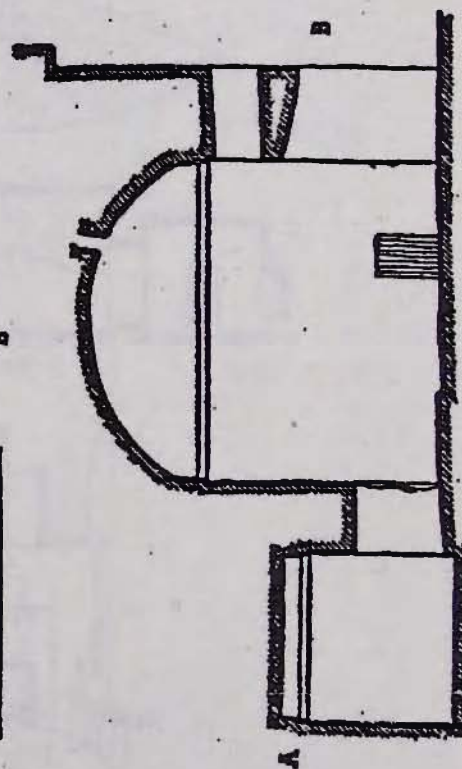
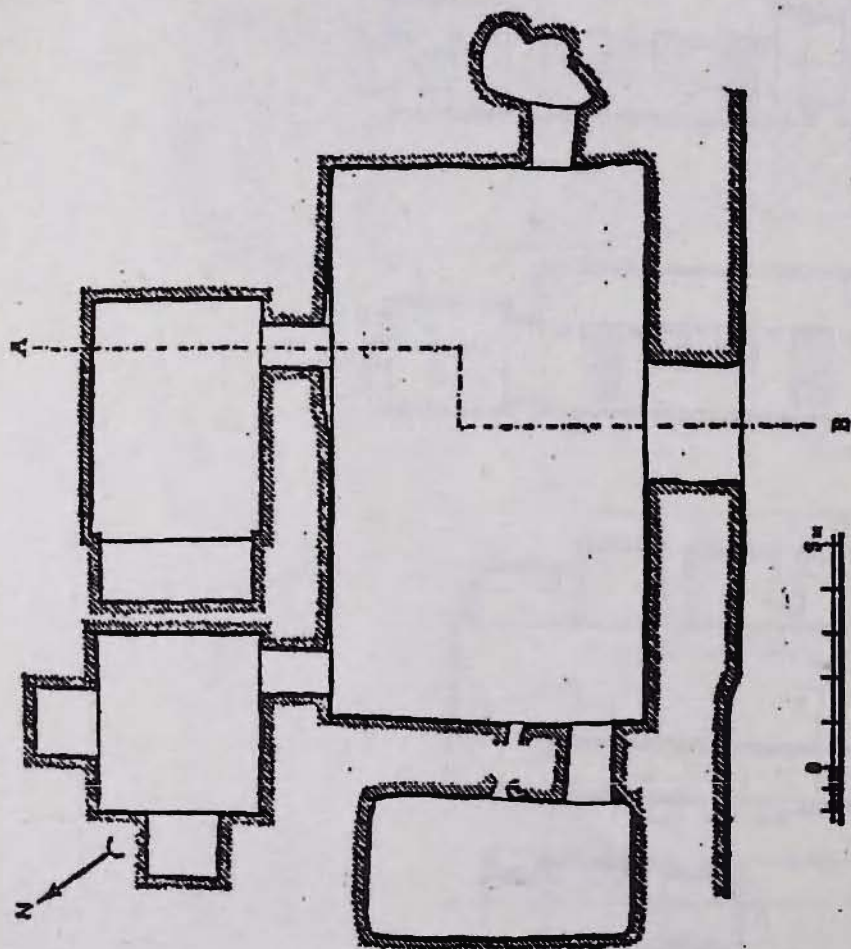
Նկ. 5

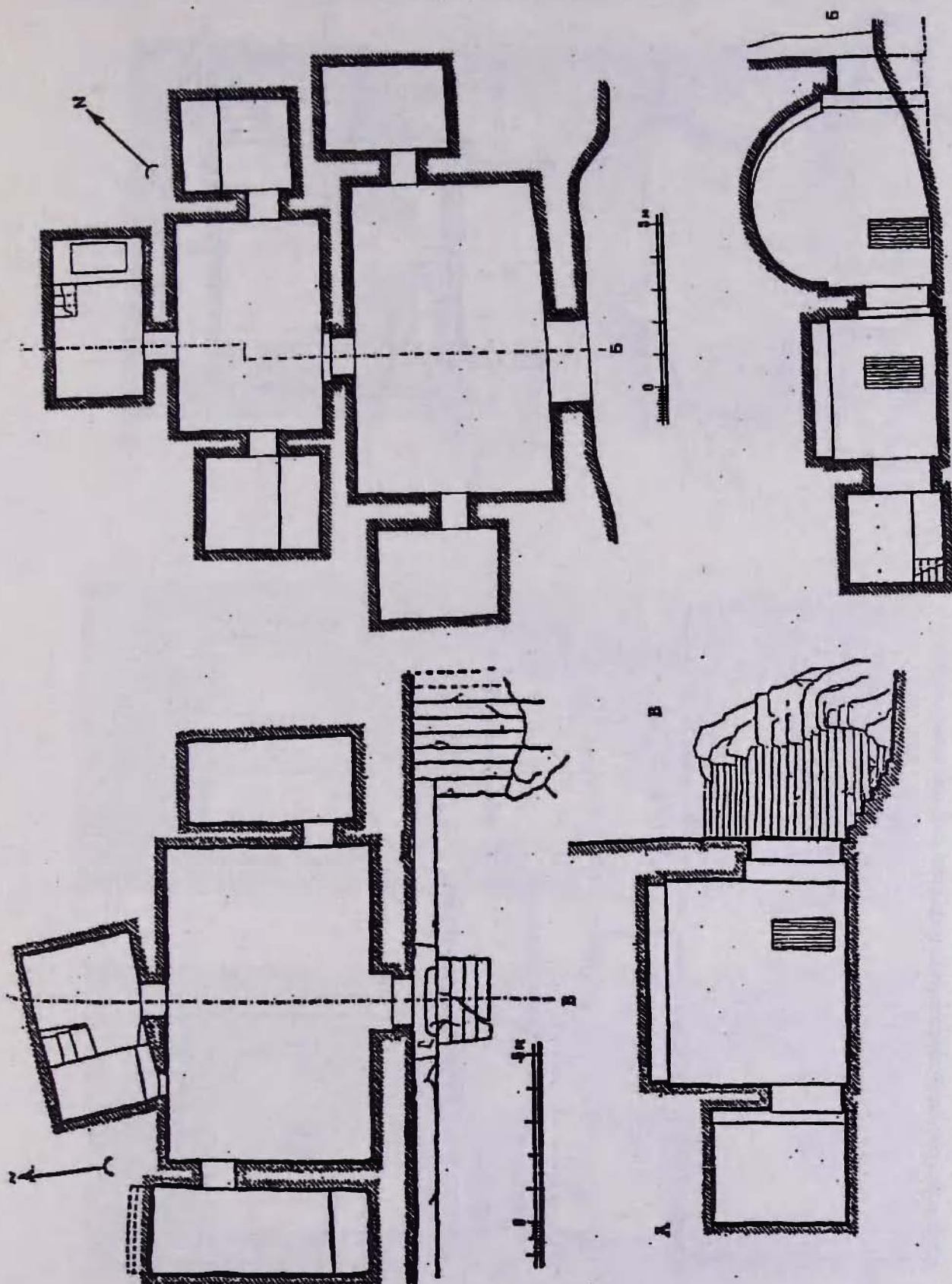
Նկ. 6

Նկ. 8

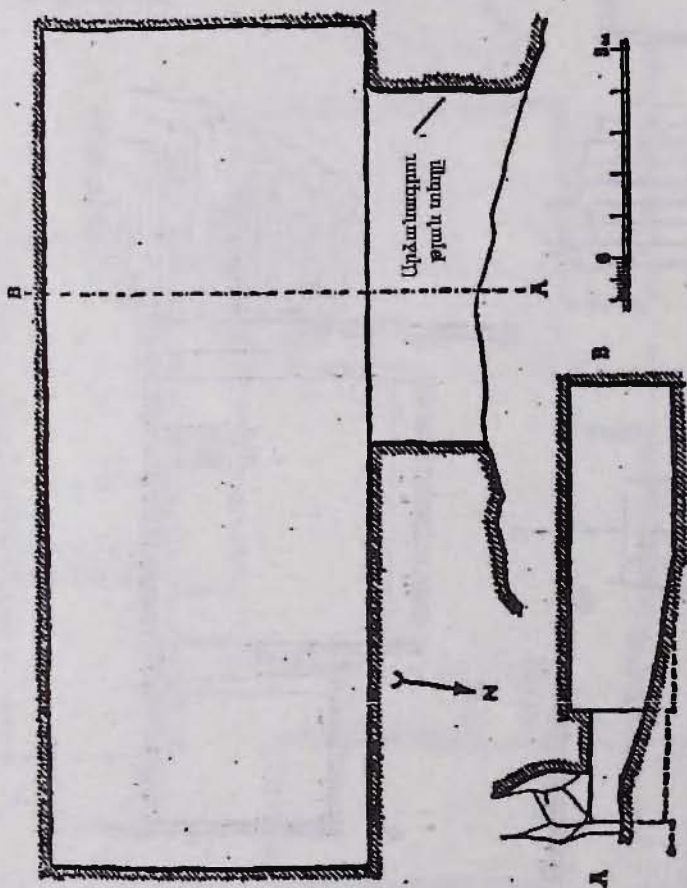
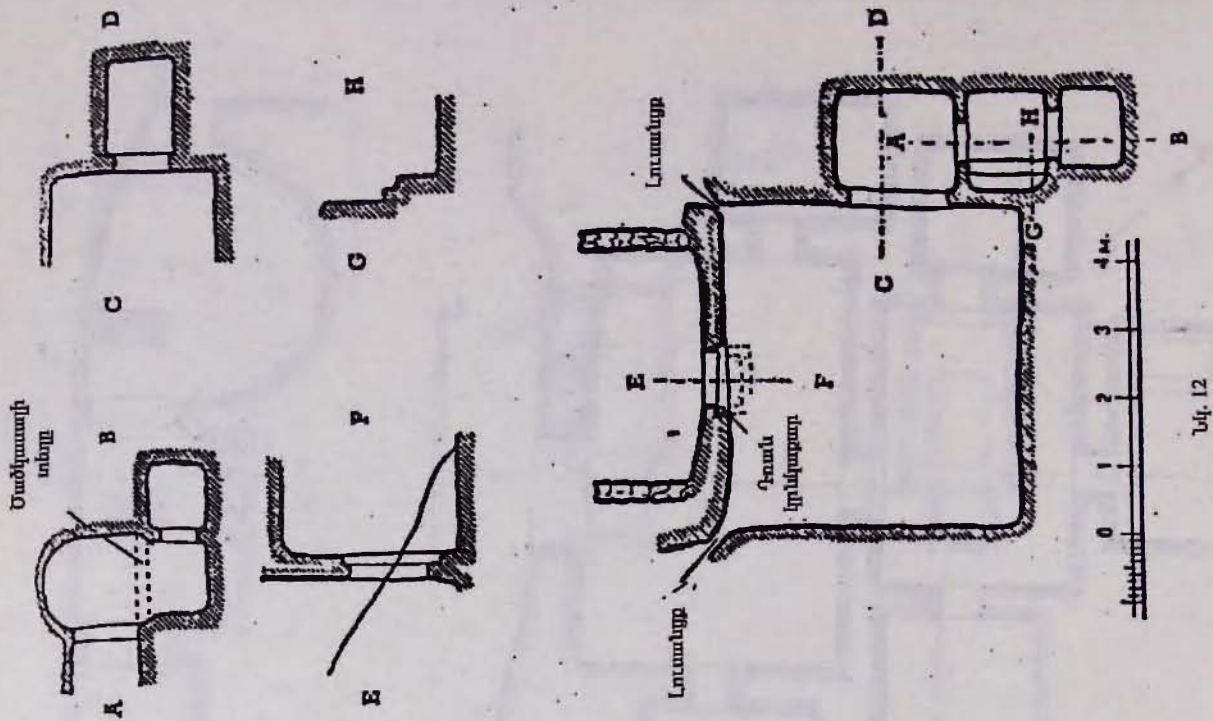

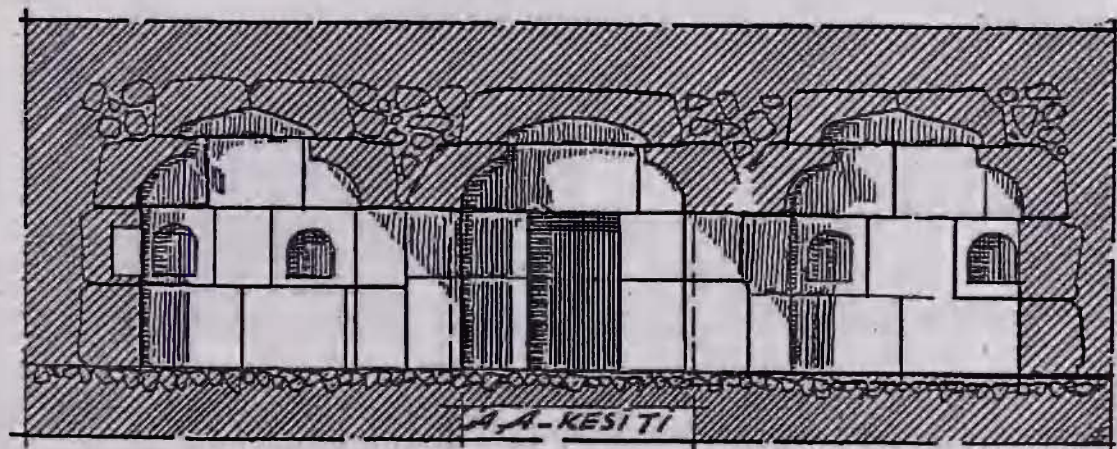
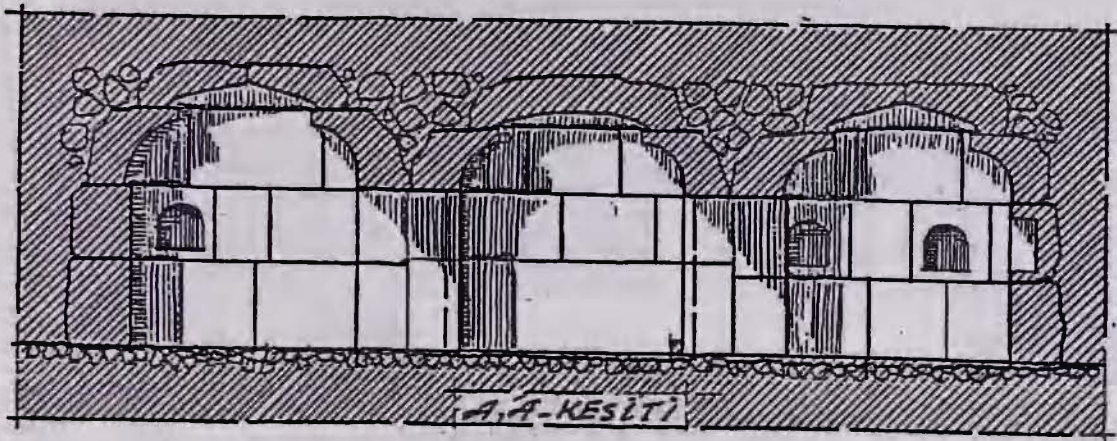
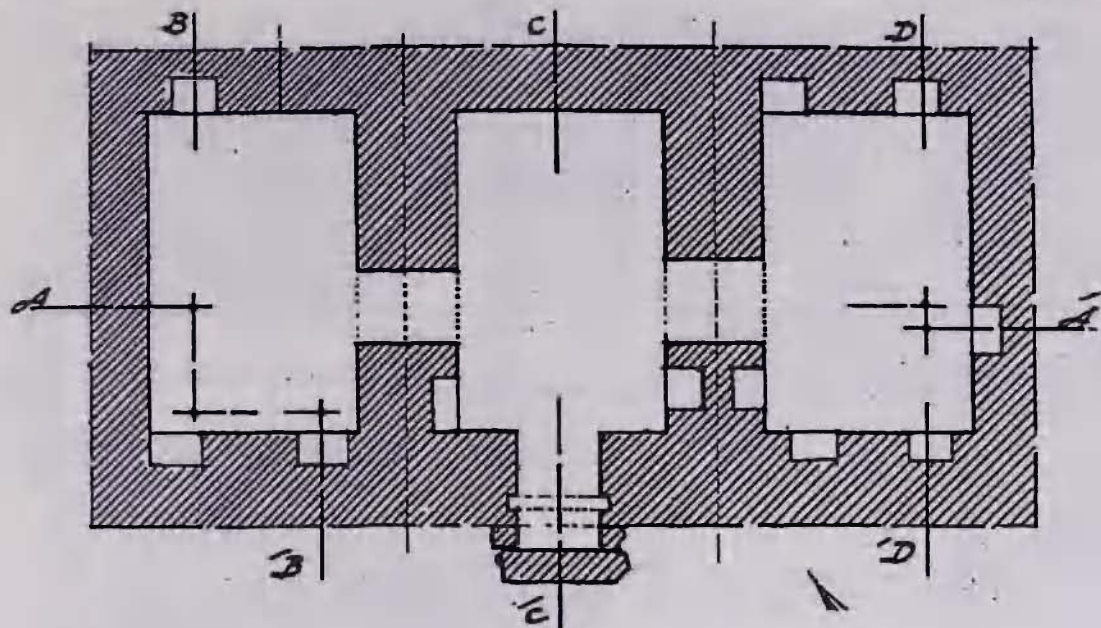
Նկ. 7

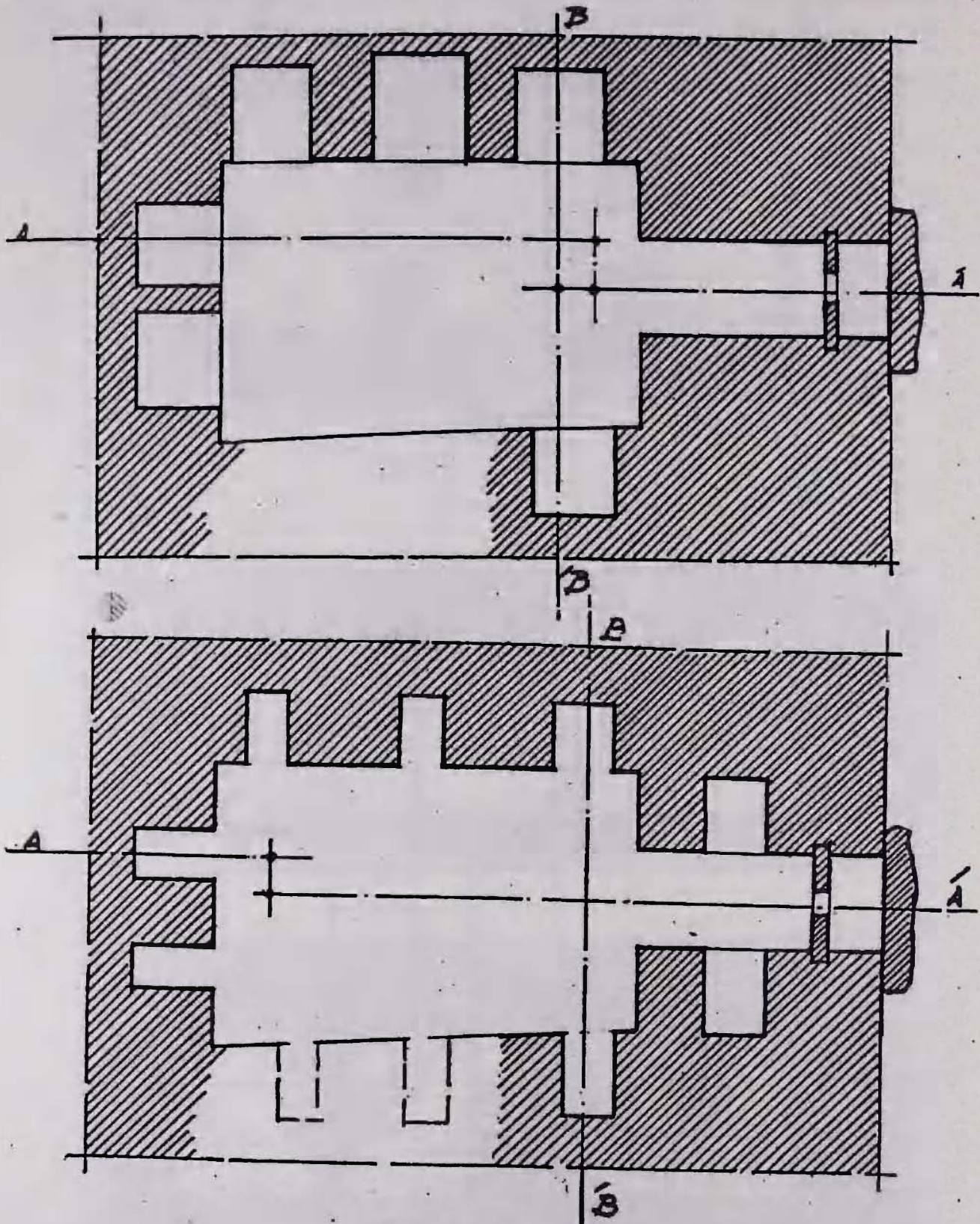

Նկ. 10

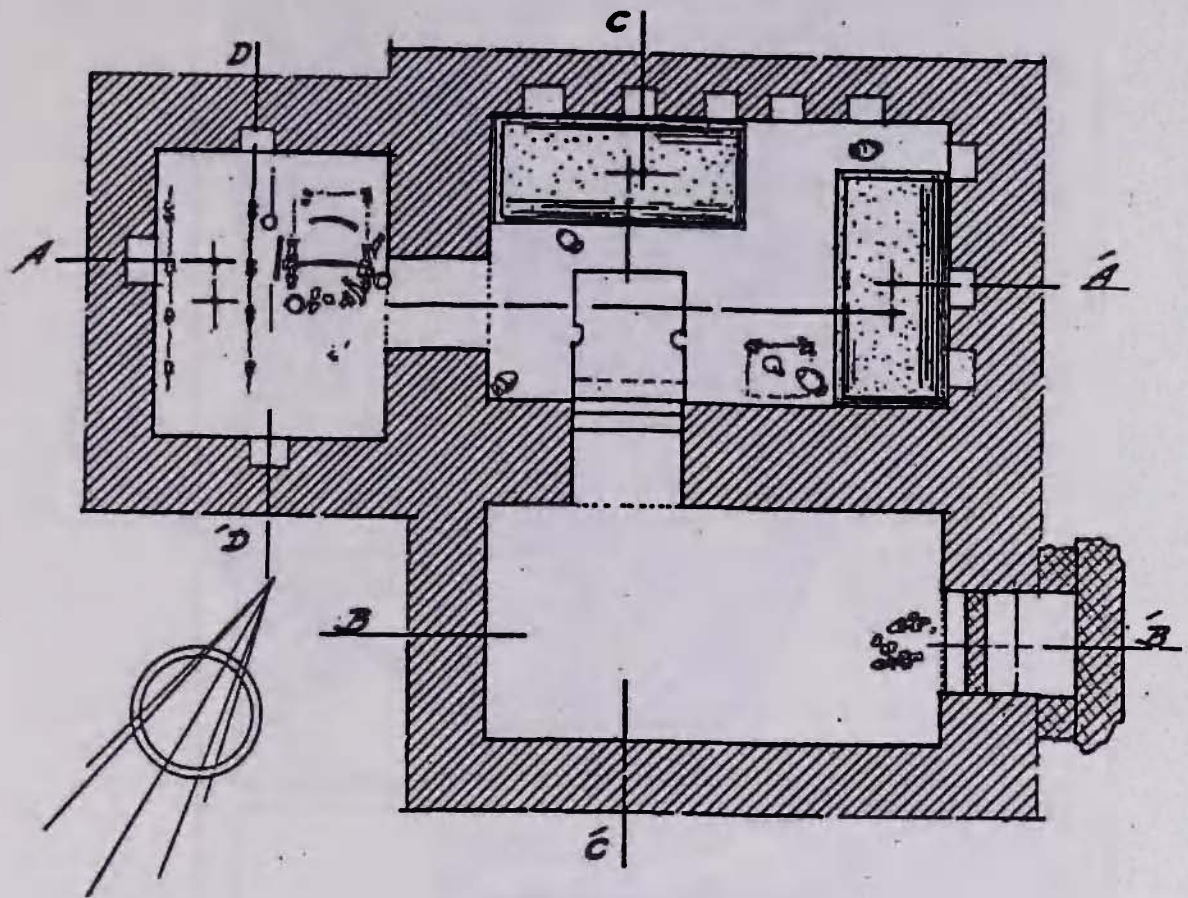
Նկ. 9

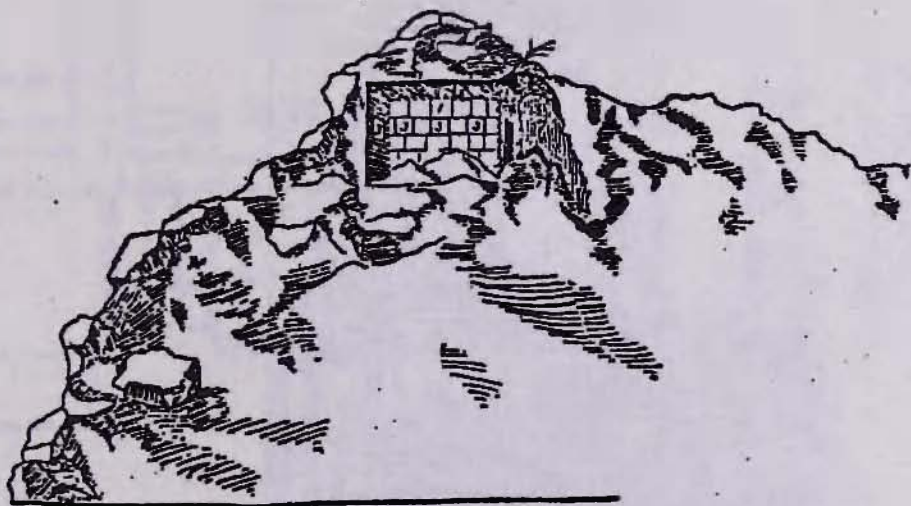

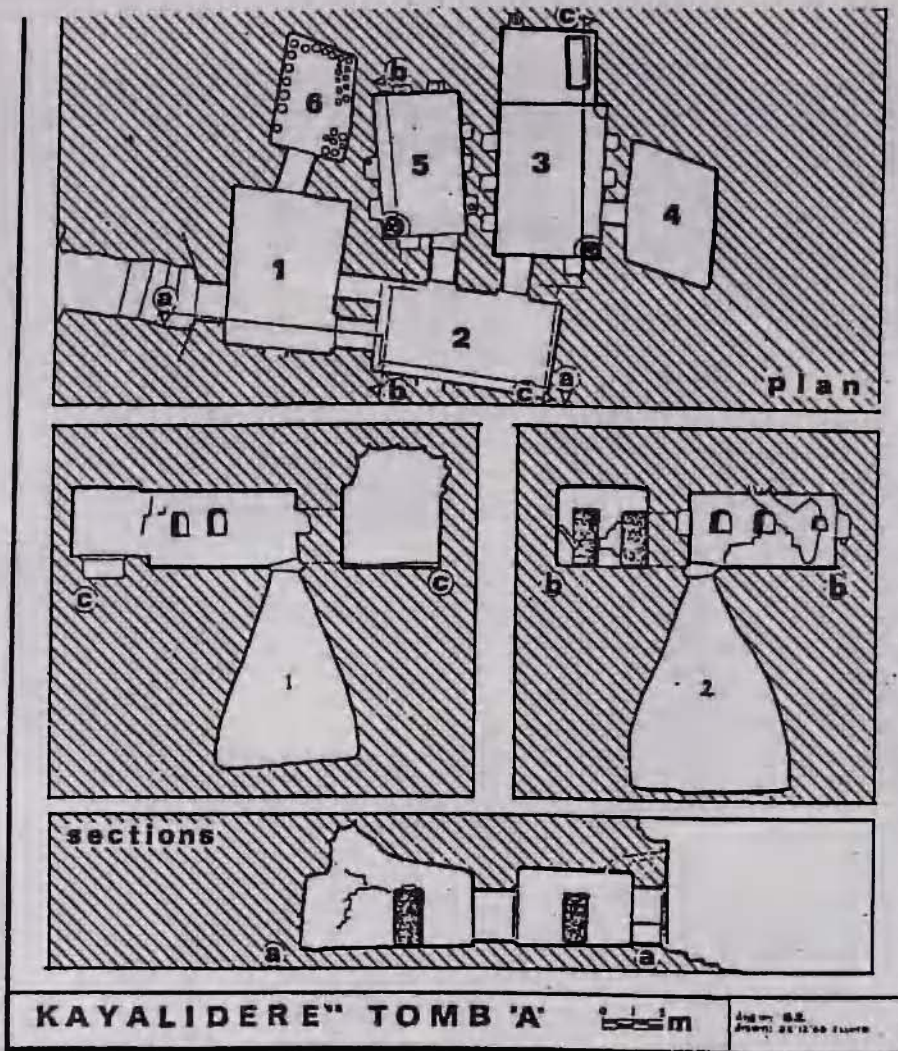
Նկ. 14

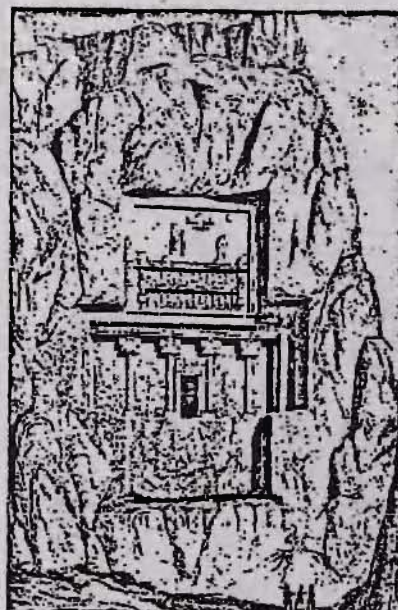
Նկ. 15

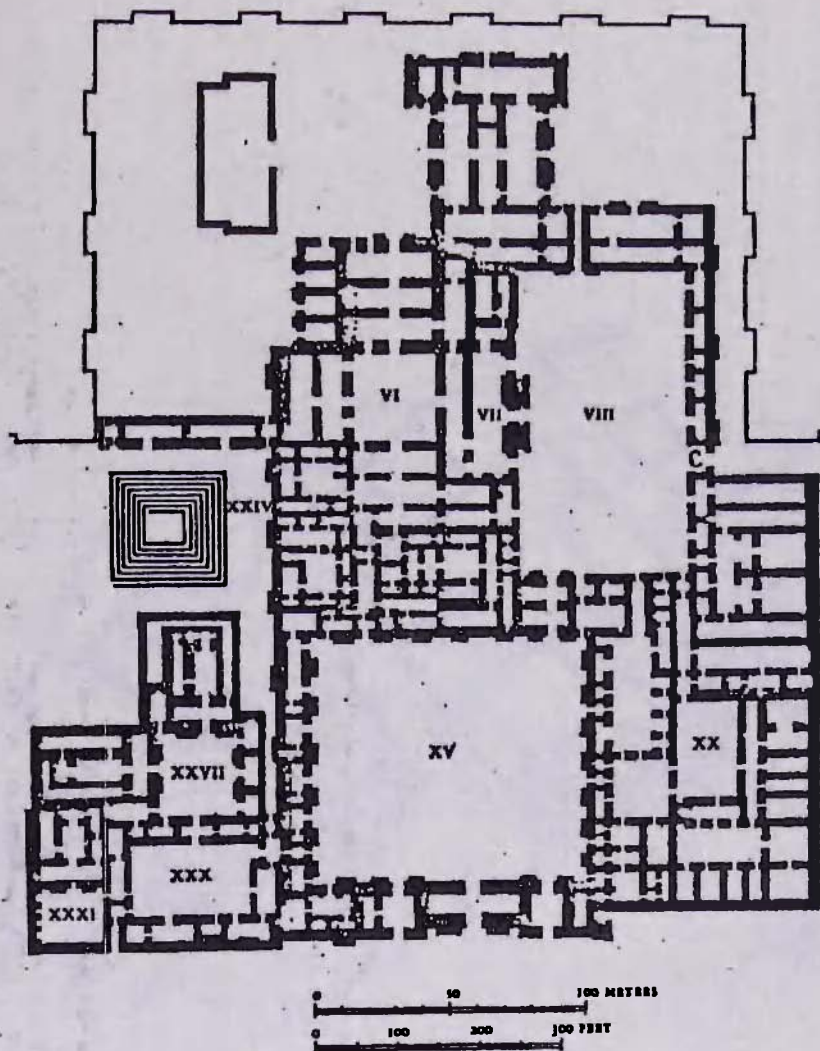
Նկ. 16

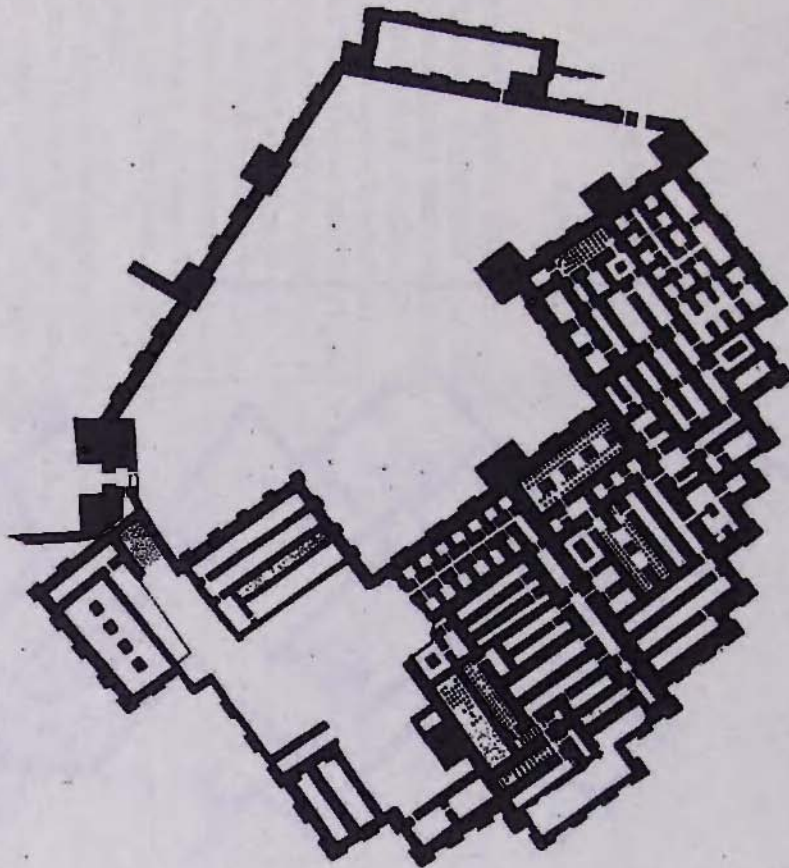

նկ. 17

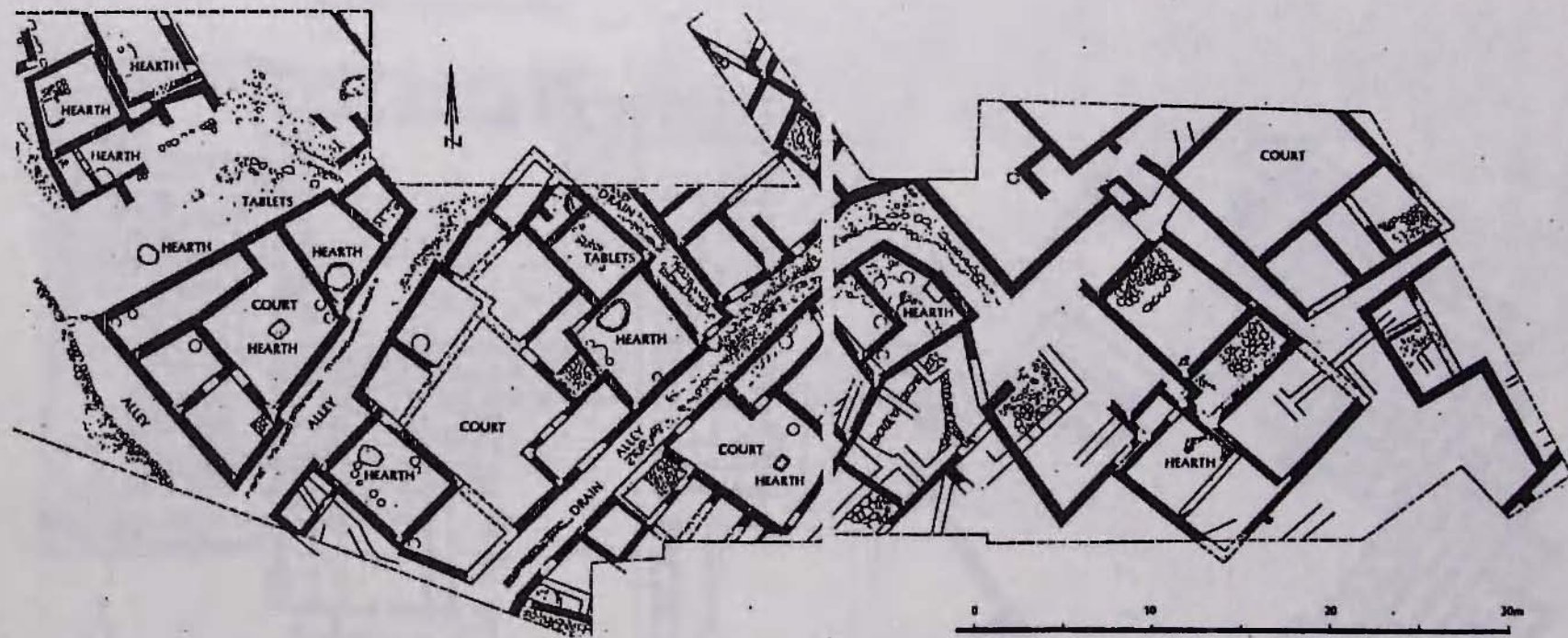
նկ. 18

ნკ. 20

საქართველოს საგარეო ურთიერთობების
მინისტრის განყოფილება

ბი. 21

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԻԱՅՆԱԿԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆԸ (2)

1984 թվականին Երևանի Արշակունյաց պողոտայի մոտ, Ավտոագրեգատ գործարանի տարածքում շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվեց մի դամբարան, որն այնուհետև պեղվեց ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական ջոկատի կողմից: Պարզվեց, որ դամբարանը բիայնական է և կառուցված է եղել մի հին ու մեծ դամբարանաաղաշտում: Այստեղ, բացի այդ դամբարանից, բացվեց նաև մեկ վաղ բրոնզեդարյան քարաքիչային թաղում, որից մի փոքր հեռու պեղվեց միջին բրոնզեդարյան մեկ այլ դամբարան: Բացի այս, վերոհիշյալ դամբարանների հարող տարածքում գտնվեց մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներով թըվագրվող խեցեղեն:

Պեղված բիայնական դամբարանը 3,46 մ երկարությամբ, 1,97 մ լայնությամբ և 2,15 մ բարձրությամբ (ներքին չափերով) ուղղանկյունաձև կառույց է, հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ (ունի 10° շեղում դեպի արևմուտք): Դամբարանից հատակը շարված է լավ տաշված սև, կարմիր, մուգ շագանակագույն տուֆե սալերով, որոնց տակ հարմարեցված էին գաղտնարանները: Հինգ շարք բարձրությամբ պատերը կառուցված են տուֆե սրբատաշ քարերով: Դամբարանից հինգ որմնախորշերից երեքը կառուցված են արևմտյան պատի մեջ, հատակից 0,44 մ բարձր (0,50 մ x 0,50 մ չափերով): Նույնանման որմնախորշ կառուցված է հարավային պատի մեջ: Արևելյան որմնախորշն ավելի մեծ է, հատակից 0,44 մ բարձր է: Որմնախորշի վերին մասը կապված է տուֆե մեկ հեծանից, որն իր վրա է կրում դամբարանի ծածկի սալերի ծանրության մի մասը: Որմնախորշի երկարությունը 2,06 մ է, բարձրությունը՝ 1,22 մ, խորությունը՝ 1,01 մ:

Դամբարանի պատերի շարվածքի ամենավերջին՝ հինգերորդ շարքը մի փոքր (0,13—0,18 մ) առաջ է եկած՝ խցի գրեթե ամբողջ պարագիծն ընդգրկող քիվի ձևով, որի վրա (դամբարանի հյուսիսային կողմում) նստած են մեծ տուֆե ծածկի հինգ հեծաններ (բարձր.՝ 0,37—0,64 մ, լայն.՝ 0,45 մ), զբաղեցնում դամբարանի լայնքով՝ արևմուտքից արևելք: Արևելյան որմնախորշն ունի առանձին ծածկ՝ կապված երկու այլ, միանման քարե հեծաններից, զբաղեցնում դամբարանի երկայնքով՝ հյուսիսից հարավ: Դամբարանի հարավային կողմի ծածկի չորս սալերը մի կողմից ամուր կցված են հիմնական ծածկի սալերին, մյուս կողմից հենված են քիվի ու հյուսիսային պատի շարվածքին:

Դամբարանից մուտքը (բարձր.՝ 1,29 մ, լայն.՝ 0,75 մ, խոր.՝ 0,54 մ), որը գտնվում է կառույցի հյուսիսային կողմում, դռնից ամուր փակված է մեծ տուֆե սալաքարով:

Դեպի մուտք տանող միջանցքի (դրոմոսի) չափերը և հորինվածքը հնարավոր չէ որոշել, քանի որ այն ընկած է այժմ գործող գործարանի արտադրամասի շենքի պայտակ (աղ. I—IV):

Դամբարանում գտնվեց հարուստ նյութ: Արևմտյան պատի երեք որմնախորշերում դրված էին մեկական աշյուկասափոր՝ լցված մարգու, կենդանիների և թռչունների մանրաչափ ռակորներով, արևելյան մեծ որմնախորշում՝ ցլի գլխի արձանիկներով պարզարված մի մեծ կավանոթ, ինչպես նաև մի թաս, որի հատակի վրա պահպանված էր նապաստակի պատկերով կնքադրոշմ: Դամբարանի մյուս խեցեղեն նյութը առյուծի գլխի ձևով հարդարված ծորակով սափորն է: Մեկ այլ սափոր, ճրագ, մի քանի մեծ ու փոքր թասեր գտնվեցին դամբարանի հյուսիս-արևելյան անկյունում:

Երեք գաղտնարաններից առաջինը հայտնաբերվեց դամբարանից արևմտյան պատի մոտ գտնվող հատակի սալաքարերի տակ: Այստեղ պահված էին բրոնզե կապարձի բեկորներ, թաս, ագաթե հուլունքներ, գիշերաքարից պատրաստված կշռաքարաձև, գրիֆոնի և կիսադուսնի պատկերներով հարդարված մի կնիք: Երկրորդ գաղտնարանը հայտնաբերվեց դամբարանի արևելյան պատի հատակի սալերի տակ. այստեղից գտնվեցին միայն մի քանի օձագլուխ ապարանջաններ: Երրորդը կառուցված էր արևելյան մեծ որմնախորշի հատակի տակ, որտեղ թաքցված էին երեք տարբեր գոտիների ու ձիասարքի մասեր, օձագլուխ ապարանջաններ, երկաթե սուր, դանակ, դաշույններ, բրոնզե գամեր, մեկ դուլլ և այլ իրեր:

Դամբարանում գտնված բարձրորակ գեղարվեստական խեցեղենը իր ձևերով և հարդարանքով բաժանվում է երկու խմբի: Առաջինում ընդգրկվում են հինգ լայնաբերան, կտրավուն, քիչ ձգված իրանով անկանթ սափորներ, որոնք ունեն համեմատաբար բարձր վզիկ և շեշտակիորեն դեպի դուրս կտրապող շուրթ ու լայն հատակ: Այս անոթների իրանները պատկից «անջատված են» ուռույթի գոտիով: Սափորներից երեքի ուսերին գալիկով կապված են եռանկյունաձև դասավորված երեքական, իսկ մյուս երկուսի վրա՝ երկուական անցքեր (աղ. V, նկ. 1—5): Նման կամ փոքր-ինչ տարբեր աշյուկասափորներ գտնվել են ինչպես Հայաստանի Հանրապետության տարածքից, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի հուշարձաններից:

Ութարտում որպես աշյուկասափոր սովորաբար օգտագործվում էին պանապան ձևեր ունեցող կենցաղային խեցանոթները՝ անկանթ, միականթ կամ երկականթ սափորներ (Երևան, Զոմես (Ալթին-թեմի), Իգդիր,

Օշական), կճուճներ (Նոր Արեշ), կարասներ (Արգիշթի-խիսիլի, Չրմես): Ուշագրավ է, որ կավե դիանոթներից բացի Չրմեսի դամբարաններից մեկում գտնվել են նաեւ բրոնզե աճյունասափորներ:

Դամբարանում հայտնաբերված գեղարվեստական խեցանոթների երկրորդ խումբը կազմում են երկու կենդանավերայ արձանիկներով հարդարված, բարձր որակով պատրաստված կավանոթները. մեկը մեծ, լայն բերանով, կտրավուն իրանով, անկանթ, առաջին խմբի սավորների նման վիզով և շնչով շրթով է, որի մակերեսը հարդարված է երեք զարդագույններով: Սավորի ուսին տեղավորված առյուծի արձանիկը հիշեցնում է Կարմիր բլուրից հայտնի քարե տուփի վրայի առյուծի քանդակը: Առյուծի այս արձանիկը ծորակի նշանակություն է ունեցել և խողովակաձև անցումով միացած է անոթի հատակին գտնվող բոլորաձև, իր վրա չորս անցքեր կրող թմբիկի հետ (աղ. VI, նկ. 1—1ա): Տեղական արտադրության նման անոթներ են գտնվել նաեւ Սեանա լճի ավազանում, Արցախում:

Երկրորդ անոթը մեծ, անկանթ սավոր է, կտրավուն, ուռուցիկ իրանով ու թույլ ընդգծված վիզով: Ունի լայն, դեպի ներս ճկված ու հորիզոնական դիրքով դրված շուրթ, որի ամբողջ պարագիծը զարդարված է անվա-կոսով: Ներձկված, անոթի ամբողջ պարագիծն ընդգրկող երկու վույգ գծերով է զարդարված և նրա ուսամասը: Անոթի պսակին, իրարից հավասար հեռավորությամբ, ամրացված են վարպետորեն քանդակված ցլի գլխի երեք արձանիկներ (աղ. VI, նկ. 2): Հաջմով հարդարված այս-պիսի անոթները տարածված էին Վանի թագավորու-թյունում. գտնվել են Կարմիր բլուրի ամրոցի ու բնակա-վայրի տարածքից, Դվինից, Պատնոսից: Կանկած չկա, որ դրանք ընդօրինակված են Վանի թագավորության մեջ հայտնի համապատասխան բրոնզե անոթներից:

Խեցեղենի մյուս մեծ խումբը կազմում են համե-մատաբար հասարակ կավանոթները՝ կտրավուն, քիչ ձգված, լայն ու բարձր վիզով սավոր (աղ. V, նկ. 6), երկու մեծ (մեկի հատակին կա նապաստակի պատկերով մի դաշվածք) թասեր և կտրապող կողերով, կտրված շրթով և երկու միջնորմով ձիթաճրագ (աղ. VI, նկ. 3—10): Վեր-ջինիս նմանակը հայտնի է Էբեբունիից և թվագրվում է մ. թ. ա. VIII դարով:

Դամբարանում հայտնաբերված իրերի թվում մեծ խումբ են կազմում գնեքերը, որոնց մեջ առանձնանում է 0,90 մ երկարություն ունեցող երկաթե սուրը: Գտնվել են նաեւ երեք այսպես կոչված առաջավորասիական տիպի դաշույններ, որոնք, ի հայտ գալով Հայկական լեռնաշ-խարհում միջին բրոնզե դարում, հարատևում են մինչև մ. թ. ա. VIII դարը: Հայտնաբերվեց նաև կոտրված սայրով, մի եզրը բութ, հարթ ու կարճ պոչով դանակ (աղ. VII, նկ. 2—4, 10), որի նմանները հայտնի են Իզդիլի դամ-բարաններից: Դամբարանում գտնված՝ բացվածք ունե-ցող կոթառներով երեք նիզակի ծայրերը տեղաձև են (կտրվածքում՝ ձվաձև) (աղ. VII, նկ. 5—7): Նման, սակայն միջնաջիղ ունեցող գեղարդներ հայտնի են Կարմիր բլուրից, Արգիշթիխիսիլիից, Չրմեսից: Երկու նետասլաք-

ները նշաձև են (կտրվածքում՝ ձվաձև), ունեն ուղիղ պոչուկներ: Այս ձևի նետասլաքները լայն տարածում են ունեցել Վանի թագավորությունում մ. թ. ա. VIII դարից սկսած (աղ. VII, նկ. 8, 9):

Կապարճները (երկար.՝ 0,55 մ) (աղ. VIII, նկ. 1—2) դեպի ներքև նեղացող բրոնզե խողովակների ձև ունեն (վերին եզրի տրամագիծը 0,15 մ է, ստորին եզրինը՝ 0,09 մ), որոնց վրա գտնված են գոտու համար նախատեսված երկուական օղակներ: Այս կապարճները, ըստ երևույթի, իրենց ներքին եզրին ամրացվող կաշվե պարկաձև մասեր են ունեցել, որոնք չեն պահպանվել: Նման կապարճները բնորոշ չէին Վանի թագավորության համար. այստեղ տարածված էին ավելի մեծ, ուղիղ, չնեղացող եզրերով օրինակները, որոնց բազմաթիվ նմուշներ են հայտնի Կարմիր բլուրից: Դամբարանում գտնված աղեղի մաս կազմող բրոնզե կիսակտր անցքերով երկու թիթեղները (աղ. VIII, նկ. 3, 4) նույնպես սակավ են հայտնի բիայնական հուշարձաններից և հիշեցնում են Բ. Ա. Կուֆտիսի - կողմից Թոնդուում գտնված աղեղի մանրամասերը:

Դամբարանի գաղտնարաններում հայտնաբերված իրերի թվում մեծ խումբ են կազմում ձիասարքի մասերը՝ սանձեր, ճակատակալ, զանգակներ, վառանակներ, ճարմանդներ: Գտնված սանձերի երկմաս, եզրերն օղակաձև ավարտվող երկաթե լվամների մի քանի կտորներ են պահպանվել միայն (աղ. VII, նկ. 17): Ձիու ճակատակալը (աղ. VII, նկ. 11) հավասարակող, մի եզրը նեղացող, սեղանաձև բրոնզե թիթեղ է՝ հարդարված երկու հորիզոնական և մեկ ուղղահայաց ուռուցիկ գծերով: Ճակատակալի վրա արված են երկու անցքեր՝ այն ձիու հանդերձանքի մյուս մասերին ամրացնելու համար: Վանի թագավորության տարածքից այժմ հայտ-նի են բազմաթիվ ճակատակալներ, որոնք ճոխ նախշա-վարդված են, իսկ մի քանիսն ունեն առասպելական թե-մաներով պատկերներ և ուսումնասիրողների կողմից հա-ճախ դիտվում են որպես Բիայնիլիի կիրառական ար-վեստի վաղուց նմուշներ:

Բրոնզե երկու զանգակներից առաջինը (աղ. VII, նկ. 14) հարդարված է հինգ հորիզոնական ուռուցիկ գծերով, որոնցից երկրորդի ու չորրորդի միջև առկա են չորս ուղղանկյունաձև անցքեր: Ջանգակի զագաթին ամրա-ցված է մի օղակ: Ջանգակի մեջ պահպանվել է նաև եր-կաթե լնվակը: Մյուս զանգակը (աղ. VII, նկ. 15) ա-ռաջինից տարբերվում է իրանի ձևերի ավելի սահուն անցումներով և զարդարանքի բացակայությամբ: Նման զանգակները տարածված են եղել ինչպես Վանի թագա-վորությունում, այնպես էլ սահմանամերձ հյուսիսային շրջաններում:

Ձիասարքի մաս են կազմել, ըստ երևույթի, նաև բրոնզե կոնաձև, գամաձև զագաթով վառանակները (բարձր.՝ 2,5—4,5 սմ, հիմքի տրամ.՝ 6—8 սմ), որոնք ներսի կողմից ունեն կամրջակ (աղ. IX, նկ. 3—7): Նման վառանակներ հայտնի են Իզդիլիից, Կարմիր բլուրից, Արգիշթիից և թվագրվում են մ. թ. ա. VIII—VII դարերով: Ձիու հանդերձանքի մասեր են նաև երկու մեծ (տրամ.՝ 6

ամ) և մեկ փոքր (տրամ.՝ 4,2 սմ) ճարմանդները, որոնցից մեծերը շրջանաձև են և ունեն քիչ ուռուցիկ մակերես և կամրջակ, հարդարված են հատիկախառնով և ուռուցիկ գծերով (աղ. IX, նկ. 1, 2): Փոքր ճարմանդը ձևով նման է մեծերին, սակայն պարզանախշված չէ (աղ. IX, նկ. 8, 9): Նման ճարմանդները, որոնք հայտնի են ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի բիայնական, այնպես էլ «տեղական» հուշարձաններից, բացի ձիաաարքի մաս լինելուց, օգտագործվել են նաև որպես զինվորի պահաշապկի բաղադրամաս:

Դամբարանում դրված, շատ վատ պահպանված կահույքի մասեր են եղել վեց փոքր, բրոնզե կտրավուն գլուխներով գամերը (աղ. XI, նկ. 4—9), որոնց համանմանները հայտնի են Կալալի-դերեից, և գահավորակի՝ Կիկոնի ձև ունեցող բրոնզե սնամեջ ոտքերը (աղ. XI, նկ. 17—20):

Երևանի դամբարանում գտնված բրոնզե իրերի մյուս խումբը կազմում են դուլը, թասը և գավաթի կանթերը: Դուլը պատրաստված է բրոնզե բարակ թիթեղից, ունի դեպի վեր լայնացող իրան: Շրթի տակ ամրացված են երկու օղակներ, որոնց միջով անցնում են բրոնզե լարից պատրաստված բռնակի կոր ծայրերը (աղ. X, նկ. 2): Բրոնզից և արծաթից պատրաստված ուրարտական դուլների հավաքածուն մեծաթիվ է: Ուշագրավ են Շվեյցարիայի և Լեզ Արքս թանգարաններում պահվող այն դուլները, որոնցից մեկի վրա փորագրված արձանագրությունում հիշատակված են Վանի թագավորությունում մ. թ. ա. IX դարի վերջին քառորդում գահակալած Իշպուհիի արքայի և նրա թոռան՝ Ինուշպուայի, իսկ մյուսի վրա՝ միայն Իշպուհիի անունները: Հիշատակված առաջին արձանագրությունը քաղերեն է: Այս արձանագրության տվյալների առադրումը Ինուշպուայի մասին հայտնի այլ տեղեկությունների հետ հնարավորություն է ընձեռում ենթադրելու, որ Ինուշպուան կարճ ժամանակով ժառանգել է Ուրարտուի գահը:

Թասը (աղ. X, նկ. 1) ունի կտրավուն, լայնացող իրան, ելքագծված կողեր, դուրս ձկված պսակ և (օղակաձև հատակից ու կողերից բացի) հարդարված է եռաշար ծաղկաթերթիկավոր վարդակներով (աղ. X, նկ. 1): Այս թասն իր նմանակներն ունի ինչպես Կարմիր բլուրի և Գոլովինոյի պեղումների ժամանակ գտնված նյութերում, այնպես էլ Մայնի թանգարանի բիայնական նյութերի հավաքածուներում, որոնք հայտնաբերվել են Արևմտյան Հայաստանի տարածքից և թվագրվում են մ. թ. ա. IX—VIII դարերով:

Բրոնզե երկու կանթերը տարբեր անոթների են պատկանել: Առաջինը մեծ է, երկարավուն (աղ. X, նկ. 13): Երկրորդն ավելի փոքր է, կտրվածքում կոր, կորույթյան վրա ունի ոչ մեծ ելուն (աղ. XI, նկ. 14): Կարելի է ենթադրել, որ այս կանթերը պատկանել են Վանի թագավորությունում լավ հայտնի, երկարավուն իրանով և բարձր վզիկով, հարթ կամ ելուն ունեցող երկկանթանի գավաթներին: Նման երկկանթանի մետաղե ամբողջական անոթներ առայժմ չեն գտնվել: Սակայն դրանց գոյության մասին վկայում է Պերսեպոլիսում Զեքսեսի

(մ. թ. ա. 486—464 թթ.) հայտնի բարձրաքանդակի այն հատվածը, որտեղ պատկերված են արքային հարկ բերող հայերը: Վերջիններին կողմից արքային նվիրաբերվող իրերի թվում պատկերված է թանկարժեք մետաղից պատրաստված, վերը հիշատակված գավաթների ձևերը կրկնող երկկանթանի մի շքեղ անոթ:

Դամբարանում գտնված իրերի թվում մեծ խումբ են կազմում նաև բրոնզից և կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված զարդերը, առանձնապես ուշագրավ է խոյի չորս գլուխների քանդակներով զարդարված բրոնզե շքանդը (աղ. XI, նկ. 1): Նման շքանդներ հայտնի են նաև Կարմիր բլուրից, Արմավիրից, Օշականից, Նոր Արեշից, Իգդիրից և այլ հուշարձաններից: Վերոհիշյալ իրերի թվում հետաքրքիր հավաքածու են կազմում ութ օձագլուխ ապարանջանները (աղ. XV), բոլորն էլ խոշոր են և դամբարան են դրվել կոտրելուց, կտրատելուց ու ծոմոնելուց հետո: Նման ապարանջաններ հայտնի են պատմական Հայաստանի թե՛ բիայնական (Արմավիր, Կարմիր բլուր, Էրեբունի, Իգդիր, Արծկե, Պատնոս) և թե՛ տեղական (Մուխանաթ-թափա, Սառու-ձոր, Աթարբեկյան, Կամո, Վարդենիս) հուշարձաններից: Գտնվելիս նաև հիանալի հղկված ագաթե ուլունքներ երեք սկավառակաձև հուլունք-բաժանարարների հետ (աղ. XVI): Նման ուլունքներ հայտնի են նաև Կարմիր բլուրից և Էրեբունուց:

Դամբարանում գտնված զարդերից են նաև բրոնզե փոքրիկ խողովակի (աղ. VII, նկ. 12, 13) և կախիկի բեկորները (աղ. XI, նկ. 10, 11): Հատուկ ուշադրության են արժանի նաև դամբարանում գտնված երեք գոտիները, որոնցից առաջինը մասնատված է բավաթիվ բեկորների. գոտին լայն է (19 սմ) և ունեցել է մոտ 120 սմ երկարություն: Այն եզրերին ունի անցքեր, որոնց միջոցով կարելի է կաշվե հենքի վրա: Գոտու արտաքին մակերեսը ամբողջությամբ դրվագված է ինչպես առանձին կանգնած ռազմականքների, հեծյալների, ցուլերի, ձիերի և առյուծների պատկերներով, այնպես էլ որսի տեսարաններով. ներկայացված են ռազմականքի վրա հարձակվող առյուծների և դրանց հետապնդող հեծյալների կերպարներ (աղ. XII):

Մյուս գոտին նույնպես դամբարան է դրվել մասնատված վիճակում: Գոտու վրա պատկերված են առասպելական տարբեր կենդանիներ. սրընթաց վարգող թեմավոր ցուլեր, առյուծի թաթերով թևավոր ձիեր, թռչունի կտուցով կամ ձկան պոչով ու կանաչի դեմքով թևավոր առյուծներ, ձկնապոչ և առյուծի թաթերով թռչուններ: Այստեղ ես ներկայացված են որսի տեսարաններ. պատկերված են առյուծների ու ցուլերի հետ մարտնչող որսորդներ (հեծյալներ կամ ռազմականքներում կանգնած մարտիկներ), ինչպես նաև ձիու և ցուլի, ցուլի և առյուծի, ձիու և առյուծի միջև մենամարտի տեսարաններ (աղ. XIII):

Արևմտյան Հայաստանի տարածքից հայտնի, նման հարդարանք ունեցող բիայնական գոտիների մի բաժանանին մեծ հավաքածու է պահվում Ադանայի գավառական թանգարանում:

Երրորդ գոտին հարդարված է միայն երկրաչափական պարզաևսախոյով: Պաշտպանվել է հինգ ոչ մեծ բեկորների ձևով, որոնց ընդհանուր երկարությունը 26 սմ է: Գոտու լայնքը 9,5 սմ է (աղ. XIV):

Դամբարանում գտնված մյուս իրը գիշերաքարից պատրաստված կշռաքարաձև, կախիկ ունեցող կնիքն է, որի աշխատող՝ ստորին հարթության վրա պատկերված է մի թռչուն, կտուցի մոտ՝ օձ: Նման տեսարան կա նաև Արգիշթիխիկիում գտնված բիայնական մի կարասի ուսի վրայի կնքադրոշմին: Ըստ երևույթին, թռչունի և օձի նման մեծամարտերի տեսարանները վերաբարձրում են ուրարտական առասպելաբանությունից նկարչին հայտնի՝ տիեզերական, նպաստավոր և չար ուժերի հավերժական պայքարի գաղափարը: Այսօրվա դրությամբ հայտնի են բիայնական բազմաթիվ կնիքներ, որոնք պահվում են աշխարհի տարբեր թանգարաններում: Բիայնական կնիքներն իրենց ձևով բաժանվում են չորս տեսակների՝ գլանաձև, կշռաքարաձև, գանգակաձև և կենդանակերպ արձանիկների ձև ունեցող: Կշռաքարաձև կնիքներ (որոնց թվին է դասվում և Երևանի դամբարանի օրինակը) հայտնի են Էրեբունիից, Արգիշթիխիկիից, Ռեյշեքանիից, Բաստամից և այլ հնավայրերից:

Դամբարանում գտնվել են նաև մեկ բրոնզե ձուլակտոր, անորոշ նշանակության բրոնզե մի իր, երկու բրոնզե եռոտանի պատվանդաններ և վանակատի մի ծկնա (աղ. XI, նկ. 2, 12, 15):

Դամբարանում գտնված իրերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս դրանք թվագրելու մ. թ. ա. VIII դարով: Թվագրության համար կոճակ են ոչ թե մեծադեմ առարկաները, որոնց նմանակները հայտնի են և ավելի ուշ թվագրվող հուշարձաններից, այլ խնցեղերը: Երևանի դամբարանի իրերի այս հավաքածուն Էրեբունիից և Արգիշթիխիկիից հայտնի վաղ թվագրվող նյութերի հետ կազմում է Վանի թագավորության մ. թ. ա. VIII դարի նյութական և հոգեոր մշակույթի մասին պատկերացում տվող արժեքների մի ոչ մեծ խումբ:

Այսօր դժվար է ասել, թե որ քաղաքի բնակիչներն են թաղված եղել այս դամբարանում: Բանն այն է, որ դամբարանը գտնվում է Էրեբունուց բավականին հեռու. հիմքեր կան ենթադրելու նաև, որ Էրեբունի քաղաքի դամբարանադաշտը գտնվել է այժմյան Նոր Արեշ թաղամասի տարածքում: Երևանում գտնվող, մեկ հայտնի բիայնական մյուս քաղաք՝ Ռեյշեքանիին, մ. թ. ա. VIII դարում դեռևս հիմնադրված չէր: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել մի երրորդ քաղաքի գոյությունը Երևանի տարածքում, մասնավորապես որ բիայնական ոչ մեծ հուշարձաններ են հայտնի նաև Երևանի Չարբախ, Նոբագավիթ թաղամասերից և Թումանյան փողոցից:

Երևանի դամբարանը իր ձևով և հորինվածքով համեմատաբար քիչ նմանակներ ունի և այս առումով շատ մոտ է կանգնած Չրմնաի դամբարաններին: Բայց այստեղ դիտվող թաղման ծեսերը հայտնի են նաև մի շարք այլ բիայնական հուշարձաններից: Դամբարանների առկայությունն ինքնին վկայում է, որ տվյալ հասարակության մեջ արդեն եղել են պատկերացումներ

հոգու և հանդերձյալ աշխարհի մասին, պատկերացումներ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել նաև ուրարտական կրոնական համակարգին վերաբերող գրավոր աղբյուրներում: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս ներկայացնելու, ճիշտ է, շատ ընդհանուր գծերով, ծնունդ — կյանք — մահ — հանդերձյալ աշխարհ անցման մասին ուրարտացիների պատկերացումների դրսևորումը կրոնում, որոնց արտահայտություններից կարևորագույնը թերևս թաղման ծեսն է:

Այս հարցին առաջինն անդրադարձել է Գ. Ա. Ղափանյանը: Նրա կարծիքով ուրարտական աստվածություններից Ագարուծան խորհրդանշում էր ծնունդը, Իրմուշինին՝ հիվանդությունը, կյանքը, առողջությունը, իսկ «աստվածը, որը հոգիներ է տեղափոխում»՝ մահը: Միերի դասն արձանագրության մեջ, որում համակարգված են ուրարտական դիցարանում մ. թ. ա. IX դարի վերջին ընդգրկված բոլոր աստվածությունները, նրանք հիշատակված են հաջորդաբար և կազմում են իմաստաբանական մի շարք:

«Հոգիներ տեղափոխող աստծու» առկայությունն Ուրարտուում ինքնին վկայում է, որ այստեղ գոյություն են ունեցել պատկերացումներ և առասպելներ հոգու, հանդերձյալ աշխարհի, այս և մյուս աշխարհների միջև եղած սահմանի մասին, որը հոգին չէր կարող միայնակ հաղթահարել: Հանդերձյալ աշխարհի սահմանի վրա մարդու հոգին հանդիպում էր թերևս և մեկ այլ աստվածության՝ Շեթիթունին, որը, ինչպես և իր միջազնայան անվանակցուհին՝ Մաթիթու-Միդուրին, պաշտպանում էր հանդերձյալ աշխարհի մուտքը:

Հանդերձյալ աշխարհի մասին եղած պատկերացումը Վանի թագավորությունում առնչվում էր ջրի՝ օվկիանոսի կամ ծովի հետ, որի առարկայացված օրինակն էր Վանա լիճը: Ինչպես վկայում են Վանա ծովափի շրջակայքից հայտնի հայկական ավանդությունները, որոնք ծագումնային կապ ունեն բիայնական ավանդությունների հետ, կյանքը հանդերձյալ աշխարհում նման է երկրայինին, հոգին այնտեղ կարիք ունի կենակրի, հագուստի, զենքերի, գործիքների, փոխադրամիջոցների:

Հանդերձյալ աշխարհի տիրակալն էր Խուստունինին՝ դիցարանի չորրորդ աստվածությունը, մարդու ճակատագիրը տնօրինողը:

Բիայնիկիում, ըստ երևույթին, կար այն պատկերացումը, որ երկրից դեպի հանդերձյալ աշխարհ տանող ճանապարհն անցնում է ժայռերի մեջ եղած բնական կամ արհեստական անձավների, ճեղքվածքների և, հնարավոր է նաև, «դարպասների» միջով: Այդ են վկայում թաղումների այն ձևերը, որոնք կատարված են ժայռերի ճեղքվածքներում և կամ արհեստական անձավներում: Այս առումով առանձնապես ուշագրավ է, որ եթե նույնիսկ թաղումը կատարվում էր գետնի մեջ կառուցված դամբարանախցում, ապա վերջինս հաճախ պատվում էր քարե «գրահով»: Այս հանգամանքը, որը, շատ հնարավոր է, ժայռափոր թաղումների նմանակման արտահայտություններից մեկն էր, անկհայտ դարձավ նաև Երևանի

դամբարանի պեղումների ընթացքում: Ուշագրավ է, որ Վանի թագավորությունում պատկերացում է հղել այն մասին, թե աստվածները հաղորդակցվել են երկրային աշխարհի հետ՝ ելնելով ժայռերի միջից: Կարծիք կա, որ նման պատկերացման հետ է կապված այս կամ այն աստծուն (հիմնականում՝ Խալդիին) «դարպասներ» (ժայռի մեջ փորված արհեստական խորշեր) ձևերի սովորույթը, որը տարածված էր Բիայնիլիում: Այդ հավատալիքը պահպանվում էր Հայաստանում մինչև վերջին ժամանակներս՝ կապված Մեհրի «դռան» (բիայնական Խալդիի «դարպասներին») պաշտամունքի հետ, «դռն», որով Վանի ժայռի մեջ է մտել ու աշխարհից առանձնացել փոքր Ահերը: Ամառությունը նրա ելքի հետ է կապում գալիք համընդհանուր բարեկեցության գաղափարը:

Չնայած Վանի թագավորությունում հանդերձյալ աշխարհի մասին եղած ընդհանրական պատկերացումների գոյությանը՝ թաղումներն այստեղ ունենին սկզբունքային տարբերություններ, որոնք պայմանավորված էին, թերևս, տեղության էթնիկական, հասարակական-տնտեսական և մշակութային անհամասեռությամբ:

Փաստորեն Վանի թագավորության տարածքում առանձնանում է թաղման երեք հիմնական ծես. ա) դիաթաղում, բ) դիակիզում, գ) դիամասնատում, որոնք հայտնի են իրենց բազմաթիվ տարբերակներով:

Դիաթաղման ծեսը բնորոշ է եղել Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի վարգայման բոլոր փուլերի համար: Վանի թագավորությունում այն ունեցել է հետևյալ տարբերակները: 1. Թաղում ձեռակերտ անձավներում. դիակը երբեմն դրված է լինում սարկոֆագի մեջ (Վան, Բոստան-կայա, Կայալի-դերեն, Լիճ, Մանազկերտ, Պատնոս, Արծկն և այլն): 2. Մեկ կամ մի քանի բաժանմունքներից կազմված դամբարաններում՝ փորված գետնի մեջ և կառուցված քարից. ունեն դրոմոս, դիակը դրվել է սարկոֆագի մեջ (Չրմես, Ջիվիկ): 3. Ժայռի ճեղքվածքի մեջ (Բզդիր): 4. Սալարկղային դամբարանում (Արգիշթիխիլի, Օշական): 5. Մեծ քարակղային դամբարանայում (Օշական): 6. Հիմնահողային թաղում (Լիճ, Երեան): 7. Կարասային թաղում (Արգիշթիխիլի):

Դիակիզման ծեսը, Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի լինելով միջին բրոնզե դարից, հարատևել է մինչև քրիստոնեության մուտքը Հայաստան: Վանի թագավորությունում հայտնի էին այս ծեսի հետևյալ տարբերակները: 1. Դիանոթը թաղված է ժայռի ճեղքվածքում (Բզդիր): 2. Դիանոթը թաղված է հողի մեջ (Սոր Արեշ, Արգիշթիխիլի): 3. Դիանոթը դրված է դրոմոս ունեցող մեկ կամ մի քանի բաժանմունքներից կազմված դամբարանայում (Չրմես, Երեանի դամբարան, Լիճ, Արծկն, Պատնոս): 4. Դիանոթը դրված է ձեռակերտ անձավում (Արծկն, Ալիշար): 5. Դիանոթը թաղված է սալարկղային դամբարանում (Լիճ):

Դիամասնատման ծեսը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է՝ սկսած վաղ բրոնզի դարից, և հարատևել է մինչև վաղ միջնադար: Եթե վաղ թվագրություն ունեցող

դամբարաններում այս ծեսը դրսևորվում է կմախքի ոսկորների մի մասի բացակայությամբ կամ տարանջատվածությամբ և ոսկորները չեն տեղավորվել աճյունասափորներում, ապա Վանի թագավորությունում դրանք միշտ դրված են եղել ուներին անցքեր ունեցող դիանոթներում: Վանի թագավորությունում այս ծեսը հայտնի էր հետևյալ տարբերակներով: 1. Դիանոթը դրված էր քարե դագաղի մեջ: 2. Դիանոթը՝ սալարկղային դամբարանում: 3. Դիանոթը թաղված է հողում (այս դամբարանները հայտնի են առայժմ միայն Արգիշթիխիլիից): 4. Դիանոթը դրված է գետնի մեջ, քարից խնամքով կառուցված, դրոմոս ունեցող դամբարանային որմնախորշում (Երեանի դամբարան):

Չի կարելի, սակայն, հարցը ներկայացնել այնպես, թե յուրաքանչյուր տվյալ դամբարանադաշտում կամ նույնիսկ դամբարանում թաղումները պիտի կատարված լինեն հիշատակված ծեսերից միայն մեկով:

Այսպես, Բզդիրի դամբարանադաշտում հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են թաղումներ ինչպես դիակիզման, այնպես էլ դիաթաղման ծեսերով: Արգիշթիխիլիում հայտնի են թաղումներ՝ կատարված դիաթաղման, դիակիզման, դիամասնատման ծեսերով, Լիճի դամբարանադաշտում՝ դիաթաղման և դիակիզման ծեսերով: Նույն երևույթը դիտվում է նաև Դեղեկի ու Արծկնի դամբարանադաշտերում, իսկ Չրմեսի և Բիայնիլիի Ջիուկունի (Վանա լճի հյուսիսային ափ) երկրում պեղված առանձին դամբարաններում ուսումնասիրվել են թաղումներ՝ կատարված նույն դամբարանում երկու տարբեր՝ դիակիզման և դիաթաղման ծեսերով: Նման պատկեր դիտվում է և Երեանի ուսումնասիրվող դամբարանում, սակայն թաղումներն այստեղ կատարվել են դիակիզման և դիամասնատման ծեսերով: Այս հանգամանքը կարելի է բացատրել Վանի թագավորության մեջ գոյություն ունեցած էթնիկական իրադրությամբ: Ինչպես հայտնի է, Վանի թագավորությունն իր կազմավորման սկզբից եղել է միատարր ո՛չ էթնիկական և ո՛չ էլ մշակութային առումներով: Տեղության մեջ ապրում էին տարբեր ժողովուրդներ, որոնք խոսում էին հիմնականում խուռի-ուրարտական (կամ ալարդդյան) և հնդեվրոպական լեզվաընտանիքների պատկանող լեզուներով: Վերջիններին թվին էին պատկանում հայերը, հեթիթները, լուվիացիները, իրանյիները և այլն: Սակայն ճիշտ չի լինի ասել, թե այս ժողովուրդներից յուրաքանչյուրն ուներ իր բնակության հստակ ու անփոփոխ տարածքը, քանի որ այն ժամանակ ես գործում էին, մի կողմից, բնական միգրացիայի օրենքները և, մյուս կողմից, այս ուղղությամբ տեղության որոշակի քաղաքականությունը: Այս էթնիկական իրադրությունն իր խոր ազդեցությունն է թողել և տեղության մշակութային առանձնահատկությունների վրա, մի հանգամանք, որով ինքնին պայմանավորվում է Վանի թագավորության տարածքում գոյատևած «բիայնական մշակույթի» և «տեղական մշակույթների» առանձնացման անհրաժեշտությունը: Աշխատանքում «բիայնական մշակույթ» հասկացության ներքո նկատի է առնված այն

ապրելաձեռ, որը բնորոշ էր հիմնականում Վանա լճի շրջակայքում ապրող բնակչությանը, որի արտադրանքը արտահանվում էր նաև տերության կողմից վերականգնված կամ նոր հիմնադրված վարչական կենտրոնները և կամ արտադրվում էր այնտեղ բիայնական չափանիշներով:

«Տեղական մշակույթ» հասկացության ներքո նկատի է առնվում այն ապրելաձեռ, որը քննարկվող ժամանակաշրջանում բնորոշ էր էթնոկենտրոն ապրող հնաբնակների համար: Այստեղի հուշարձաններից հայտնի են տեղական արտադրանքից հստակ տարբերվող բազմաթիվ նյութեր, որոնք ներմուծված են ինչպես բիայնական մշակութային կենտրոններից, այնպես էլ ուրիշ՝ հին արևելյան երկրներից: Ցավոք, փաստագրական նյութի սակավության պատճառով հստակ պատկերացում չունենք պատմական Հայաստանի այլ շրջանների ոչ բիայնական մշակույթների մասին: Սակայն Հայկական լեռնաշխարհին արևմուտքից ու հարավից հարող մի շարք շրջաններում խուռիական ու փոյուզիական հարուստ նյութեր պարունակող հուշարձանների առկայությունը հնարավորություն է տալիս այստեղ նա ենթադրելու

«տեղական» մշակույթների գոյությունը: Մինևույն ժամանակ, ըստ Հայաստանի Հանրապետության տարածքից հայտնի հնագիտական նյութերի (մ. թ. ա. IX—VII դդ.), նկատվում է բիայնական մշակույթի ուժեղ ազդեցություն բնիկների նյութական մշակույթի վրա: Այս երևույթը հստակ է դիտվում գնեքերի (ի հայտ են գալիս սրերի, դանակների, դաշույնների ու նետապարների որոշ նոր ձևեր) և խնկեղենի (կիրառություն են ըստանում բիայնական մշակույթի բնորոշ կանթեր և շրթեր ունեցող կավանոթներ) վրա: Նույն երևույթն է ի հայտ գալիս և հոգնոր մշակույթի ասպարեզում. «տեղական» աստվածություններն ընդգրկվում են համաուրարտական դիցարանում, իսկ բիայնական աստվածությունների պաշտամունքը տարածվում է ծայրագավառներում:

Այսպիսով, մեկ անգամ ևս շեշտենք ուրարտագիտության մեջ վաղուց հայտնի այն կարծիքը, որ Վանի թագավորությունում շարունակում էր ընթանալ երկրի՝ տարբեր ծագում ունեցող բնակչության՝ խուռիական, բիայնական, հնդեվրոպական (հիմնականում հայկական), միաձուլումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ս. Ա. Եսայան, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի րրոնկն ապարանջանները, ՀԱՄ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1964, հ. 8, էջ 83—94:
2. Ս. Ա. Խորաբեյան, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Ե., 1971:
3. Ս. Գ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990:
4. Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Արգիշթիխի նիկիի ամրակառուցումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, հ. 3, էջ 221—227:
5. Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Ե., 1987:
6. Ս. Գ. Ամաթյան, Культ солнца у земледельческо-скотоводческих общин Закавказья и урартское божество Шивини, «Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа», Ե., 1982, с. 141—143:
7. И. М. Дьяконов, К вопросу о символе Халди, «Древний Восток», IV, 1983, с. 190—194:
8. Ս. Ա. Եսայան, Каталог археологических предметов музея истории города Еревана, т. II, Ե., 1967:
9. Ս. Ա. Եսայան, Скульптура древней Армении, Ե., 1986:
10. Ս. Ա. Եսայան, М. Н. Погребова, Скифские памятники Закавказья, М., 1986:
11. Ս. Ա. Եսայան, А. А. Калантарян, Ошакан 1, Ե., 1988:
12. Գ. А. Каланцян, Историко-лингвистические работы, т. II, Ե., 1975:
13. Е. И. Крупнов, Желматинский клад, М., 1952:
14. Б. А. Куфтин, Урартский колумбарий у подошвы Ара-рата и куро-араксский энеолит, «Вестник гос. музея Грузии», вып. XIII-B, 1944, с. 1—127 и табл. I—XXX:
15. К. Х. Кушнарева, Древнейшие памятники Двина, Ե. 1977:
16. А. А. Мартиросян, Раскопки в Головино, Ե., 1954:
17. А. А. Мартиросян, Аргистихинили, Ե., 1974:
18. Գ. А. Мелакшивили, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, 1, Наири—Урарту, Тбилиси, 1954:
19. Գ. А. Мелакшивили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960:
20. К. А. Оганесян, Росписи Эребуни, Ե., 1973:
21. Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур I, Ե., 1950; его же. Кармир-блур II, Ե., 1952; его же. Кармир-блур III, Ե., 1955:
22. Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959:
23. Б. В. Техов, Центральные Кавказ в XIV-X вв. до н. э., М., 1977:
24. Գ. А. Тирацян, Культура древней Армении (VI в. до н. э.—III в. н. э.), Ե., 1988:
25. С. И. Ходжаш, Н. С. Трухманова, К. А. Оганесян, Эребуни, М., 1979:
26. R. D. Barnett, Excavations of the British Museum at Toprak-kale, «Iraq», XII, 1952, pp. 1—43:
27. Ch. A. Burney, A First season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere, «Anatolian Studies», XVI, 1966, pp. 55—111:
28. A. Erzen, Çavustepe, I, Ankara, 1978:
29. S. A. Esayan, Curtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenian, «Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie», Band 6, 1984, S. 97—198:
30. R. Ghirshman, Iran. Protoiranien, Meder, Achämeniden. München, 1964:
31. S. Kroll, Keramik Urartäischer Festungen in Iran, Berlin, 1976:
32. B. Özgün, Die urartäischen Bestattungsbräuche. In: «Studien zur Religion und Kultur Kleinasien» (Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar, 1976), zweiter Band, 1978, S. 639—678. Taf. CLI—CLXV, Abb. 1—59:
33. T. Özgüç, Altintepe I, Ankara, 1966, Altintepe II, Ankara, 1969:
34. F. F. Schmidt, Persepolis, I, Chicago, 1953:
35. K. Tanabe, A. Hori, T. Hayashi, S. Miyashita, K. Ishida, Studies in the Urartian bronze objects from Japanese collections (I), «Bulletin of the ancient Orient museum», IV, Tokyo, 1982:
36. O. A. Tasyürek, The urartian belts in the Adana regional museum, Ankara, 1975:
37. L. Vanden Berghe, L. de Meyer, Urartu een vergeten cultuur uit het bergland Armenie, Gent, 1982—1983:

С. А. ЕСАЯН, Л. Н. БИЯГОВ, С. Г. АМАЯКЯН, А. Г. КАНЕЦЯН

БИАЙНСКАЯ ГРОБНИЦА В ЕРЕВАНЕ (2)

РЕЗЮМЕ

Случайно обнаруженная и исследованная в 1984 г. биайнская гробница на территории завода "Автоагрегат" в плане имеет прямоугольную форму (3,46 м х 1,97 м х 2,15 м), сооружена из гладко обтесанных туфовых блоков, которые, однако, плохо обработаны с наружной стороны. В стенах гробницы с внутренней стороны имеются 5 ниш: в западной—три, в южной—одна (0,50 м х 0,50 м), в восточной—одна—самая большая (длина—2,06 м, высота—1,22 м, глубина—1,01 м). Закрытый каменной плитой дверной проем находится в северной стене.

Пол гробницы уложен разноцветными плитами, под которыми обнаружены три тайника. В трех нишах западной стены найдены керамические ур-

ны с раздробленными костями человеческого скелета, перемешанными с костями птиц и животных. В большой—восточной—нише обнаружен крупный сосуд, украшенный тремя бычьими головами, и небольшая миска, на дне которой сохранилось клеймо с изображением зайца. В гробнице находились также и урны с кремированным прахом погребенного.

Богатый инвентарь гробницы, характерный для биайнской культуры VIII в. до н. э., состоял из вырезанной из гишера печати, одного обломка обсидиана, агатовых бус, прекрасно оформленной керамики, железных и бронзовых предметов вооружения, богато орнаментированных бронзовых поясов, различной утвари, конской сбруи и украшений.

S. A. YESAYAN, L. N. BIYAGOV, S. G. HMAKIAN, A. G. KANETSAN

THE BIAYNIAN GRAVEYARD IN YEREVAN (2)

SUMMARY

In 1984 within the territory of Yerevan «Auto-aggregate» factory a Biaynian tomb was discovered by a happy chance. The tomb's interior with a rectangular plan (3.46 x 1.97 x 2.154 m) was constructed with toof stones hewed into smooth blocks; however, from the outer side blocks had roughly treated surface. In the interior walls of tomb five niches were constructed: three of them—in the western wall, one (0.5 x 0.5 m) in the southern wall and the fifth, the largest (2.06 x 1.22 x 1.01 m)—in the eastern wall. The doorway, on the northern wall, was locked with stone slab.

The floor of the tomb was covered by motley flagstones under which were three hiding-places. Three ceramic urns were found in the niches of the west wall keep-

ing shattered bones of human skeleton mixed up with bones of birds and animals were found in the niches of the western wall.

In the niche of the eastern wall there were a big vessel decorated with three bull heads and small bowl with the stamp at the bottom representing a hare.

There were also urns in the tomb, with cremated remains of deceased.

The rich archaeological discovered material is characteristic to the culture of Biaynili of to the VIII century B. C.: seals cut out of gagate, an obsidian fragment, agate beads, finely decorated ceramics, iron and bronze weapons, magnificently ornamented bronze belts, utensils and harness.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղյուսակ I. Երեանի դամբարանի հատակագիծը

Աղյուսակ II. Կտրվածք 1—1

Աղյուսակ III. Կտրվածք 2—2

Աղյուսակ IV. Երեանի դամբարանի առաստաղի հատակագիծը

Աղյուսակ V.—VI. Խեցանոթներ Երեանի դամբարանից

Աղյուսակ VII. Ձեները և ձիասարքի մանրամասներ Երեանի դամբարանից

Աղյուսակ VIII. Կապարճներ և աղեղի բրոնզե մասեր Երեանի դամբարանից

Աղյուսակ IX. Ճարմանդ և կոնաձև իր Երեանի դամբարանից

Աղյուսակ X. Բրոնզե թաս և դուլլ Երեանի դամբարանից

Աղյուսակ XI. Կահույքի և գավաթի մասեր, զարդեր Երեանի դամբարանից

Աղյուսակ XII.—XIV. Բրոնզե գոտիներ Երեանի դամբարանից

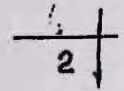
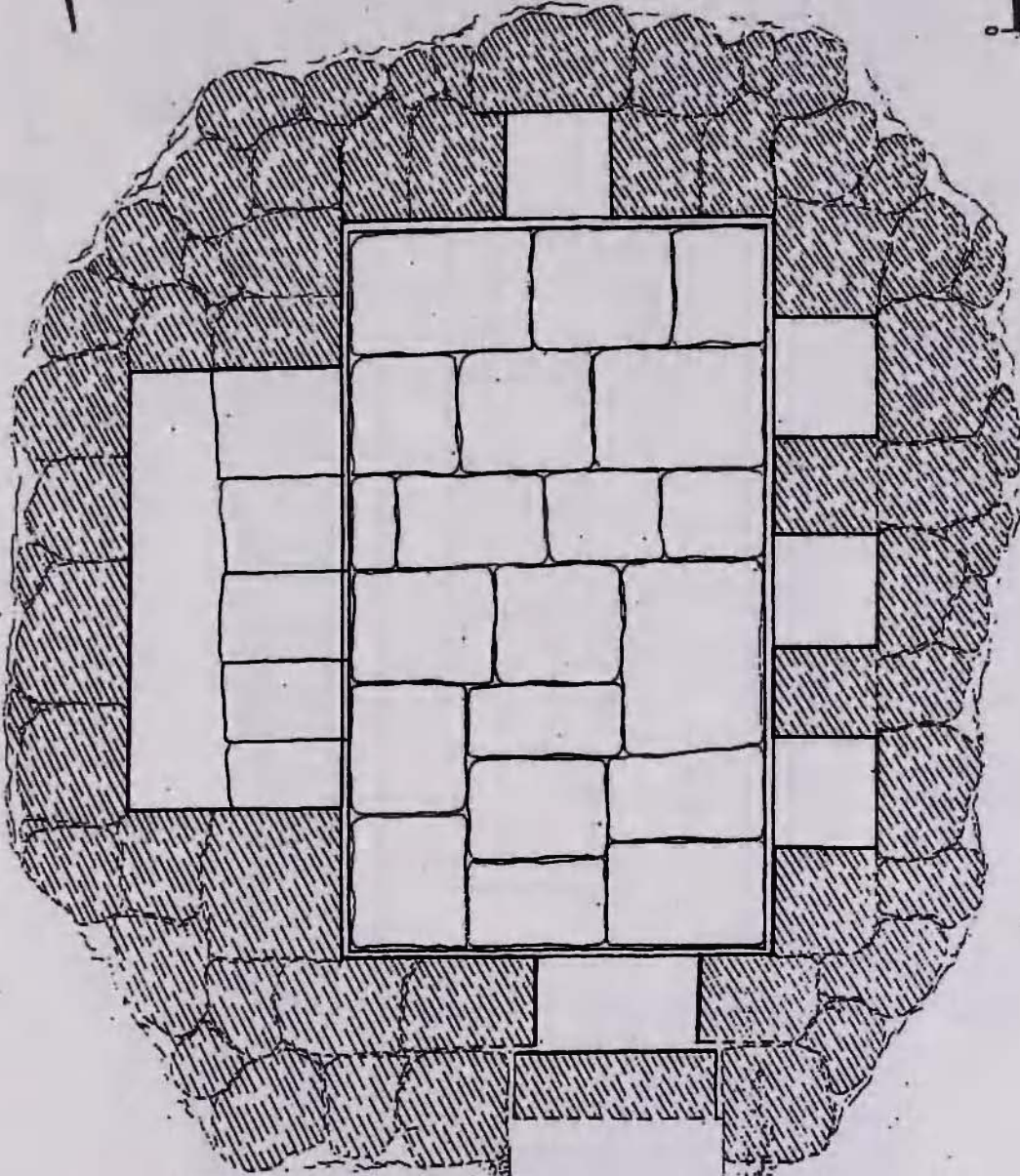
Աղյուսակ XV. Բրոնզե ապարանջաններ Երեանի դամբարանից

Աղյուսակ XVI. Բարե ուլունքներ Երեանի դամբարանից

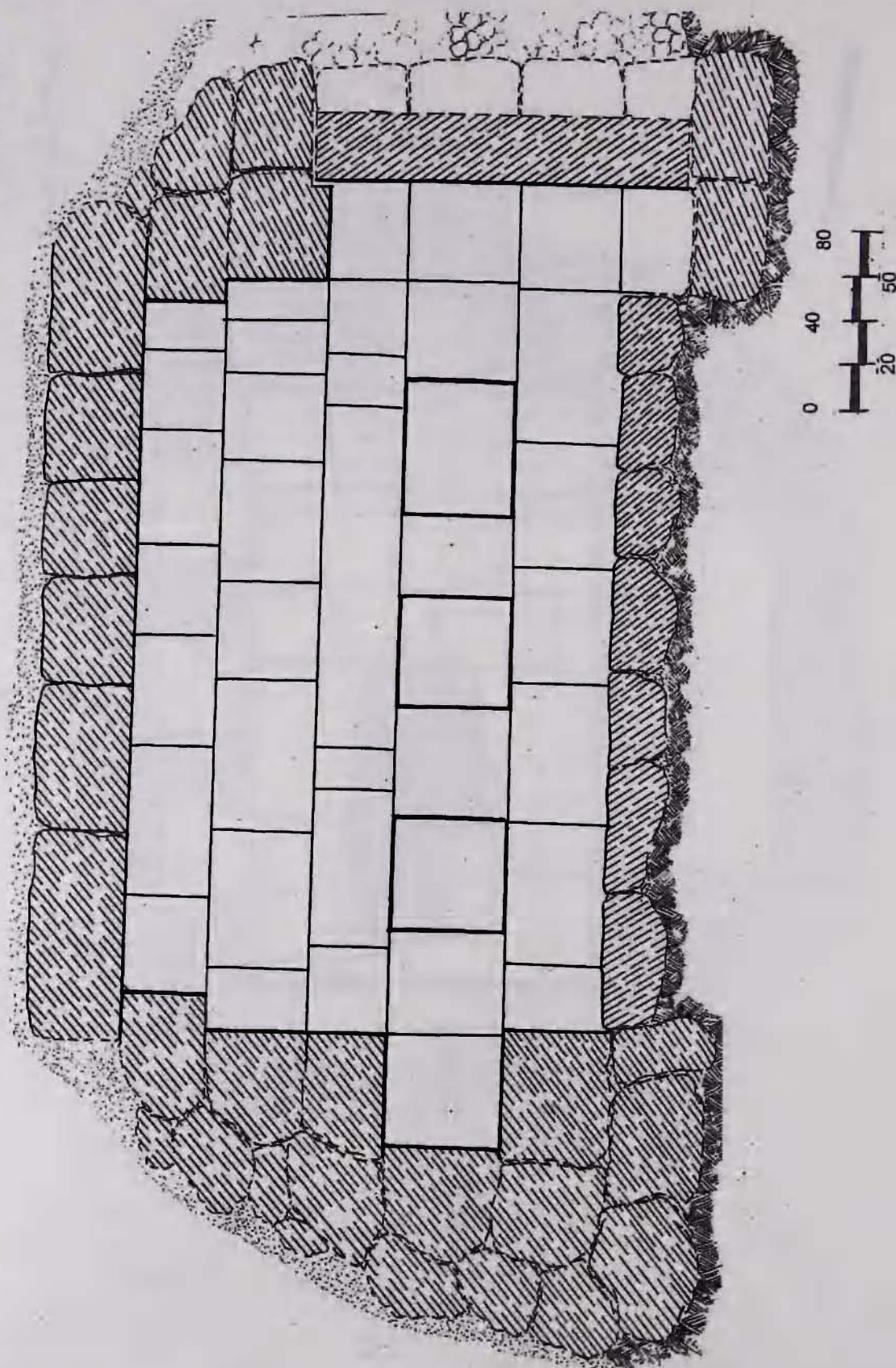
Աղյուսակ XVII. Կնիք Երեանի դամբարանից

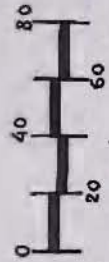
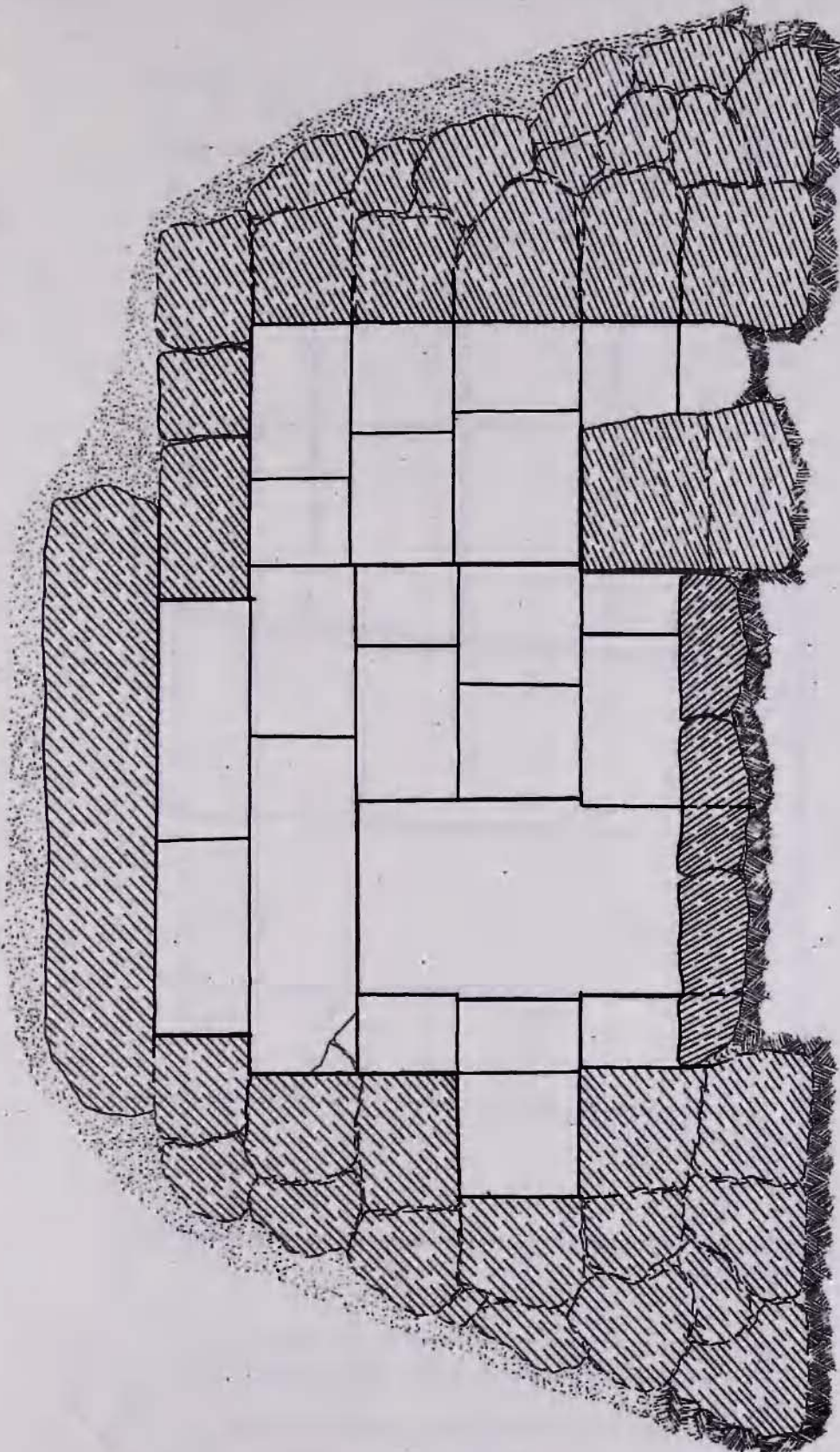
ԱՂՅՈՒՄԱԿ

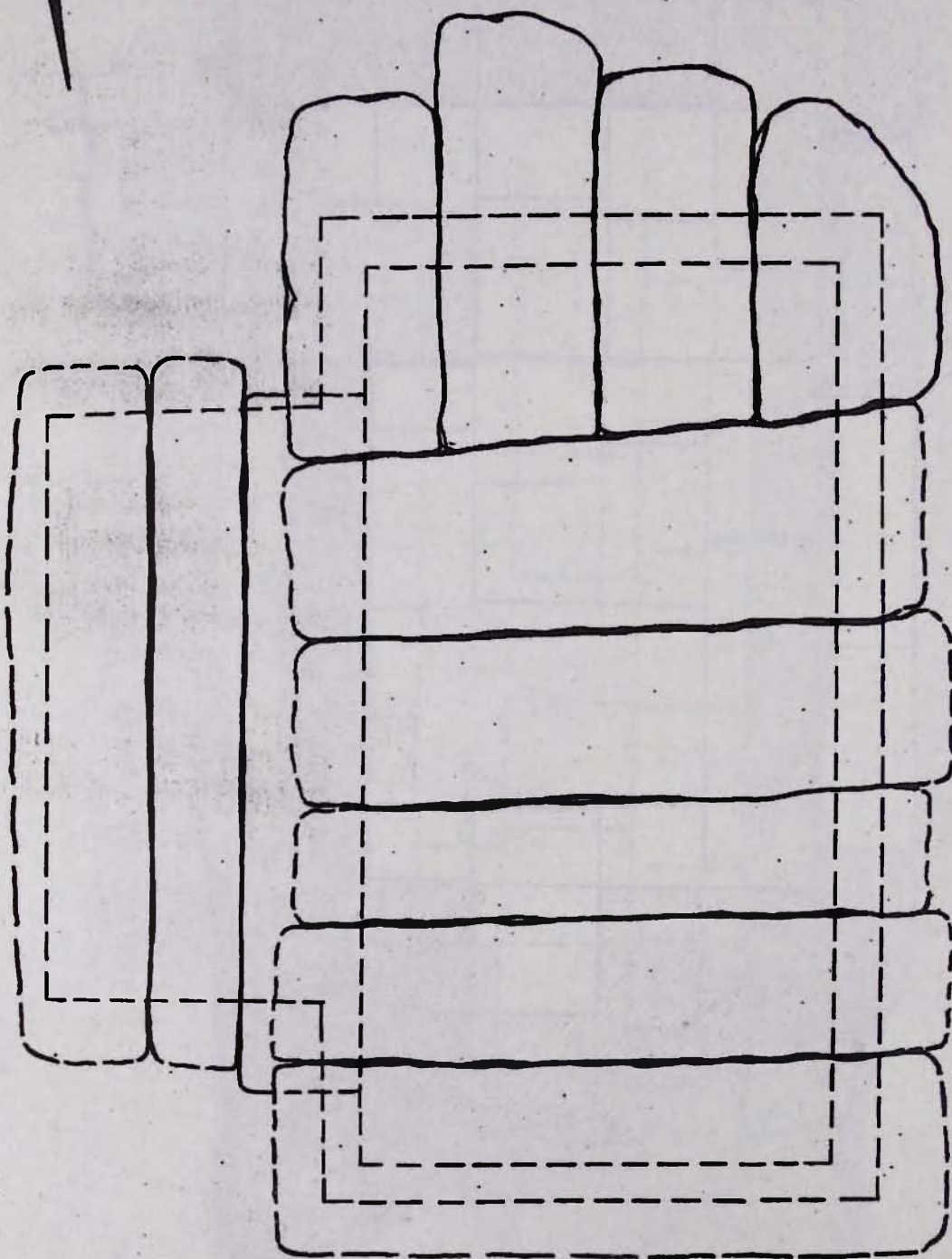
Աղբյուր II

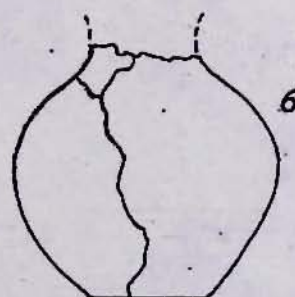
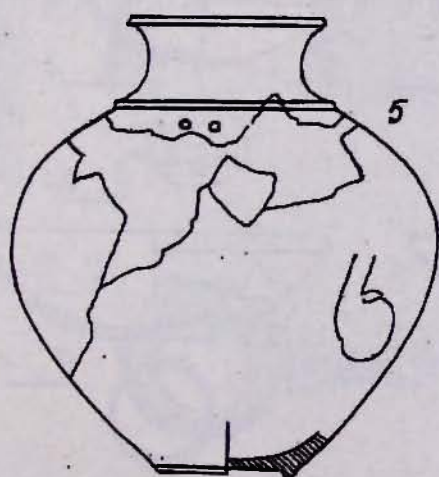
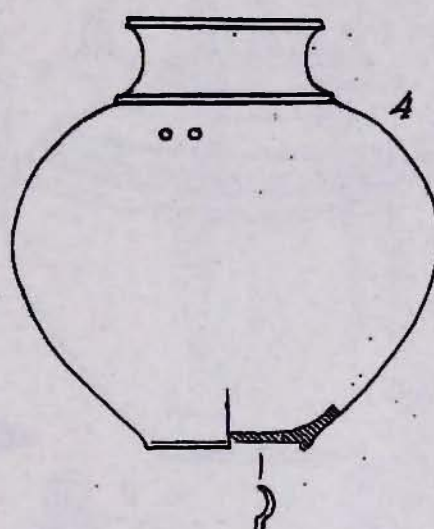
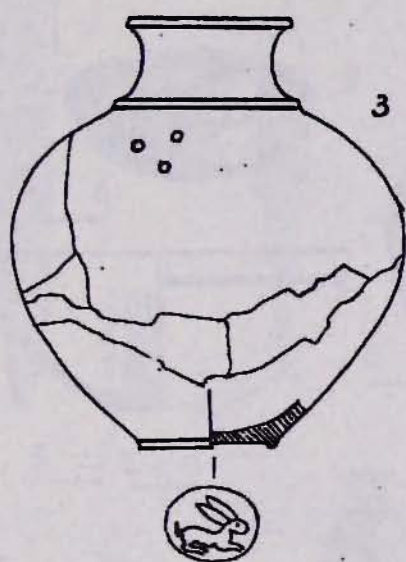
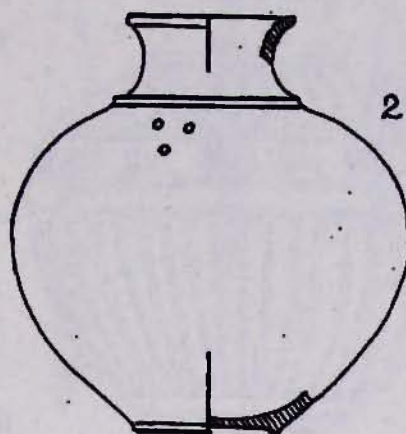
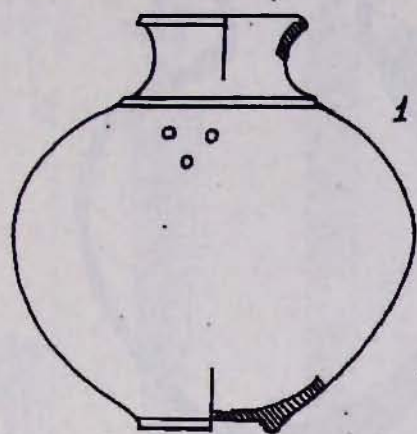
ԱՊՐԱՅԻՆ ԻՄ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IV

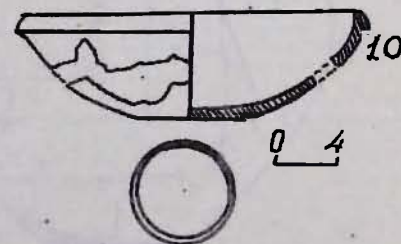
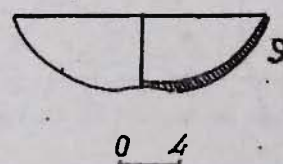
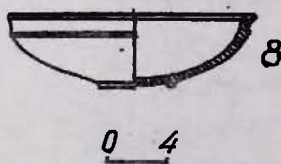
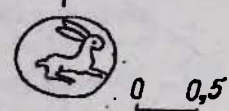
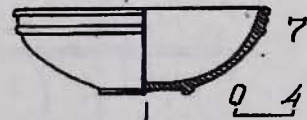
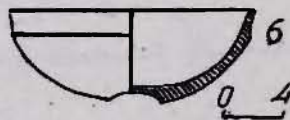
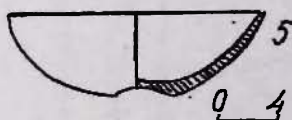
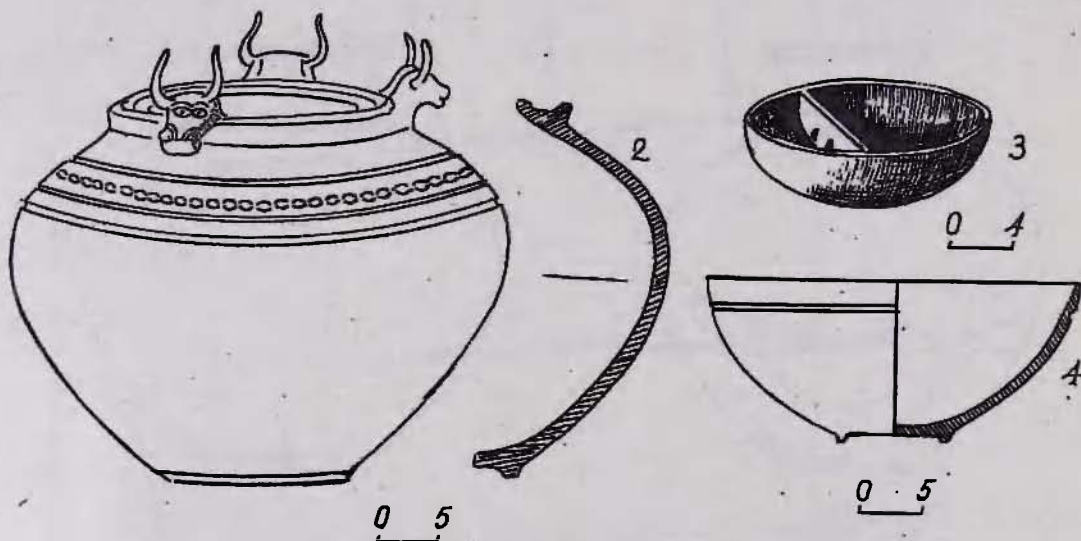
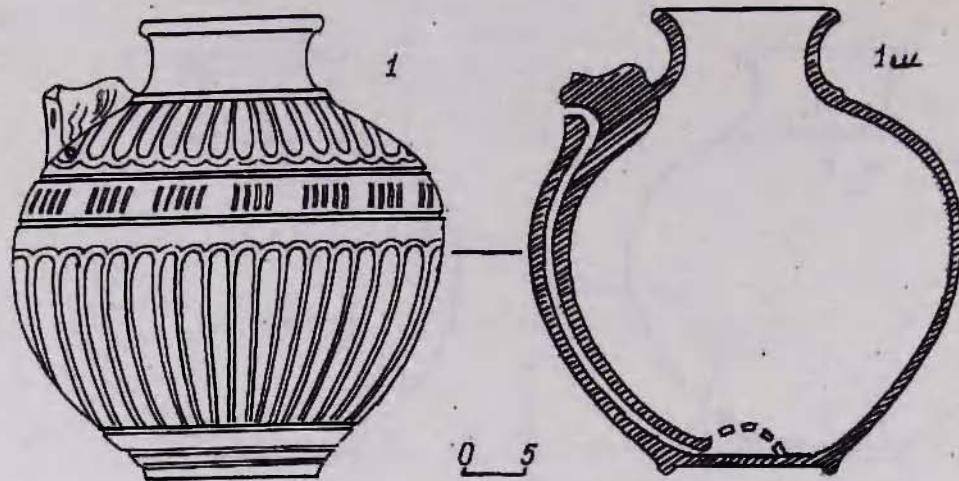

սղծողի ստաց

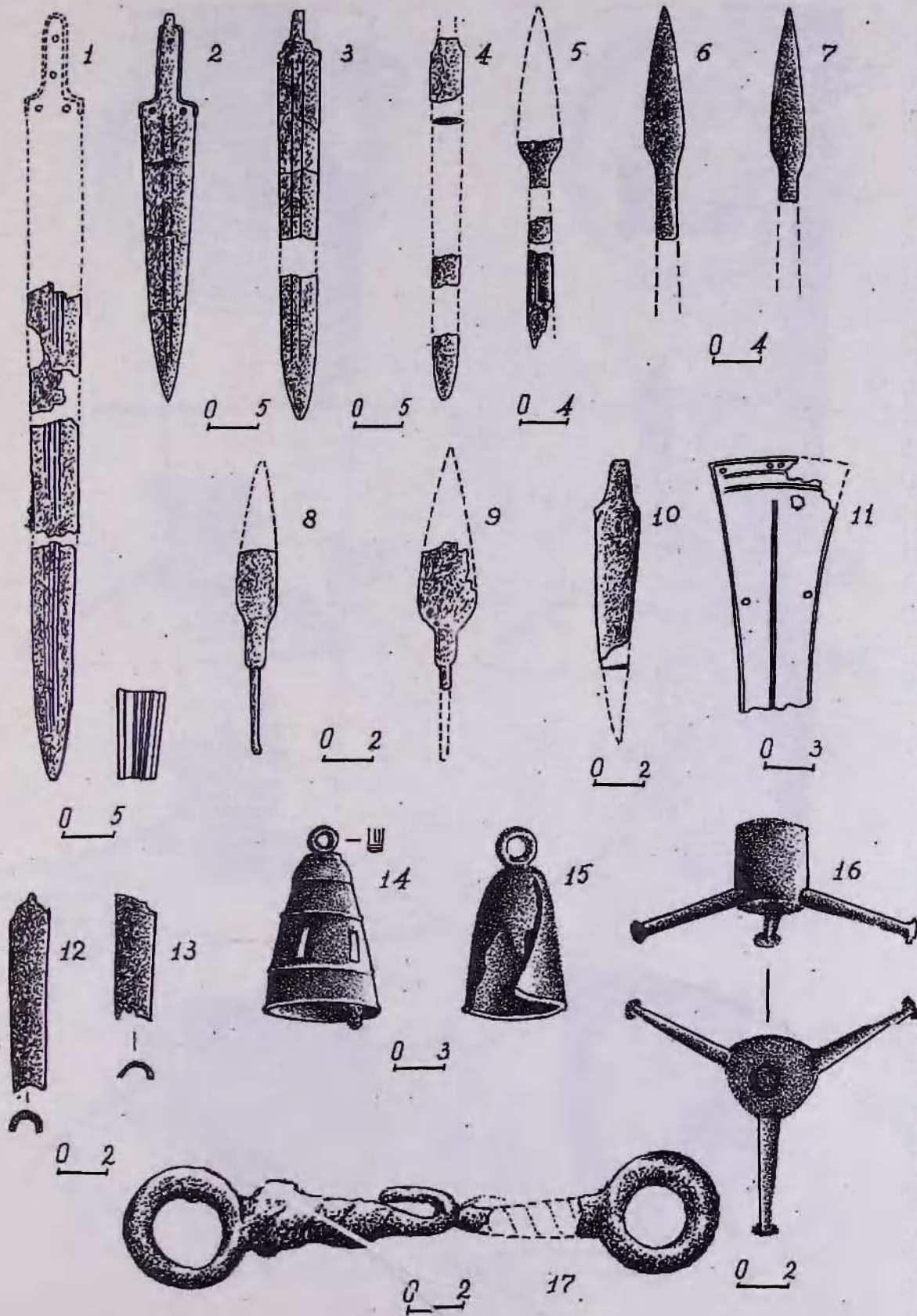

0 5

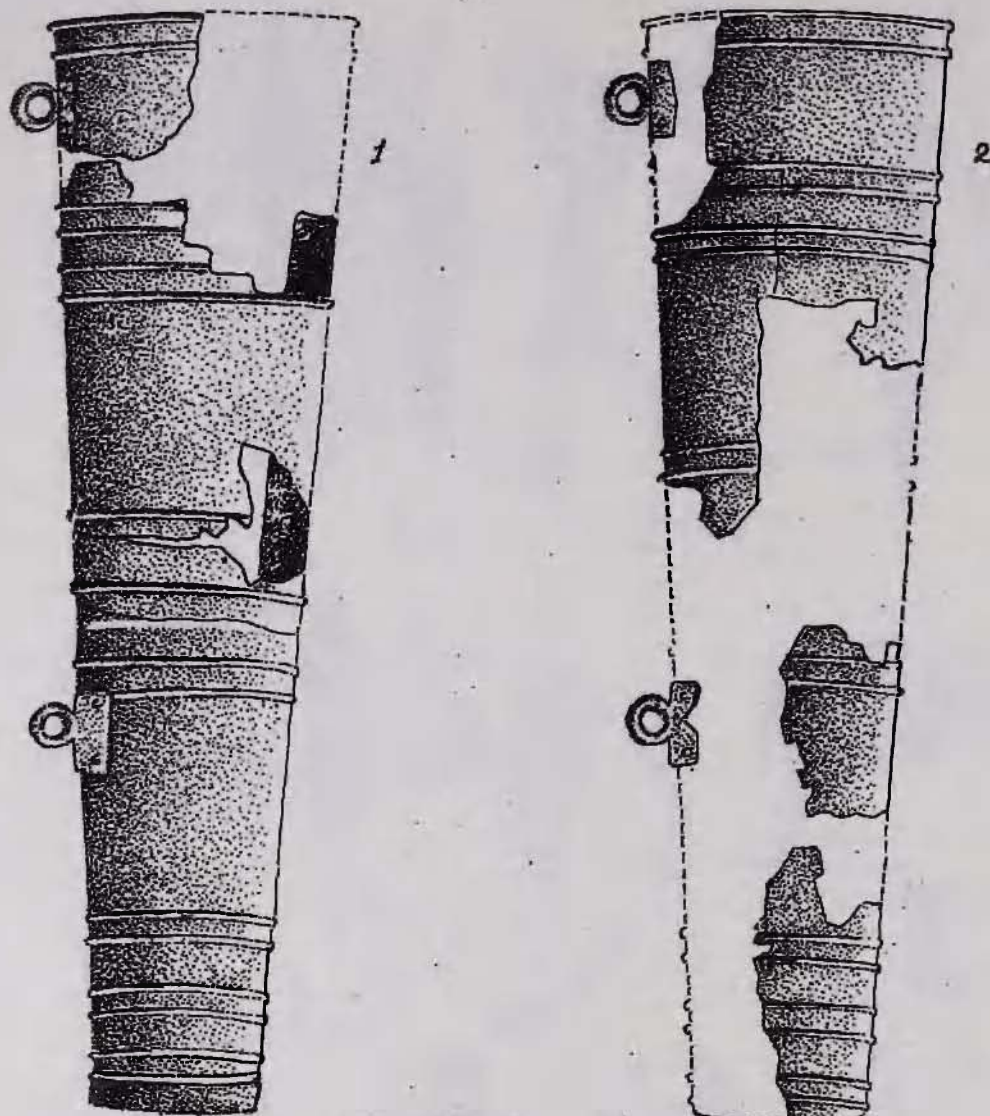
ԱՂՅՈՒՄԱԿ VI

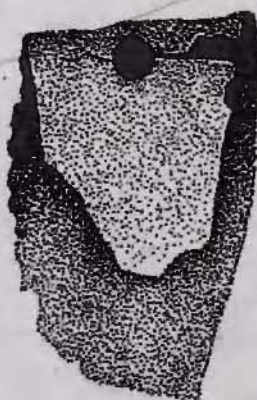
ԱՂՅՈՒՍԱԿ VII

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VIII

0 3

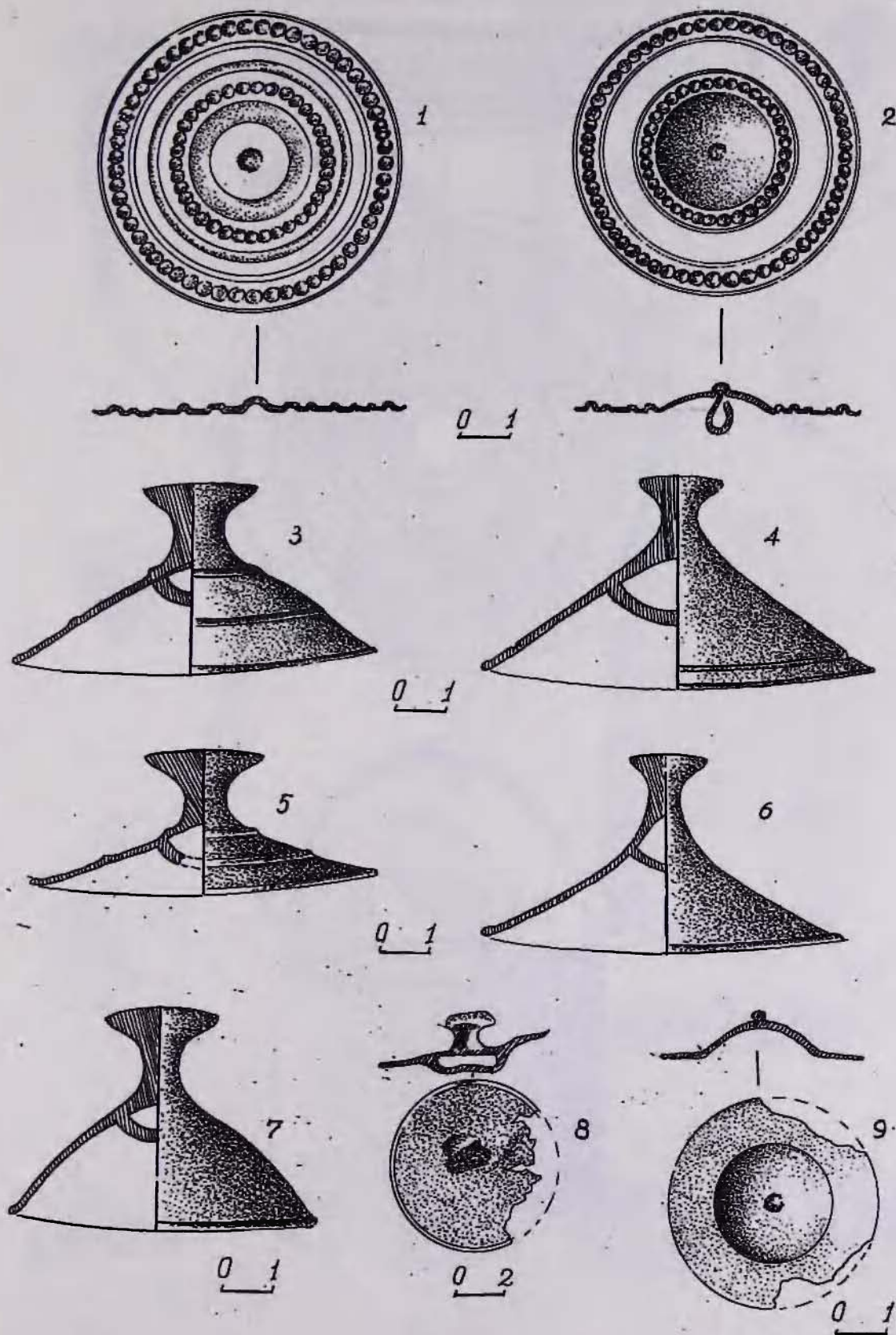
3

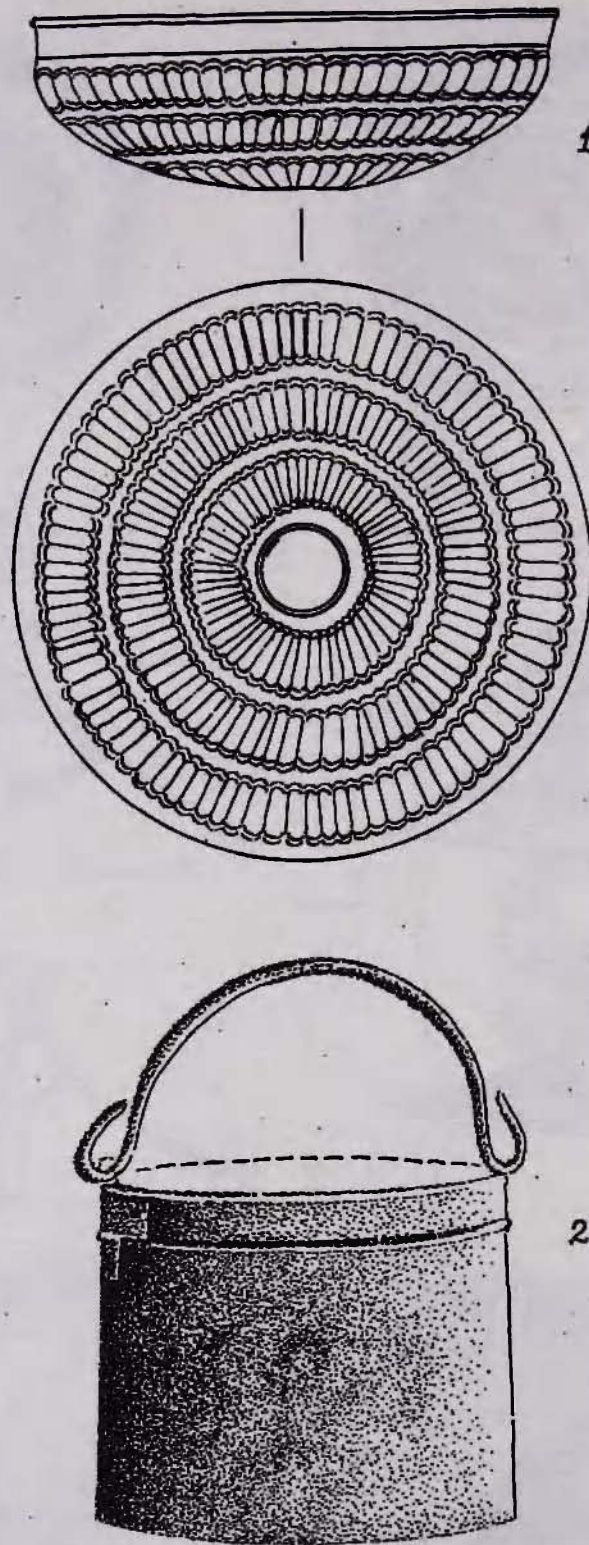

4

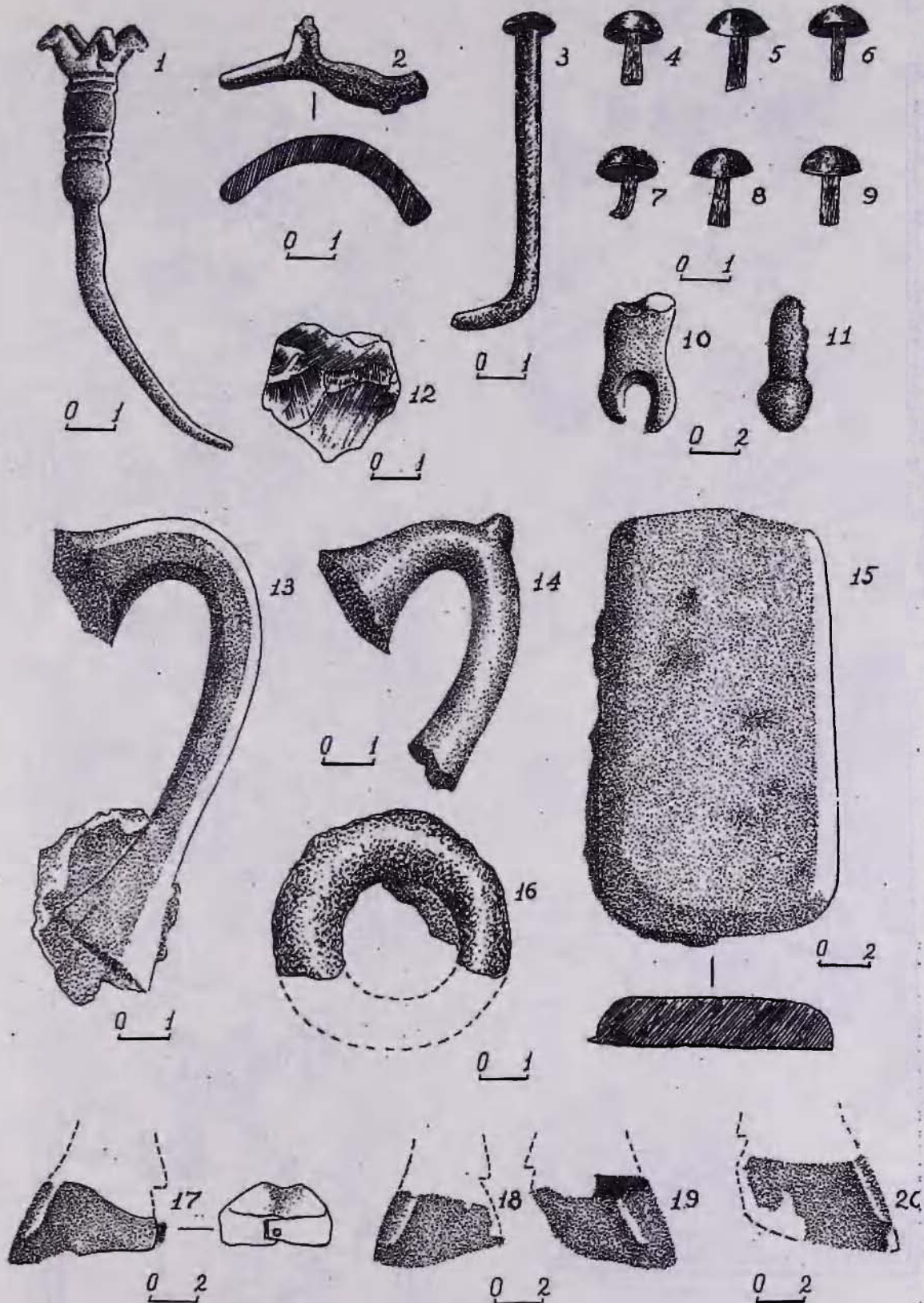
0 1

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IX

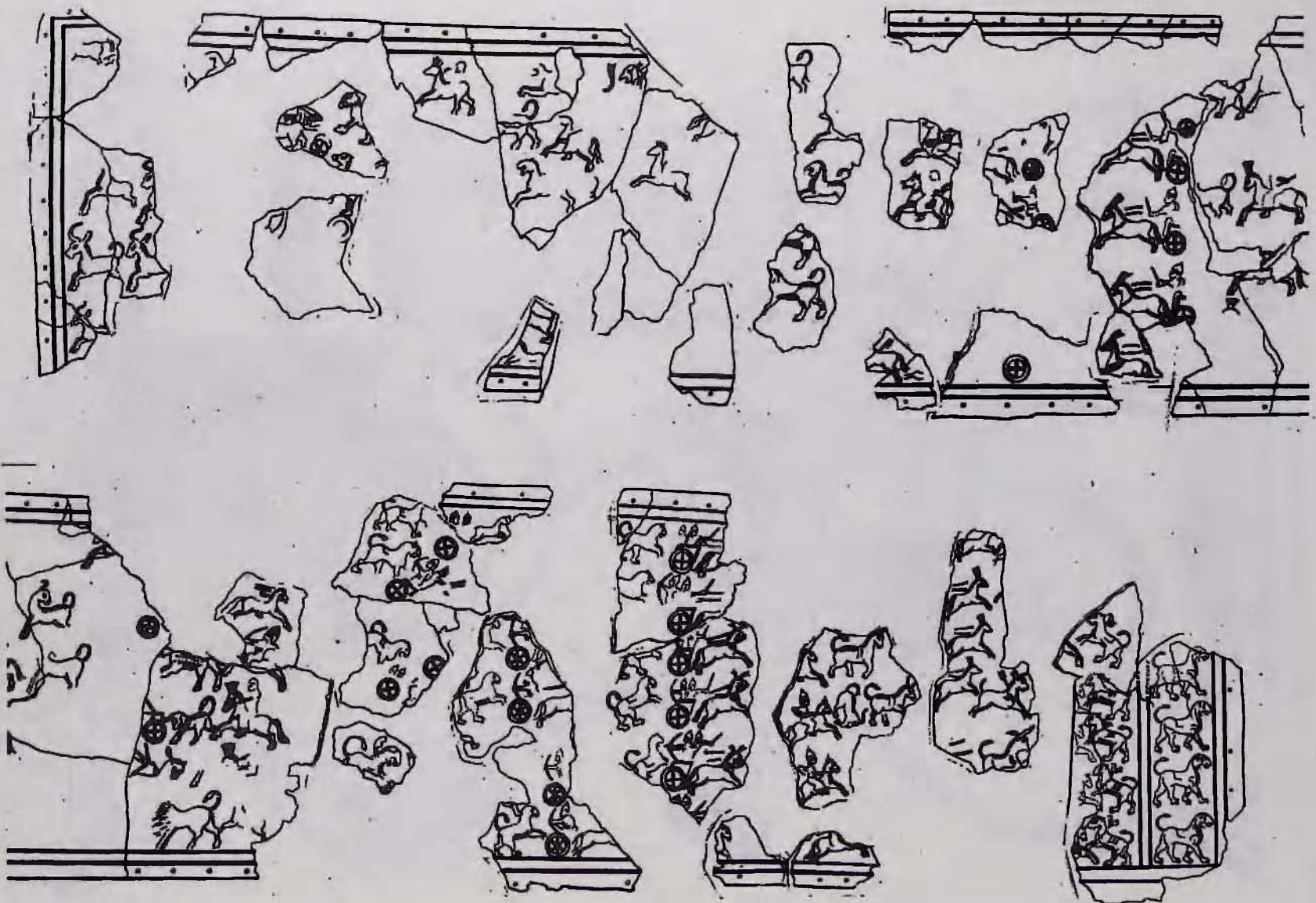

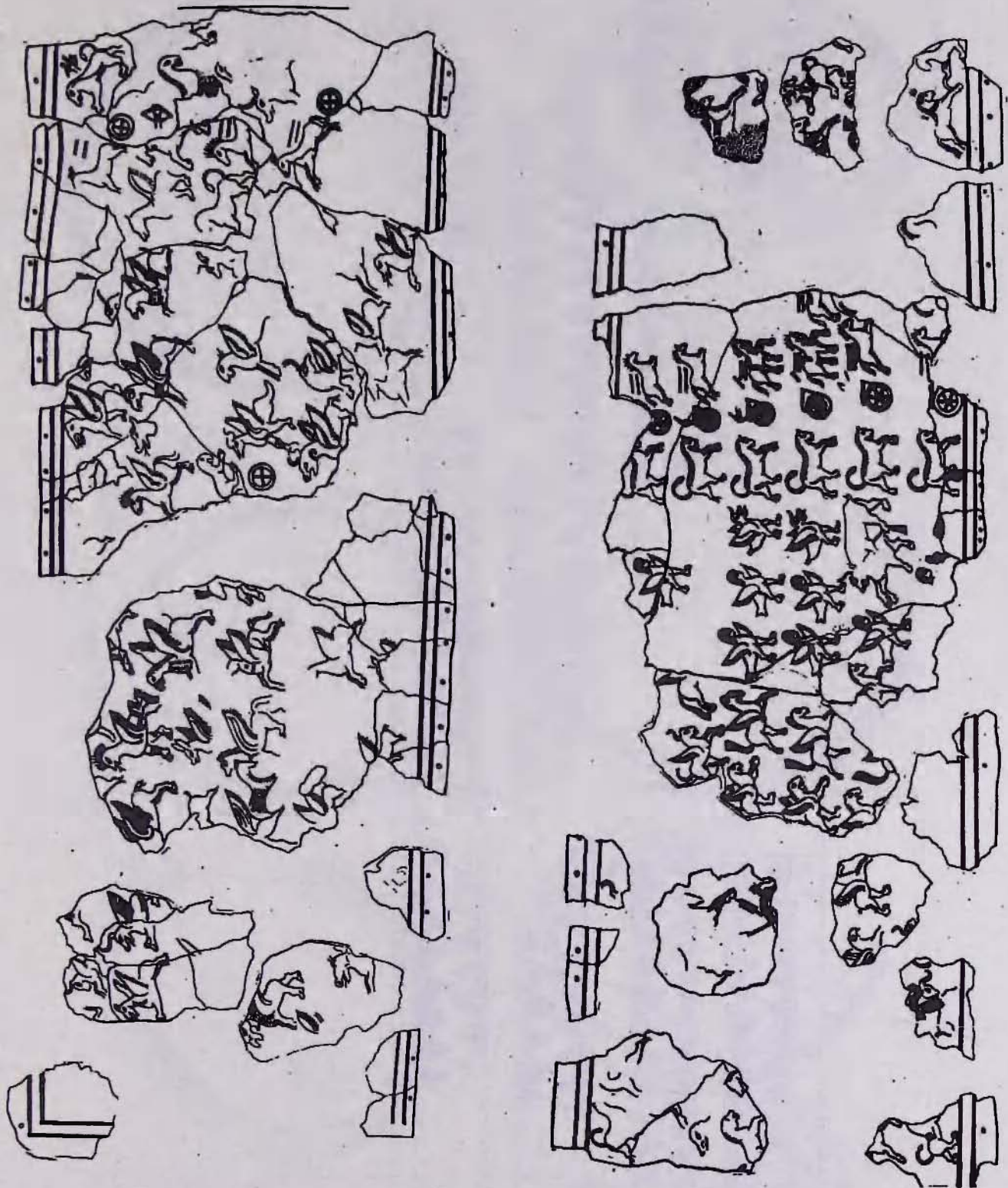
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XI

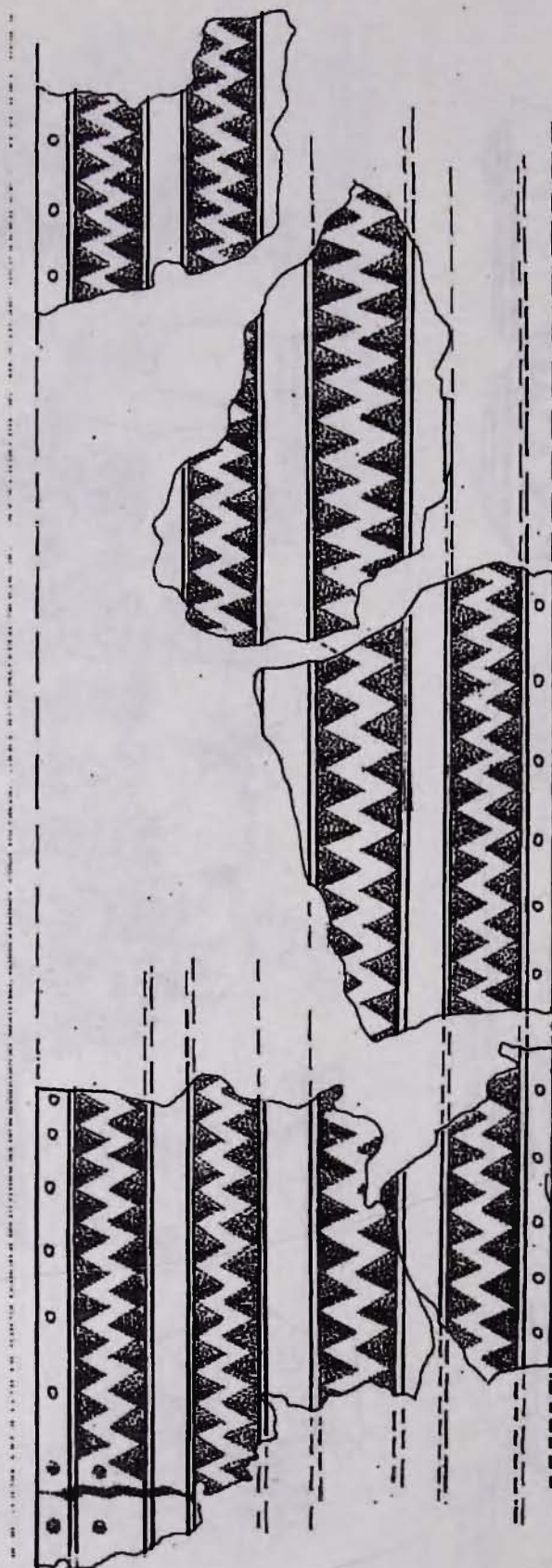
ԱՂՅՈՒՆԱԿ XII

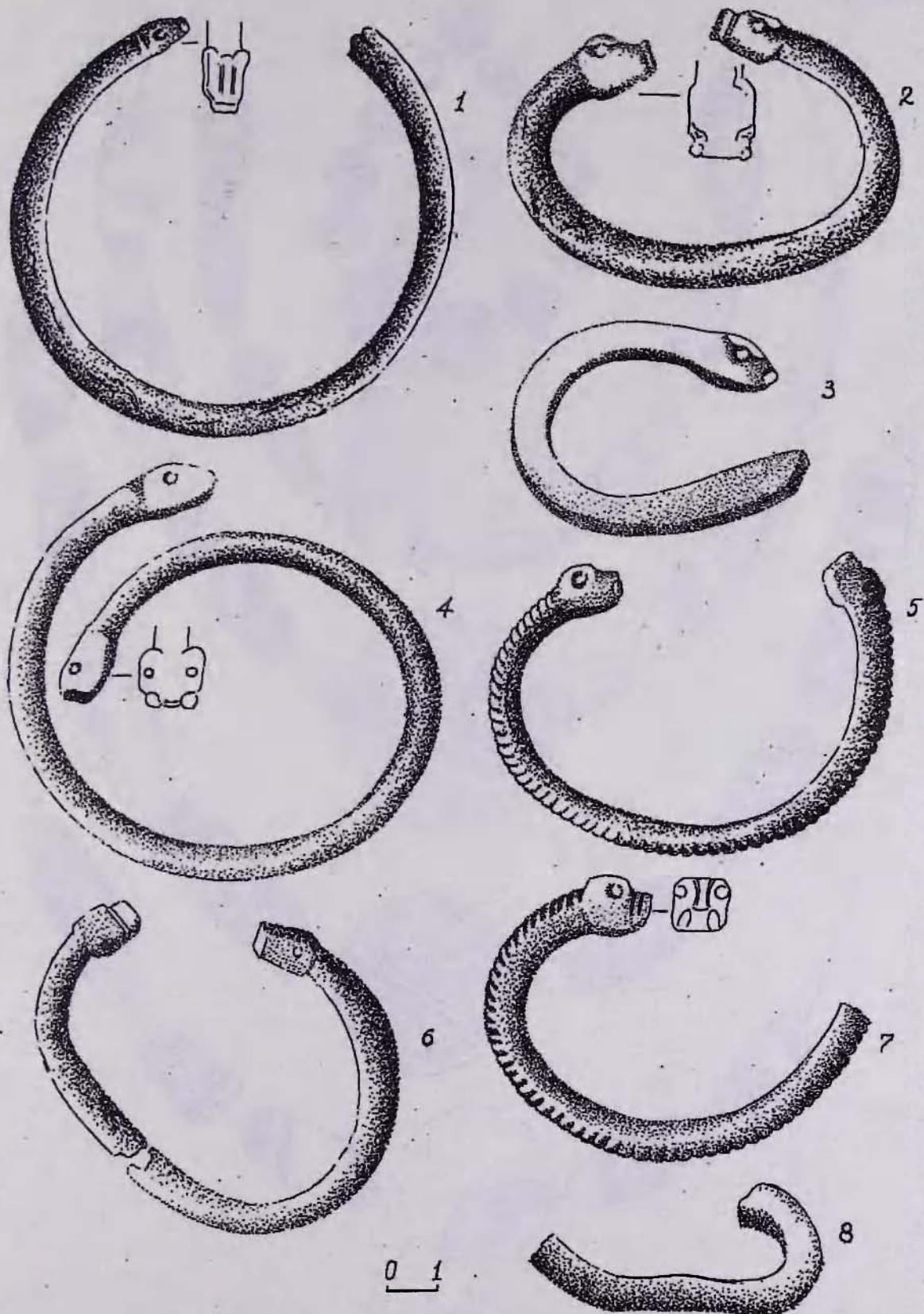
Աղձուխ XIII

ԱՅԻ ԿՈՒՐԱՅԵՐ

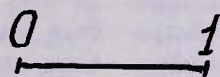
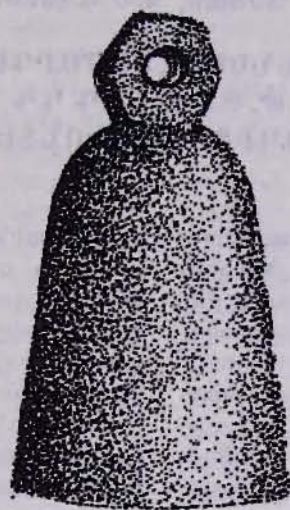
սղձո՞րսս ԽՎ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVI

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVII

Ռ. Ա. ՄԿՐՏՁԱՆ, Պ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԱՄԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀՆԱՄԱՐԴԱՔԱՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԸ

Մ. Թ. Ա. 8-6-ՐԴ ԴԴ.

ՊԱՏՄԱՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՈՆՏԵՔՍՏՈՒՄ

Վերջին տարիներին, Հայաստանի հանրապետության տարածքում կատարված պեղումների շնորհիվ, Վանի թագավորության պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հիմքը համալրվեց հնամարդաբանական տվյալներով: Ներկայումս նյութի մշակվածության աստիճանն ու ստացված արդյունքները՝ հնարավորություն են ընձեռում այն դիտարկելու ուրարտագիտության հիմնախնդիրների արդիական ընկալումների և հարցադրումների շրջանակում: Մեթոդաբանության և ուսումնասիրությունների հեռանկարի առումներով հատկապես կարեորդում են հետևյալ պարագաները:

ա) Ուրարտական մշակույթի ձևավորման ու զարգացման, բիայնական (վանտոսայան) «տեղական» մշակույթների փոխհարաբերության խնդիրները լուրջ քննարկման առարկա են²: Լեզվաբանության, առասպելաբանության, հնագիտության տվյալներն ունենալով՝ մասնավորապես շեշտվում է այն հանգամանքը, որ «Վանի թագավորությունը, իր կազմավորման սկզբից եեթ, չի եղել միատարր ո՛չ էթնիկական և ո՛չ էլ մշակութային առումներով: Տերության մեջ ապրում էին տարբեր ժողովուրդներ... Սակայն ճիշտ չի լինի ասել, թե այս ժողովուրդներից յուրաքանչյուրն ուներ իր բնակության հստակ ու անփոփոխ տարածքը, քանի որ այն ժամանակ ես գործում էին, մի կողմից, բնական միգրացիայի օրենքները և, մյուս կողմից, այս ուղղությամբ տեղության որոշակի քաղաքականությունը»³: Կոնկրետ հուշարձաններից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերի համեմատական վերլուծությունը հատուկ կարևորություն ունի նման խնդիրների լուսաբանման համար:

բ) Հնամարդաբանական վերլուծությունների տվյալները հստակ ժամանակագրվող պատմահնագիտական կոնտեքստով մեկնելու հնարավորությունը (սեպագիր արձանագրություններից հայտնի են մարդկանց հոծ խմբերի տեղահանության և վերաբնակեցման հանգամանքները, մարդաբանական նյութը պեղված է տարբեր հնագիտական մշակույթներ փաստող հուշարձաններից) թույլ է տալիս հաստատագրել առադրումներով առանձնացվող «ինդիկատոր» հատկանիշների տաքսոնոմիական արժեքը:

Այս նկատառումներից ելնելով՝ անդրադառնում ենք ուրարտական և նախաուրարտական դամբանային

հուշարձաններից հայտնաբերված գանգաբանական նյութերի համեմատական վերլուծությանը: Ուրարտական դարաշրջանի մեր տրամադրության տակ գտնվող ոսկրաբանական գտածոները հայտնաբերվել են չորս խմբային թաղումներից (Արգիշթիխինիի, Գեդիովիտ, Նորատուս, Արտաշավան): Հասկանալի է, որ սույն հավաքածուն չի արտացոլում խնդրո առարկա պատմական դարաշրջանի բնակչության ձևակազմական առանձնահատկությունների ամբողջական նկարագիրը՝ ոչ միայն դիտարկումների սակավության, այլ նաև գտածոների տարածական անհավասարաչափ տեղաբաշխման, թաղման ձևերի առանձնահատկությունների բերումով: Խմբային թաղումներից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերը հատուկ մոտեցում են պահանջում, քանի որ բացառված չէ վերջիններիս առավել սերտ կապը ներխմբային մակարդակում այն պարզ պատճառով, որ թաղվածները կարող են լինել մեկ ընտանիքի կամ գերդաստանի անդամներ: Նման պարագայում մարդաբանական պատկերը չի կարող ամփոփել գանգաբանական հատկանիշների փոփոխականության այն ողջ բազմազանությունը, որը հատուկ է տվյալ հանրությանը (պոպուլյացիային):

Գտածոների անհատական և միջինացված ցուցանիշների վերլուծությունը հնարավորություն տվեց սյուների խմբավորելու ըստ դամբանային համալիրների: Մինևույն ժամանակ բացահայտվեց հավաքածուի համասեռությունը՝ որը թույլ է տալիս սույն գանգաբանական հավաքածուն դիտել որպես մեկ ամբողջական ընտրույթ՝ ուրարտական դարաշրջանի մարդաբանական տիպի համեմատական վերլուծության համար: Հարկ է նշել, որ այս հավաքածուն պատմահնագիտական բովանդակությամբ տարբերվում է տարածաշրջանից մինչ օրս հայտնի մյուս գանգաբանական ընտրույթներից: Մեր տրամադրության տակ գտնվող նախնիներում հրատարակված նյութերը, որոնք անհրաժեշտ են համեմատության համար, ծագում են կամ առանձին դամբանադաշտներից (Արթիկ, Ցամաքաբերդ, Հոռոմ), կամ էլ խմբային թաղումներից (Ակունք, Նորատուս)⁴: Թվարկված հուշարձաններից հայտնաբերված գտածոներն արտացոլում են տվյալ դամբանադաշտում թաղված մարդկանց մեկ կոնկրետ համայնքի ձևաբանական տիպը: Ի տարբերություն սրանց,

երախճանով և մի ծայրը գլանաձև, մյուսը ճանկավոր վերջույթներ ունեցող բրոնզե աղեղնաձև լկամներով սանձ է, որի լկամները դիմային մասում եռանկյունաձև միջանցիկ կտրվածքներ ունեն (աղ. 2, նկ. 1): Որքան մեծ հայտնի է, նման ճանկավոր սանձերը միևնույն օրս վկայված չեն վանտոսայան հուշարձաններում և երկմետաղյա ձիասանձերի նոր, ուշագրավ օրինակ են հանդիսանում: Միակ մոտիկ պուգաձևը պատահական մի գտածո է Արևմտյան Հայաստանից, որ ներկայումս պահվում է Մայնսի թանգարանում⁶: Երկրորդ ձիասանձը պահպանվել է միայն կիսով չափ: Այն օղակաձև վերջույթներ ունեցող երկաթե երկմաս երախճանով և մի ծայրը գլանաձև, իսկ մյուսը սուր վերջավորություն ունեցող բրոնզե աղեղնաձև լկամով սանձ է և լկամի վրա, երախճանին հաջևող կենտրոնական անցքից վեր ու վար, փոկերի ամրացման համար կիսակլոր երկու մերակներ ունի (աղ. 2, նկ. 1): Նման բրոնզե և երկմետաղյա սանձերը լավ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր բլուր, Լոռի բերդ, Դոլանլար, Վանաձոր, Բջնի, Շիրակավան, Մակարաշեն) վանտոսայան հուշարձաններից, երբեմն պարզարված են Վանի թագավորության արքաների սեպագիր անուններով և վերաբերում են մ. թ. ա. 8—7-րդ դարերին⁷: Ձիասանձի երրորդ օրինակը ներկայացված է միայն լկամներից մեկով (աղ. 2, նկ. 3): Այն վանտոսայան ղեկորատիվ արվեստի մի ուշագրավ նմուշ է: Վերջինիս կենտրոնական ուղղանկյուն տախտակաձև մասը դիմային կողմից օժտված է երկու ուղղանկյուն միջանցիկ կտրվածքներով, որոնց միջև ընկած տարածության կենտրոնում երախճանին հաջևելու համար արված ջրջանաձև անցքն է: Բարակ կողային մասը պարզարված է համաչափ վեցանկյուն փորագիր գծապատկերով: Լկամի ծայրերն ավարտվում են կենդանակերպ արձանիկներով: Վերինը կլորավուն խնձորակի վրա ամրացված ուղղանկյուն պատվանդանին թառած գիշանգղ է՝ մեջքին ծալած փորագրապարզ թևերով, կեռ կտուցով և գլխին արված ոլորուն փետրապարզով: Լկամի ստորին ծայրին թևավոր ձիու գլուխ է՝ ընդգծված աչքերով և ճակատին համաչափ թափված մազավիջով: Կենդանակերպ վերջույթներ ունեցող լկամներով սանձերը, թեև ոչ հաճախ, այնուամենայնիվ հանդիպում են վանտոսայան հուշարձաններում: Նման ուշագրավ օրինակ հայտնաբերվել է Ճմինի (Ալթին-թեփե) դամբարաններից մեկում, պարզարված է ձիու արձանիկներով և վերաբերում է մ. թ. ա. 8—7-րդ դարերին⁸:

Ձիու հանդերձանքի մաս է կազմում նաև կիսագլանաձև միջուկ և հարթ եզրեր ունեցող, մոտ 7 սմ տրամագծով բրոնզե շրջանաձև ճարմանդը, որ ներսից օժտված է երկաթե կամբջաձև մերակով (աղ. 1, նկ. 5): Նրա պուգաձևներից մեկը հայտնի է Երևանի Ավտոագրեգատ գործարանի բակում բացված վանտոսայան դամբարանից, իսկ մյուսները, որ դարձյալ հայտնաբերվել են ձիու հանդերձանքի այլ մասերի հետ, պատահական գտածոներ են և պահվում են Երուսաղեմի թանգարանում⁹:

Գեղեցիկ վիճակով դամբարանի սպառազինության հետ առնչվող գտածոների մեջ մեծ հետաքրքրու-

թյուն են ներկայացնում մարտականքի տարբեր մասերը: Դրանց մեջ հատկապես առանձնանում են Հայաստանի վանտոսայան հուշարձաններում առաջին անգամ հանդիպող մարտականքի անվի կապ-երեսպատումները (աղ. 3, նկ. 3): Սրանք մոտ 0,2 սմ հաստությամբ բրոնզե թիթեղից պատրաստված, եզրերում 7,5 սմ, իսկ միջնամասում 3,5 սմ լայնք ունեցող և մոտ 25 սմ երկարությամբ ժապավենաձև հարմարանքներ են, որոնք, դատելով Ադանայում պահվող բրոնզե գոտիների, Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանի Արգիշթի արքայի անունը կրող դրվագապարզ թիթեղի և Թիլ-Բարսիբի ասուրական պալատի որմնակերպների վրա պահպանված պատկերներից, անուրի նման երկուական կամ չորսական հատ ամրացվել են մարտականքի յուրաքանչյուր անվի վրա, վերջինիս փայտե դողը թափանկի ճաղերն իրար կապող շրջանակին միացնելու համար¹⁰: Այդ նպատակով թիթեղյա հարմարանքների եզրերին բացված մեծ, իսկ միջնամասում արված շատ ավելի փոքր անցքերով վերջիններս գամվել են փայտե դողի կողային մակերեսին: Ըստ որում մեծ անցքերի համար նախատեսված գամերը, անցնելով փայտե դողի ողջ հաստությունը, դուրս են եկել հակադարձ կողմից և, կրկին մտնելով անուրաձե ծաված բրոնզե կապ-հարմարանքի մյուս եզրին բացված անցքերի մեջ, ծովել են: Այդ են վկայում պատահաբար հայտնաբերված և Երուսաղեմի թանգարանում պահվող անուրաձե չորս կապ-հարմարանքերը, որոնց վրա պահպանվել են նաև մեծ գամերը¹¹: Բրոնզե կապ-հարմարանքների վրա պահպանված ծավածքները թույլ են տալիս մոտավոր ճշտությամբ պարզել գեղեցիկության մարտականքի թափանկի ճաղերն իրար կապող շրջանակի լայնքը (մոտ 6 սմ), ինչպես նաև փայտե դողի հաստությունը (մոտ 10 սմ): Ուշագրավ է, որ, նման կարևոր դեր կատարելուց պատ, կապ-հարմարանքները ունեցել են նաև ղեկորատիվ նշանակություն, որի լավագույն վկայությունը գեղեցիկության օրինակներից մեկի եզրին հազիվ նշմարվող եռաշար սիգնալների և ինչոր կենդանակերպ պատկերների (հավանաբար այժ կամ ցույ) ստորին վերջույթների դրվագման հետքերն են: Մարտականքի հետ առնչվում են նաև երկաթե ձողի ծայրին ամրացված ձիու բրոնզե կիսարձանը և բրոնզե վանդակաձև ձողից պատրաստված փականաձև հարմարանքը (աղ. 3, նկ. 1, 2): Առաջինն ըստ ամենայնի որպես սիմանշան տեղադրվել է ձիերը մարտականքին կապող առեղի գլխամասում, իսկ երկրորդն առեղը կցել է մարտականքին: Ձիու նման կիսարձաններ հանդիպում են նաև Կարմիր բլուրի և Ճմինի (Ալթին-թեփե) պեղումներից և, ինչպես եևթադրում են ուսումնասիրողները, դարձյալ պարզարել են ձիու առեղի կամ քարշակի գլխամասը¹²: Ինչ վերաբերում է փականաձև հարմարանքին, ապա նրա պուգաձևները հայտնի են Լոռի բերդի հ. 2 դամբարանի և Նյու Յորքում պահվող մասնավոր հավաքածուի Նյութերում և Նույնպես հայտնաբերվել են ձիու հանդերձանքի և մարտականքի մասեր հանդիսացող իրերի հետ¹³:

Ըստ ամենայնի մարտականքի առեղին են ամրացվել նաև վիճակով դամբարանից հայտնաբերված ուղ-

դանկյուն հիմքով, սևամեջ, վանգվածեղ, միաձուլ, կեռ (եղջուրաձև) առարկաները, որոնց դեպի ցած թեքվող վերնամասերը հիմքի համեմատ ավելի բարակ են ու լայն (աղ. 4, նկ. 1, 3): Դատելով ասուրական բարձրաքանդակների և որմնակարների, վանառուսայան դեկորատիվ թիթեղների, լանջապանակների, սաղավարտների, գոտիների և Վանի քարակոթողի վրա պահպանված պատկերներից՝ նման առարկաները հիմնականում ամրացվել են մարտակառքի առեղի միջնամասում կամ լծի ծայրերին և բաժանարարի դեր են կատարել զույգ ձիերից դեպի կառավարտիլը եկող երկու զույգ սանձափոկների համար¹⁴: Նման երկու կեռ (եղջուրաձև) առարկաներ ներկայումս պահվում են Երուսաղեմի թանգարանում, ի տարբերություն Գեղիովտի օրինակների, դրանցից յուրաքանչյուրը պատրաստված է բրոնզե երկու առանձին թիթեղներից և դիմային մասում իրար հաջորդող ու հորիզոնական դասավորված ծաղկաշթանների փորագրի գոտիներ է կրում¹⁵: Հավանաբար մարտակառքի մասերից է նաև վանգվածեղ գլխով երկաթե գամը (աղ. 11, նկ. 5): Բերված բոլոր գուգահեռները թույլ են տալիս ենթադրել, որ քննարկվող երկանիվ մարտակառքը նախատեսված է եղել մեկ զույգ ձիերի լծման համար և իր արտաքին տեսքով կրկնել է վանառուսայան որմնակարներից, փորագրի և դրվագված այլ պատկերներից հայտնի մարտակառքի ձևերը (աղ. 5, նկ. 1—5):

Գեղիովտի դամբարանի գտածոների հաջորդ խումբը կազմում են փանտոսայան կահույքի բրոնզե մասերը: Դրանց մեջ են ցլի կճղակի տեսքով ավարտվող բրոնզե միաձույլ, սևամեջ 7 առարկաներ, որոնք, ինչպես երևում է ասուրական և վանառուսայան բարձրաքանդակների, կնիքների, գոտիների, դեկորատիվ թիթեղների և այլ հուշարձանների վրա արված փորագրություններից ու դրվագումներից, հազցվել են փայտե կահույքի (սեղան, աթոռ, պատգարակ, բազմոց, գահավորակ, եռոտանի, աշտանակ և այլն) ոտքերին, ամրություն և ուրույն տեսք հաղորդելով վերջիններին: Ուշագրավ է, որ պահպանված 7 ոտքերից 3-ը հատույթում շրջանաձև են, իսկ 4-ը՝ ուղղանկյունաձև (աղ. 6): Հաջվի առնելով վերը թվարկված դեկորատիվ արվեստի հուշարձանների ընձեռած տվյալները, ինչպես նաև նկատի ունենալով Բ. Հրուզայի, Թ. Օզգյուլի, Ե. Ալուրգալի, Լ. Վանդեն Բերգեի, Լ. դե Մեյեբի և Ռ. Մերհամի կողմից վանառուսայան կահույքի վերականգնման ու հավաքման փորձերը (աղ. 9, նկ. 1—3, 7, 9), կարելի է ենթադրել, որ վերնամասի շրջանաձև հատույթով բրոնզե 3 կճղակավոր երեսպատումները հազցվել են եռոտանու (պատվանդան կամ սեղան) ստորին վերջույթներին: Նման տեսք ունեցող պատվանդաններ ու սեղաններ հանդիպում են Տոկիոյի Հին Արևելքի թանգարանում պահվող վանառուսայան գոտու և Սոթեիի աճուրդի հատկանշական ցուցակում հրատարակված բրոնզե շրջանաձև առարկայի (հավանաբար հայելի) վրա փորագրված տեսարաններում, ինչպես նաև Ճմինի (Ալթին-թեփե) և Արծկնի (Ադիլջևազ) դամբարաններից պեղած նյութերում¹⁶: Ինչ վերաբերում է վերնամասում ուղղանկյունաձև հատույթով, սևամեջ,

կճղակավոր կենդանու ոտքի ձև ունեցող երեսպատումներին, ապա վանառուսայան և ասուրական բարձրաքանդակներում ու դեկորատիվ արվեստի գործերում հանդիպող տեսարանների համաձայն դրանք հիմնականում երեսպատել են աթոռների, բազմոցների, ոտնակների, գահավորակների ու սեղանների ոտքերի ստորին մասերը: Ըստ որում դրանք օգտագործվել են ինչպես առանձին, այնպես էլ ուղղանկյունաձև, կիսագլանաձև, կոճաձև և հատած կոնի տեսք ունեցող սևամեջ հարմարանքների հետ համադրությամբ: Նման առարկաներ ի հայտ են եկել Թոփրակ-կալի, Թեյշեբախիի (Կարմիր բլուր), Ճմինի (Ալթին-թեփե), Կայալի-դերեի և Երևանի (Նորագավիթ ու Խարբերդ արվարձաններ) հնագիտական համալիրներից, ինչպես նաև պատահաբար հայտնաբերվել են Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից¹⁷: Ուղղանկյունաձև, կիսագլանաձև, կոճաձև և հատած կոնի ձևով սևամեջ բրոնզե առարկաներ հայտնաբերվել են նաև Գեղիովտի վիճափոր դամբարանում (աղ. 4, նկ. 2, աղ. 7, նկ. 1—3): Գահավորակների, պատվանդանի և աշտանակի մասեր են նաև Գեղիովտի դամբարանից հայտնաբերված, գլանաձև կամ քառանկյունաձև իրանով, հորիզոնական ծաված ուղղանկյունաձև վերնամասով և վերջինիս եզրերին բազմած չորս անցքերի մեջ հազցված գամերով բրոնզե առարկաները (աղ. 8, նկ. 1): Դրանք սևամեջ են, մեկը հազցված է բրոնզե խողովակի, իսկ վերջինը՝ երկաթե ձողի վրա: Ըստ աղյւմ էլ կարելի է ենթադրել, որ առաջին չորսը (երկուսը հատույթում քառանկյունի են, երկուսը՝ շրջանաձև) օգտագործվել են կլոր և քառանկյունաձև ոտքեր ունեցող երկու տարբեր գահավորակների նստելատեղերի տակ, ոտքերի վերնամասում ամրացնելու համար, բրոնզե ձողի վրա ամրացված օրինակը նույն դամբարանից հայտնաբերված բրոնզե ձողի հետ միասին պատվանդանի մաս է կազմել, իսկ երկաթե վանգվածեղ ձողին հազցվածը, ամենայն հավանականությամբ, երկաթե աշտանակի վերնամասն է պահել:

Գեղիովտի վիճափոր դամբարանում տեղադրված գահավորակների արտաքին ձևավորման մանրամասեր են եղել նաև բրոնզե թերթիկավոր վարդակներն ու ռելիեֆ պարուրաձև զույգ նախշեր կրող ուղղանկյուն, սևամեջ հարմարանքները (աղ. 8, նկ. 2, 3): Դրանցից առաջինները զբաղեցրել են գահավորակների փայտե ոտքերին հազցված կոճաձև ու հատած կոնի տեսք ունեցող երեսպատումների միջև ընկած տարածությունը կամ զարդարել են ոտքի և նստելատեղի միացման հանգույցը, իսկ երկրորդները տեղադրվել են բազմոցների և գահավորակների հանդիպակալ ոտքերի միջնամասերն իրար կապող փայտե հորիզոնական շրիշակների կենտրոնում: Արտաքին հարդարանքի նման մասեր պեղվել են նաև Թեյշեբախիի (Կարմիր բլուր), Ճմինի (Ալթին-թեփե) և Կայալի-դերեի դամբարաններում, իսկ պատահաբար հայտնաբերված օրինակները պահվում են Երուսաղեմի թանգարանում¹⁸:

Հնարավոր է, որ բազմոցի կամ գահավորակի մաս է

կազմել նաև գլանաձև, սևամեջ իրանով, շեփորաձև գլխով և վերնից հարթ թիթեղով փակված առարկան (աղ. 4, նկ. 2): Նրա գուգահեռները վանտոսայան հուշարձաններից մեկ հայտնի չեն: Բացառված չէ, որ նման հարմարանքները ծառայել են բազմոցների և գահավորակների թիկնակների ուղղահայաց հիմնաձողերի վերին եզրերը կամ արմնկավալների գլխամասերը պարզարելուն: Նման ենթադրության համար հիմք են տալիս Վանից հայտնաբերված արծաթե կրծքավազների և Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանում պահվող վանտոսայան արծաթե (ոսկեգոծ) մեղալիտնի վրա արված պատկերները¹⁹: Բերված բոլոր գուգահեռները վկայում են, որ վիմափոր դամբարանում տեղադրված կահույքի նմուշներն ընդհանուր առմամբ կրկնել են վանտոսայան և ասուրական բարձրաքանդակների և դեկորատիվ-կիրառական արվեստի նըմուշների վրա արված փորագրություններից հայտնի կահույքի դասական օրինակների ձևերը (աղ. 9, նկ. 1—9, աղ. 10, նկ. 1—9):

Գեղեցիկից հայտնաբերված իրերի երրորդ խումբը սպասքն է (աղ. 4, նկ. 3, աղ. 11, նկ. 3, 4): Այն կազմված է հարթ հատակով, փքված իրանով, կարճ վզով, շեփորաձև բազմոց շուրթով, մուգ դարչնագույն, մի կանթանի, ձեռածնի, ամբողջական գավից, կանթի հիմքի պահպանված մասի վրա փորված տարրորության շրջանաձև նշաններով գորշ-դարչնագույն անոթի բեկորից և շուրթին վարպետի նշանի հետքեր ունեցող բրոնզե սափորի ծամված վերնամասից: Վերջինիս նշանը ներկայացնում է պատվանդան հիշեցնող երկու պատկերներ, որոնց վերնամասում փորագրված է գծերով լիցուն ձվաձև շրջանակ: Կավանթներն իրենց ձևով, պատրաստման եղանակով և արտաքին հարդարմամբ բնորոշ են Վանի բրոնտագործության միջին փուլի օրինակներին և կարող են թվագրվել մ. թ. ա. 8-րդ դարի վերջ—7-րդ դարով:

Նույն ժամանակաշրջանին են վերաբերում նաև Գեղեցիկի դամբարանից հայտնաբերված նյութերի վերջին խումբը կազմող պերճանքի առարկաները (աղ. 11, նկ. 1, 2): Դրանք ներկայացված են բրոնզե բարակ լարից պատրաստված, ծայրերն իրար ընդհուպ մոտեցող երկու ապարանջաններով (մեկը թերի է), շագանակագույն, դեղնադարչնավուն և մուգ կանաչ ապակույց պատրաստված գլանաձև, գնդաձև և անվաճև ուլունքաձևերով

և խորադիր շրջանագծերով պարզարված «դոմինո» տիպի ոսկրե պարզարանքներով (աղ. 11, նկ. 2):

Անհրաժեշտ է ավելացնել մի տվյալ նա: Հուշարձանը պատահաբար քանդած շինարարների և գյուղի բնակիչների հաղորդումների համաձայն, դամբարանի ավերման պահին, հնագիտական նյութերի հետ միասին ի հայտ են եկել նաև մեծ քանակությամբ ոսկորներ և հասուն տարիքի մարդկանց չորս գանգ: Տեղանքի ուսումնասիրության ժամանակ ավերված դամբարանի տեղում հնարավոր եղավ հավաքել մանկահասակ երեխաների գանգերի մասեր նա: Բերված բոլոր տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ դամբարանը պատկանել է տվյալ հասարակության սոցիալական նախնային վերին աստիճանին կանգնած անհատներից մեկին, որի թաղման արարողության ժամանակ, երկանիվ մարտակառքի, հարուստ սպառազինության, կահույքի ու սպասքի հետ միասին վիմափոր դամբարանից են իջեցվել թերևս տիրոջը հանդերձյալ աշխարհի ուղեկցող սպասավորների ու ծառաների դիակներ:

Ինչ վերաբերում է քննարկվող հուշարձանի թվագրմանը, ապա, նկատի ունենալով Սևանի ավազանում Վանի արքաների թողած սեպագիր արձանագրությունների տեղեկատվությունը, նույն տարածքից (Կամո, Նորասուտ, Սարուխան, Արծվաքար, Կարմիրգյուղ, Չորագյուղ, Ալ բերդ, Ներքին Գետաշեն, Կարճաղբյուր և այլն) հայտնաբերված վանտոսայան նյութերի բազմազան հավաքածուն, Գեղեցիկի վիմափոր դամբարանի ժամանակագրական վերին ու ստորին սահմանները և հատկապես նույն համալիրում «ալիսնալ» տիպի դաշույնի ամպալոթյունը, կարելի է հիմնավորել, որ քննարկվող հուշարձանի կառուցման առավել հավանական ժամանակահատվածը մ. թ. ա. 8-րդ դարի վերջն և կամ 7-րդ դարի առաջին կեսը:

Վիմափոր հուշարձանի և նրանից ոչ հեռու գտնվող Ալ բերդ բլրի գագաթին պահպանված ամրոցի տարածքում հետազայում կատարվելիք հետազոտություններն ու պեղումները կարող են ավելի նեղացնել և ճշգրտել առաջարկվող թվագրման սահմանները և, բացառված չէ նաև, հնարավորություն տալ այն կապելու Վանի թագավորության որոշակի տիրակալի գործունեությանն առնչվող իրադարձությունների հետ:

ՇԱՆՈԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Б. А. Куфтин. Урартский колумбарий у подошвы Арапата и куро-араксский энеолит, ВГМГ, вып. XIII-B, Тб., 1944, էջ 69—71: Б. Б. Пиотровский. История и культура Урарту, Е., 1944, 258—270. Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, М., 1959, 208—219. Թ. Օզգյուլ, Հնադարյան Արարատը, «Գարուն», 1968, N 8, էջ 19: А. А. Мартirosjan. Аргиптихинили, Е., 1974, էջ 56: B. Ögün. Die urartäische Bestattungs Bräuche, SRKK, Leiden, 1978, աղ. 645: T. Forbes. Urartian Architecture, BAR, International Series 170, Oxford, 1983, նկ. 58: U. Գ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 79: С. А. Есаян, А. Н. Биягов, С. Г. Амаякян, А. Г. Канеян. Бняйнская гробница в Ереване, Е., 1991, էջ 20—21: B. Andre-Salvini, M. Salvini. Gli annali di Argisti I—Note e collazioni, SMEA, Fascicolo XXX,

Roma, 1992, աղ. 1: U. U. Հմայակյան, Լ. Վ. Արաքյան, Վանի ավազանի բնակավայրի ամրոցները, ԴԲՀ, հ. 1, 1995, էջ 211:

2 Б. Б. Пиотровский. Город бога Тейшебы, СА, N 2, М., 1959, էջ 175, աղ. 6, նկ. 1: Г. Ф. Гобеджишвили. Археологические раскопки в Советской Грузии, Тб., 1952 (на груз. языке), աղ. 40: А. Н. Калантадзе. Археологические памятники Сухумской горы, Сухуми, 1954, էջ 78, աղ. VIII, նկ. 19: М. М. Трапш. Труды, т. 2, Сухуми, 1969, էջ 26, աղ. II, նկ. 12: А. А. Мартirosjan. Аргиптихинили, Е., 1974, էջ 172: М. В. Барамугзе. Мерхеульский могильник, Тб., 1977, աղ. VIII, նկ. 8: Б. В. Техов. Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э., М., 1980, էջ 57—59: U. U. Դոգրեքով, U. U. Հմայակյան. Անդրկովկասում հայտնաբերված սկյութական թերևս և

- դաշույններ, ԼՀԳ, հ. 9, 1981, էջ 85–96: *С. А. Есаян, М. Н. Погребова*. Скифские памятники Закавказья, М., 1985, էջ 40–52:
3. *Б. Б. Пиотровский*. Археология Закавказья, А., 1949, шп. 10. 11: *А. А. Мартиросян*. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964, էջ 211, նկ. 83, էջ 272, նկ. 105, էջ 284, նկ. 110, шп. XXX–XXXII: *С. А. Есаян, А. Н. Биягов, С. Г. Амаякян, А. Г. Канецян*. նշվ. աշխ., шп. X, նկ. 6, 7: *Ա. Ս. Փիլիպոսյան*. Պեղումներ Սևանի կողմնորդի Նորատուռի հատվածում, ՀՀԴԱՄՆԳՆ, ԶԶ, Ե., 1991, էջ 31: *Ն. Գ. Ենիքյան*, Ուրարտական դամբարաններ Նորատուռի, ՀՀԴԱՄՆԳՆ, ԶԶ, Ե., 1991, էջ 66–69:
4. *Б. Б. Пиотровский*. Ванское царство, М., 1959, шп. 40–41: *А. А. Мартиросян*. Город Тейшебаини, Е. 1961, шп. 17:
5. *С. А. Есаян, А. Н. Биягов, С. Г. Амаякян, А. Г. Канецян*. նշվ. աշխ., шп. XVIII: *Н.-J. Kellner*. Grouping and Dating of Bronze Belts, UMCFCM, Jerusalem, 1991, էջ 158–159, նկ. 5:
6. *L. Vanden Berghe, L. De Meyer*. Urartu een vergeten cultuur uit het Bergland Armenie, Gent 1982–1983, էջ 147, նկ. 61:
7. *А. А. Мартиросян*. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964, էջ 212, նկ. 84, шп. XXI, նկ. 19, 20: *О. Тасыүрек*. Dome Inscribed urartian Bronze Armour, Iraq, vol. 37, part 2, London, 1975, էջ 151–154, шп. XXXII, նկ. с: *С. Г. Деведжян*. Лори Берд I, Е., 1981, шп. 23, նկ. 1: *L. Vanden Berghe, L. De Meyer*. նշվ. աշխ., էջ 146–147, նկ. 57–59: *U. Seidl*. Horse Trappings, UMCFCM, Jerusalem, 1991, էջ 79–81, նկ. 31–33: *Ա. Ս. Փիլիպոսյան*. Կառավարողի պորամաները և հեծելադուրը Հին Հայաստանում, Ե., 1994, шп. 8, նկ. 15, шп. 11, նկ. 7, 12, 13, 15, 16:
8. *T. Özgüç*. Excavations at Altin tepe, TTKB, vol. 25, Ankara, 1961, էջ 272–278, նկ. 17: *Ա. Ս. Փիլիպոսյան*. նշվ. աշխ., էջ 77–78, шп. 28:
9. *С. А. Есаян, А. Н. Биягов, С. Г. Амаякян, А. Г. Канецян*. նշվ. աշխ., шп. XII, նկ. 9: *R. Merhav*. Chariot Accessories, UMCFCM, Jerusalem, 1991, էջ 71, նկ. 18, 88, նկ. 45:
10. *A. Parrot*. The Art of Assyria, New York, 1961, шп. 345: *О. Тасыүрек*. The urartian belts in the Adana Regional Museum, Ankara, 1975, шп. 32: *О. Muscarella*. Bronze and Iron—Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art, New York, 1988, էջ 428, նկ. 576:
11. *R. Merhav*. նշվ. աշխ., էջ 64–65, նկ. a–b:
12. *T. Özgüç*. նշվ. աշխ., էջ 278, նկ. 16: *Б. Б. Пиотровский*.

- Ванское царство, М., 1959, էջ 178, նկ. 40: *B. Piotrovski*. Urartu, the kingdom of Van and its Art, New York, 1967, նկ. 107:
13. *С. Г. Деведжян*. Лори Берд I, Е., 1981, էջ 60, шп. XXIII, նկ. 4: *R. Merhav*. նշվ. աշխ., էջ 68–69, նկ. 15–16:
14. *A. Parrot*. նշվ. աշխ., шп. 345: *P. Calmeyer, U. Seidl*. Eine Fruhurartäische Siegesdrstellung, AS, vol. 33, London, 1983, էջ 103–114, նկ. 1: *R. Merhav*. նշվ. աշխ., էջ 54–55, նկ. 2, 3, էջ 312–313, նկ. 2: *E. Haerink und B. Overlaet*. Zur Funktion eingier urartäischer Bronzegegen էջ 131, նկ. 21, էջ 164–165, նկ. 97, 98:
15. *R. Merhav*. նշվ. աշխ., էջ 67–81, նկ. a–b:
16. *S. Miyashita*. La scène du banquet dans les ceintures urartéennes, BAOM, vol. 5, Tokyo, 1983, 299–300, шп. 1: *C. Isik*. Tische und Tischdarstellung in der Urartäischen Kunst, TTKB, vol. 197, Ankara, 1986, էջ 413–445, նկ. 7, 8: *R. Merhav*. Secular and cultic Furniture, UMCFCM, Jerusalem, 1991, էջ 252–253, նկ. 5/1:
17. *R. Barnett*. The excavations of the British Museum at Toprak-kale, near Van, «Iraq», vol. 12, part I, London, 1950, էջ 26–31, 40–43, шп. 2–7, 11, 18–21: *R. Barnett*. The excavations of the British Museum at Toprak-kale, near Van-Addenda, «Iraq», vol. 16, London, 1954, էջ 11–21, шп. III: *B. Hrouda*. Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes, Bonn, 1965, шп. 13, 16: *C. A. Burney*. A first season of excavation at the Urartian Citadel of Kayhdere, AS, vol. 16, London, 1966, էջ 98–99, шп. 21–23: *E. Akurgal*. Urartäische und altiranische Kunstzentren, Ankara, 1968, էջ 37–38, 47–48, նկ. 55: *T. Özgüç*. Altin tepe II, Ankara, 1969, էջ 65–72, шп. XIX–XXIV: *Б. Б. Пиотровский*. Кармир Блу (альбом), А., 1970, նկ. 72, 77: *R. Barnett*. More Addenda from Toprak-Kale, AS, vol. 22, London, 1972, էջ 171–175: *L. Vanden Berghe, L. De Meyer*. նշվ. աշխ., էջ 102, 181–180, նկ. 129–137: *Ա. Ս. Փիլիպոսյան*, Նորահայտ ուրարտական իռլաքաձառ երևանում, ՀՀԴԱՄՆԳՆ, ԶԶ, Ե., 1987 թ., էջ 35–37: *R. Merhav*. նշվ. աշխ., էջ 246–261, լուսանկար 1–8:
18. *T. Özgüç*. նշվ. աշխ., Ankara, 1961, էջ 283, նկ. 8: *C. A. Burney*. նշվ. աշխ., шп. 21, նկ. 5, шп. 23, նկ. 1, 2: *R. Merhav*. նշվ. աշխ., էջ 260–261, նկ. 7–9:
19. *G. Meyer*. Ein neuentdeckter urartäischer Brustschmuck, DA, Berlin, 1955, էջ 210: *Н.-J. Kellner*. Medallions and Pectorals, UMCFCM, Jerusalem, 1991, էջ 166–167, նկ. 3: *R. Merhav*. նշվ. աշխ., էջ 247, նկ. 1–4:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
 ՀՀԴԱՄՆԳՆ, ԶԶ — Հայաստանի հանրապետությունում դաշտա-
 լին հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտա-
 կան նստաշրջան, Զեկուլույմների թեմիսներ
 ՊԲՀ — Պատմա-բանասիրական հանդես
 БГМГ — «Вестник Государственного Музея Грузии»
 СА — «Советская Археология»
 АМ — «Archaeologia Mundi»
 АС — «Anatolian Studies»

- BAOM — «Bulletin of the Ancient Orient Museum (Tokyo)»
 BAR — «British Archaeological Reports»
 DA — «Das Altertum»
 ІА — «Iranica Antiqua»
 SMEA — «Studi Micenei ed Egeo-Anatolici»
 SRKK — «Studien zur Religion und Kultur Kleinasien»
 TTKB — «Türk Tarih Kurumu Belleten»
 UMCFCM — Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium
 B. C. E.

А. С. ПИЛИПОСЯН, А. Е. ХАЧАТРЯН

ВАНТОСПСКОЕ ПЕЩЕРНОЕ ЗАХОРОНЕНИЕ ГЕХОВИТА

РЕЗЮМЕ

Осенью 1979 г., при строительстве дороги близ села Геховит Мартунийского района РА., у дороги, ведущей от озера Севан к Селимскому перевалу, неподалеку от холма Ал берд, было разрушено пещерное захоронение. Сохранившийся инвентарь этого богатого захоронения состоит из железных (акинак, копья) и бронзовых (удила, панцирная бляха) предметов вооружения и конского снаряжения, металлических частей боевой колесницы (дышло, крепления колес, массивный железный гвоздь), мебели (ножки, втулки, обивка стульев, табурет, тренога и т. д.), бытовой посуды (фраг-

менты керамических сосудов, бронзового кувшина) и предметов украшения (бронзовые браслеты, стеклянные бусы, костяные подвески типа "домино").

Аналогичный материал из Эребуни (Арин берд), Тейшебаини (Кармир блур), Аргиштихинили (Армавир), Вана, Алтын-тепе, Бостан-кая, Каяли-дере, Адилджеваза (Арцке), Чавуш-тепе (Айкаберд) позволяет предположить, что в Геховитской пещере был захоронен представитель знати Ванского царства, и датировать захоронение концом 8-го-первой половиной 7-го веков до н. э.

A. S. PILIPOSIAN, L. E. KHATCHATRIAN

VANTOSPAN ROCK-CUT TOMB AT GEKHOVIT

SUMMARY

In 1979, in Martouni region (Armenia), on the territory of the village Gekhovit (Sevan basin) at the slope of a hill named Al berd, by accident was discovered a rock-cut tomb.

In the tomb was found a very rich collection of archaeological objects: iron akinak and spears, bronze horse trappings, harness, fitting-disk examples, chariot accessories, parts of furniture, legs encasings, corner pieces, sheathings and foliate circlets of thrones, footrests, tables, chaires and tripod, stands, utensils, broken parts of clay and bronze jugs. The adornments

were of bronze armlets, beads of glass and bone pendants of «domino» type.

Similar archaeological objects discovered in Ere-bouni (Arin berd), Teyshebainie (Karmir Blur), Argish-tihinili (Armavir), Van, Altin tepe, Bostan-kaya, Kayali-dere, Adildzevaz (Artske), Tchavoush-tepe (Haykaberd), provided the opportunity to claim that in the Gekhovit tomb was buried a high class person of great importance in Van's Kingdom. The rock-cut tomb of Gekhovit is dated by it's direct analogues mentioned above the end of the VIII and I half of the VII century B. C.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղյուսակ 1. Ապագազինության նմուշներ (Գեդիովիտ)

1. Դաշույն-տկինակ, 2-3. Նիզակներ, 4. Կապարձ, 5. Ճարմառ

Աղյուսակ 2. Ապագազինության նմուշներ (Գեդիովիտ)

1-3. Չիասանձերի մասեր

Աղյուսակ 3. Մարտակառքի մասեր (Գեդիովիտ)

1. Փակսնաձև հարմարանք, 2. Չիու կիսարձան, 3. Անուրաձև կապ

Աղյուսակ 4. Մարտակառքի, կահույքի եւ սպասքի մասեր (Գեդիովիտ)

1, 3. Փոկերի բաժանարարներ, 2. Կահույքի ծայրապանակներ, 4. Կահույքի կիսազլանաձև մաս,

5. Թիկնակի կամ արմնկակալի ծայրապանակ, 6. Բրոնզե սափորի վերնամաս

Աղյուսակ 5. Վանտոսայան եւ ատուրական մարտակառքերի պատկերներ

1. Նեմրուք, պալատի որմնանկար (*R. Merhav. 1991, էջ 55*), 2. Մարտակառքի անվի վիրակազմություն (*R. Merhav. 1991, էջ 62*), 3. Տեսարան Կարլսոռուեում պահվող բրոնզե լանջապանակից (*P. Calmeyer, U. Seidl. 1983, նկ. 1*), 4. Մարտակառքի պատկեր (*R. Merhav. 1991, էջ 78*), 5. Հատված Ադանայի գավառական թանգարանում պահվող գոտու տեսարանից (*O. Tasýüreç, 1975, աղ. 32*)

Աղյուսակ 6. Կահույքի ոտքերի երեսպատումներ (Գեդիովիտ)

Աղյուսակ 7. Կահույքի ոտքերի երեսպատումներ (Գեդիովիտ)

Աղյուսակ 8. Կահույքի մասեր (Գեդիովիտ)

1. Գահավորակի երեսպատումներ, 2-3. Հարդարանքի նմուշներ

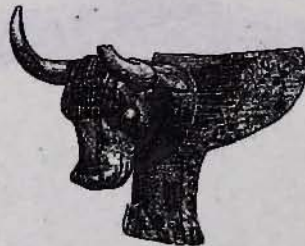
Աղյուսակ 9. Գահավորակների, եռոտանիների, պատվանդանի պատկերներ եւ վերականգնումներ

1. Նեմրուք, պալատի որմնանկար (*B. Hrouda. 1965, աղ. 16*), 2. Վան (վերակազմություն) (*E. Akurgal. 1968, նկ. 55*), 3. Ալթին-թեփե (վերակազմություն) (*T. Özgüç. 1969, աղ. XIX*), 4. Հատված Տոկիոյում պահվող գոտու տեսարանից (*S. Miyashita. 1983, աղ. 1*), 5. Ալթին-թեփե (*B. Piotrovsky. 1967, նկ. 26*), 6. Սոթքիի հատկանշական ցուցակում հրատարակված հայերու վրա արված պատկեր (*Merhav R. 1991a, էջ 253*), 7,9. Անիշեազ-Արծյն (վերակազմություն) (*C. Isik. 1986, նկ. 7,8*), 8. Ճմին (Ալթին-թեփե) (դամբարան 3-րդ) (*R. Merhav. 1991, էջ 252*)

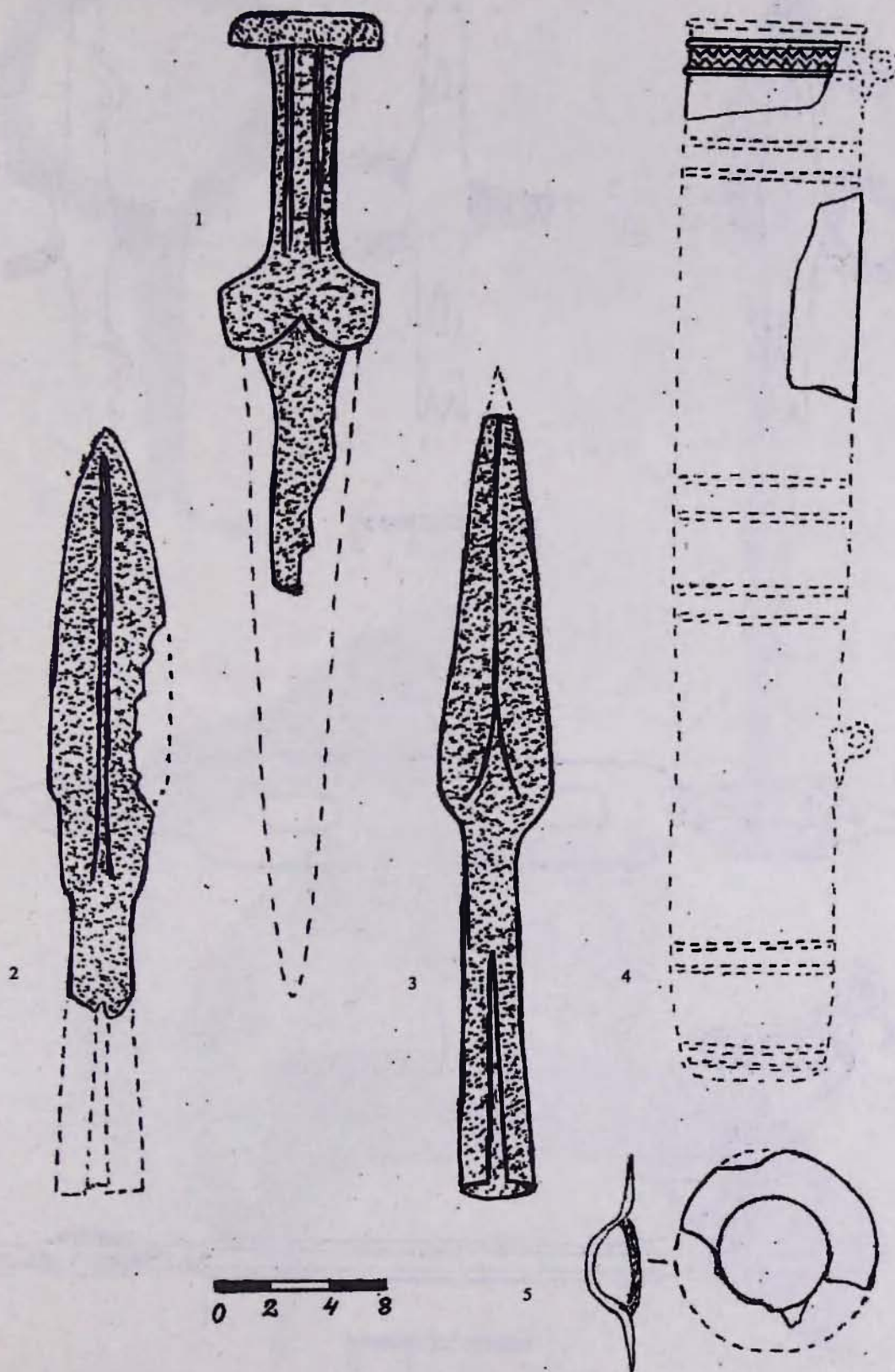
Աղյուսակ 10. Վանտոսայան գահավորակների պատկերներ

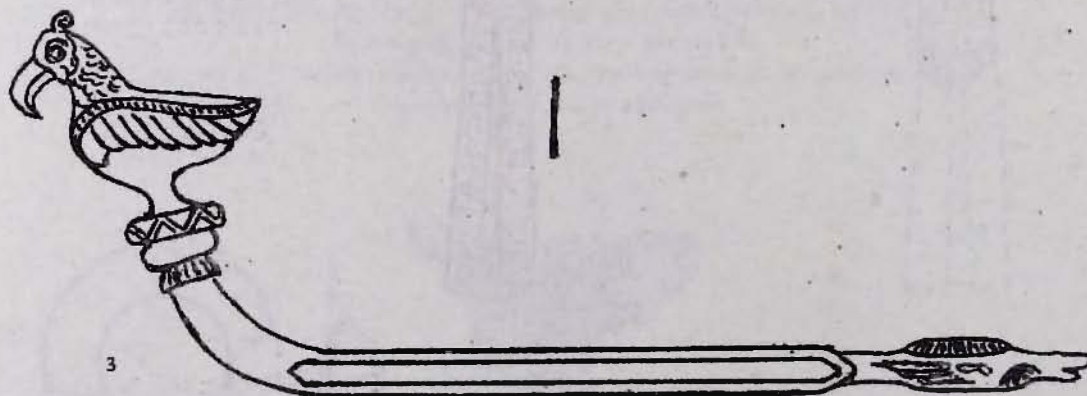
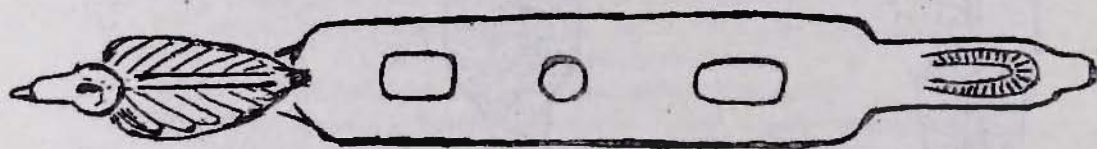
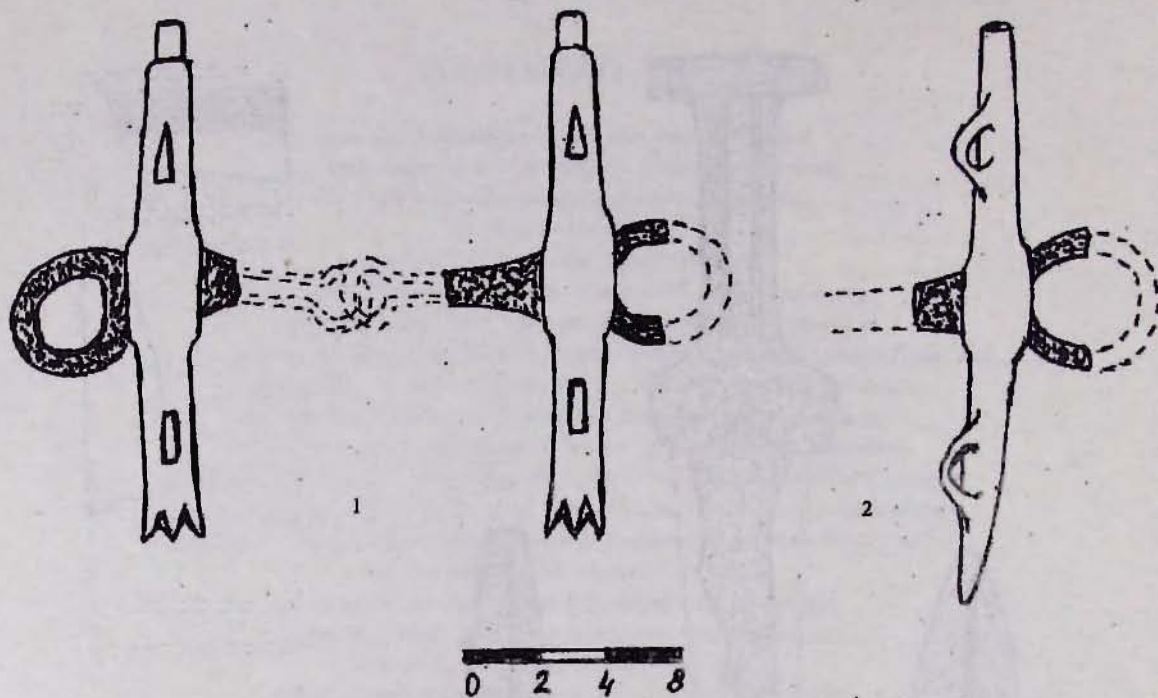
1. Տոկիոյի գոտու վրա (*S. Miyashita. 1983, աղ. 1*), 2. Արծաթե կիսադուսնաձև կախիկի վրա (*H.-J. Kallner. 1991, էջ 166, նկ. 2*), 3. Վան, արծաթե կիսադուսնաձև կախիկի վրա (*Meyer G. 1955, էջ 209*), 4. Պատկեր գոտու վրա (*P. Calmeyer. 1991, էջ 317, նկ. 4*), 5. Արծաթե մեղալիտնի վրա (*H.-J. Kallner. 1991, էջ 167, նկ. 3*), 6. Բրոնզե թիթեղի վրա (*R. Barnett. 1954, աղ. XI*), 7,8. Բրոնզե թիթեղի վրա (*Merhav R. 1991a, էջ 247, 249*), 9. Վան-Թոփրակ-կալե (*G. Meyer. 1955, էջ 210*)

Աղյուսակ 11. Պերճաքի առարկաներ (նկ. 1-2), բրուտագործության նմուշներ (նկ. 3-4), մարտակառքի մաս (նկ. 5) (Գեդիովիտ)

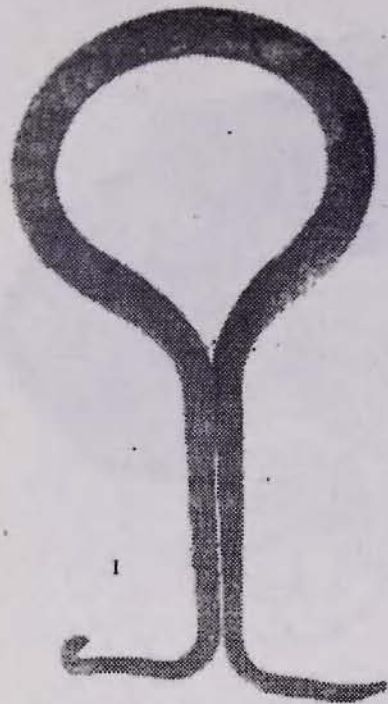

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 1

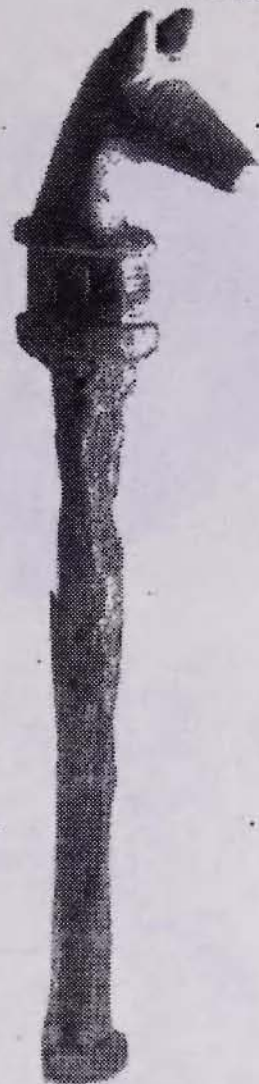

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 3

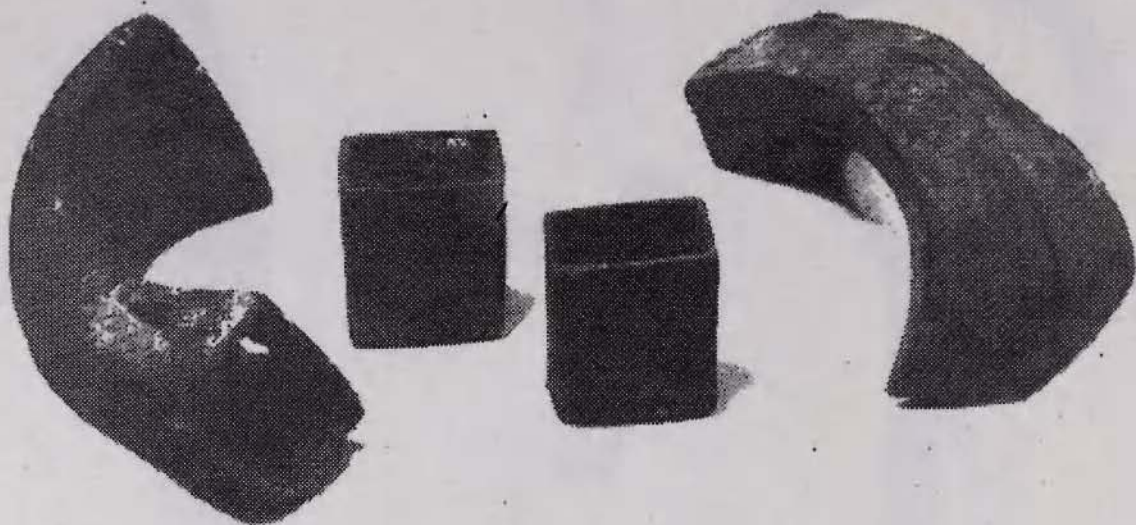
1

2

3

1.

2

3

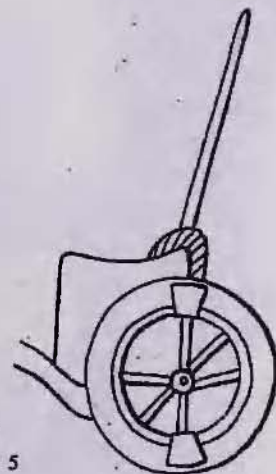
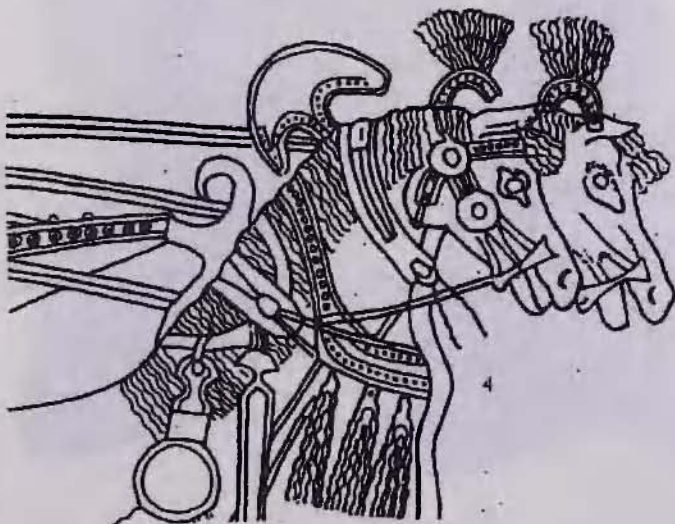
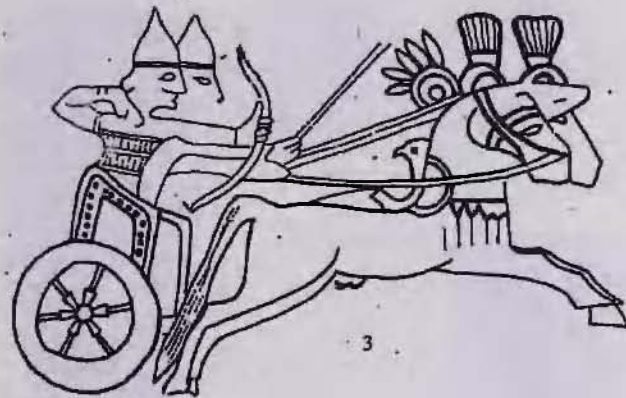
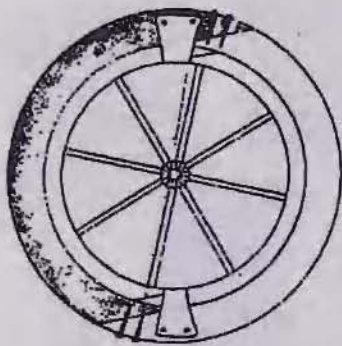
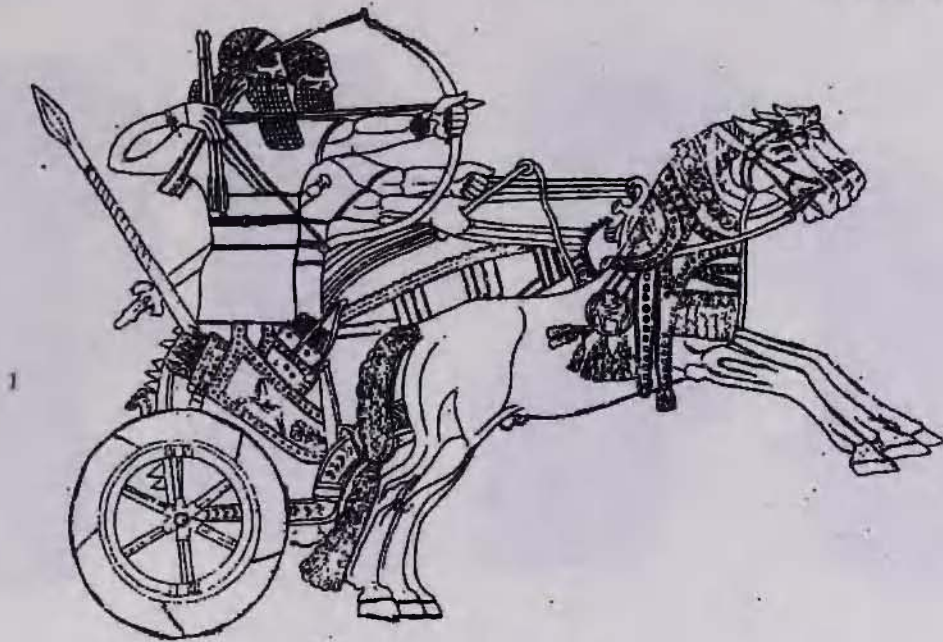

4

5

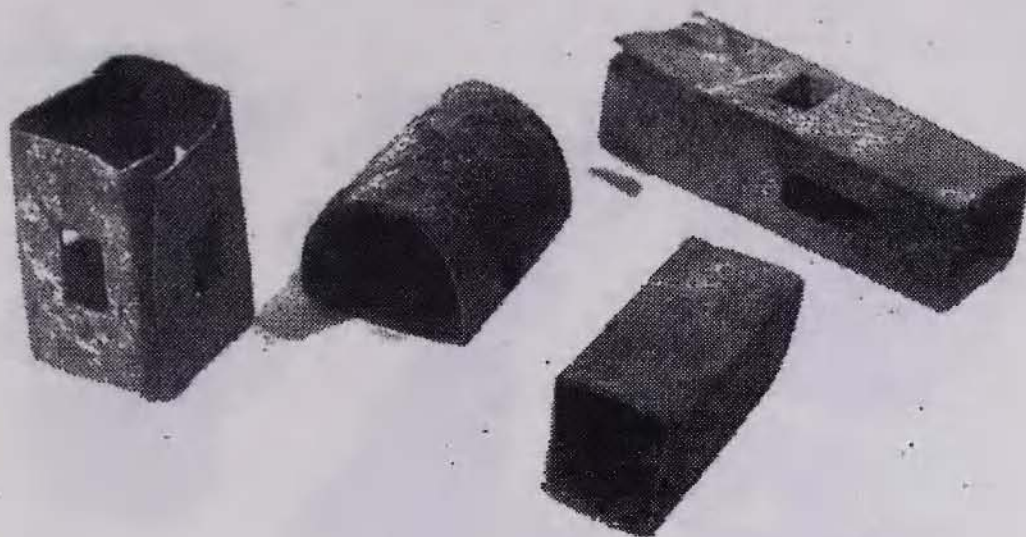
6

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 5

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 7

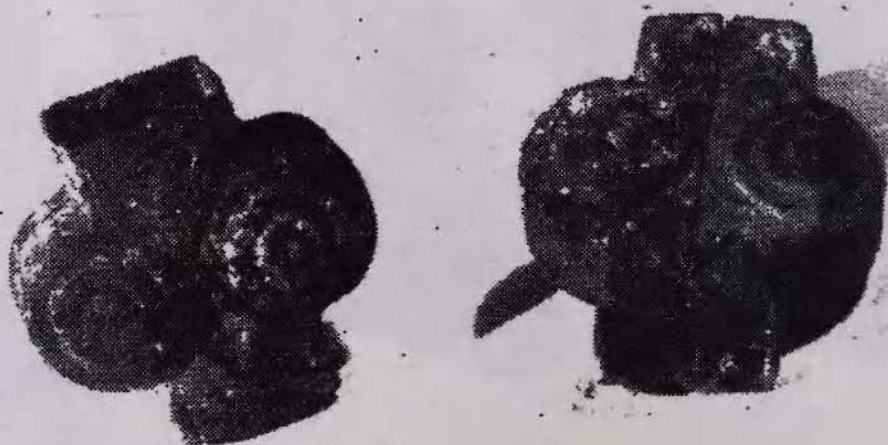
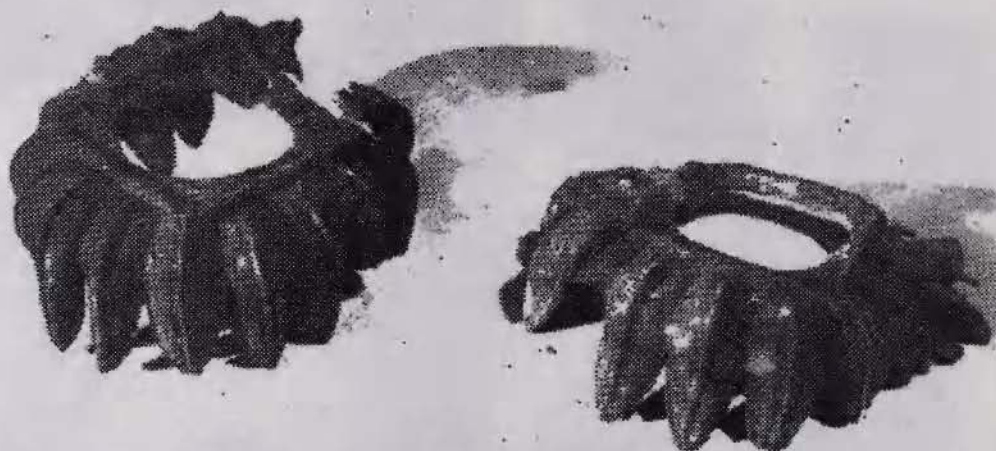
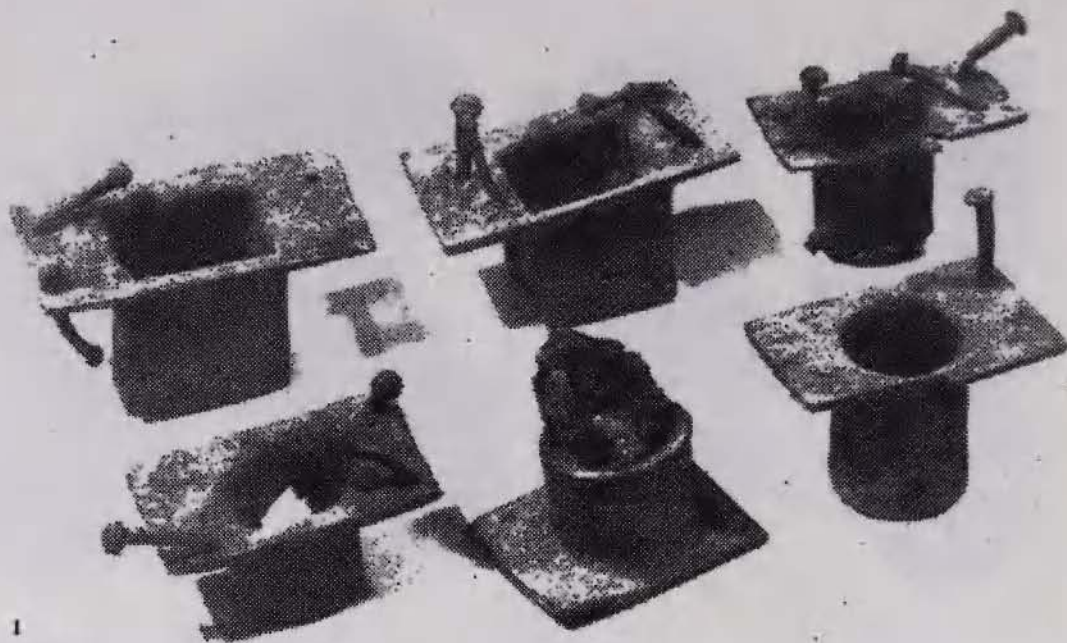
1

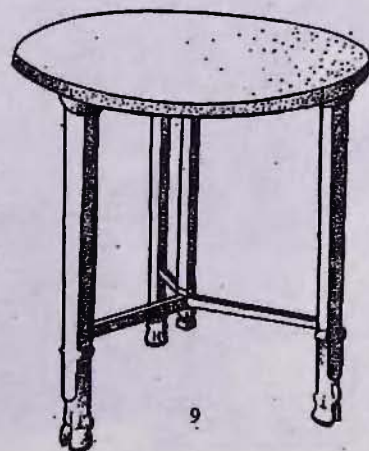
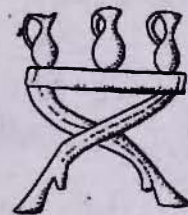
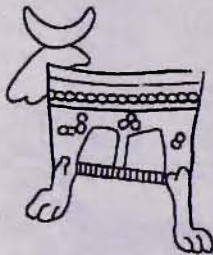
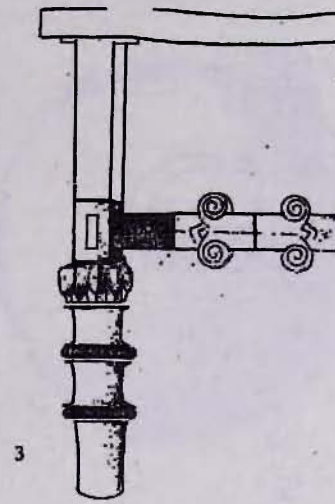
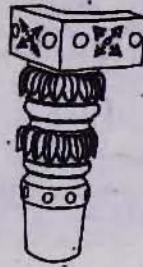
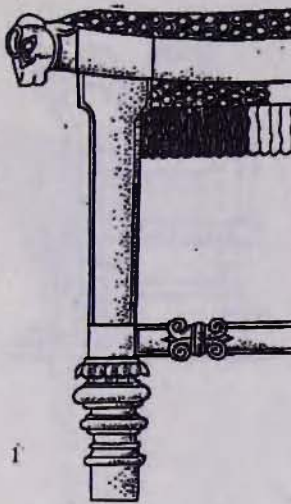
2

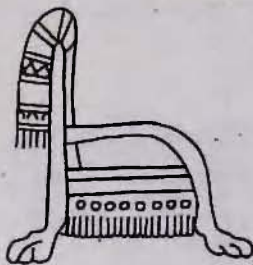

3

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 9

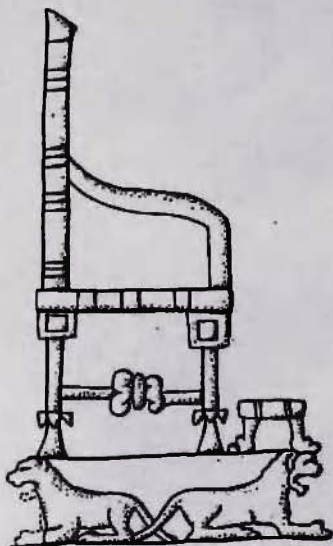
1 1

2

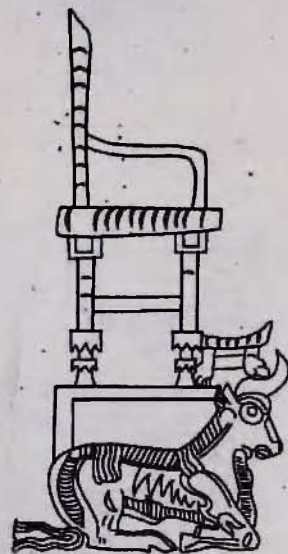
3

5

4

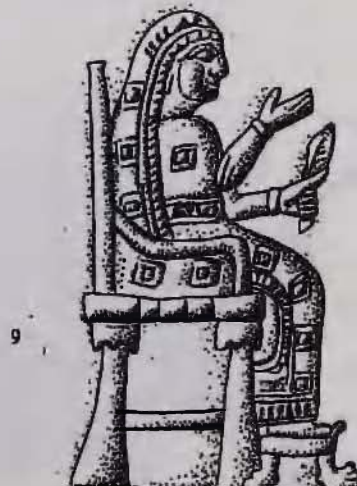
6

8

7

9

ԳԵՂՀՈՎՏԻ ՎԱՆՏՈՍՊԹԱՆ ՎԻՄԱՓՈՐ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափից մոտ 5 կմ հարավ, լճից դեպի Սելիմի լեռնանցքը տառող ճանապարհի աջ կողմում, ներկայիս Մարտունու քաղաքի Գեղհովիտ գյուղի տարածքում, «Ալ բերդ» անունը կրող բլրի հյուսիսային ստորոտին, 1979 թ. աշնանը, նոր կամրջի շինարարության ժամանակ, պատահաբար բացվեց վանտոսայան վիմավոր մի դամբարան: Նրա պարունակությունը կազմող հնագիտական նյութերի պահպանված մասը գյուղի բնակիչների և սույն հոդվածի հեղինակների կողմից հավաքվեց և տեղափոխվեց Հայաստանի պատմության պետական թանգարան (ՀՊՊԹ, հավաքածու 2695):

Տեղանքի ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ դամբարանի համար հարմարեցվել և օգտագործվել է հողմահարման հենանախով տեղ-տեղ մասամբ քայքայված ժայռի արևելյան լանջին բացված բնական խռոչը, որը, ըստ գյուղի բնակիչների հաղորդման, ունեցել է մոտ 3,0 մ երկարություն, 1,5—2,0 մ լայնք, մոտ 2,0 մ բարձրություն, կողմնորոշված է եղել հյուսիսից հարավ և արևելյան կողմից ունեցել է կամարաձև մուտք: Նման բնական երեք խռոչներ այժմ էլ պահպանվում են ավերված դամբարանից մի քանի մետր հեռավորության վրա: Ըստ որում դրանցից ամենախոշորի կամարաձև առաստաղի հարավային հատվածում և հյուսիսային պատի հիմնամասում փորված արհեստական բացվածքները վկայում են, որ ժամանակին անձավներն ըստ ամենայնի հաղորդակցման ենդ միջանցքներ են ունեցել:

Վիմավոր դամբարանները վանտոսայան թաղման ծեսի կարևոր ատրիբուտներից են, հաճախ բաղկացած են եղել մի քանի սրահներից և մասնագետների կարծիքով ամփոփվել են Վանի արքաների, ազնվատոհմիկների և բարձրաստիճան անձանց աճյունները: Նման դամբարաններ հայտնի են Վան, Ալիշար, Բոստան-կայա, Կայա-լի-դերե, Հալկաբերդ (Չավուշ-թեփե), Մանազկերտ, Սանգար, Արգիշթիխիսիլի, Թեյշեբախի (Կարմիր բլուր) հնավայրերից և վերաբերում են մ. թ. ա. 9—7-րդ դարերին¹:

Գեղհովտի վիմավոր դամբարանից սերող հնագիտական իրերի հավաքածուն ըստ վերջիններիս կիրառական հատկանիշների պայմանականորեն կարելի է բաժանել 4 խմբի:

Առաջին խմբում առանձնանում են սպառազինության հետ առնչվող նյութերը, որոնցում հատկապես աչքի է ընկնում հորիզոնական ձողաձև վերնամասով, ուղիղ, կենտրոնում ակոսավոր բռնակով և սրտաձև խաչարդով երկաթե դաշույնը (Չեղբը խիստ վատ է պահպանվել): Նրա նմանակները մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են «ակնիակ» անվամբ (աղ. 1, նկ. 1): Նման

դաշույններն ու սրերը լայն տարածում ունեն Կովկասի (Բրիլի, Թլի, Սուխում, Մախարա, Ծիծամորա, Օդայի, Դվանի, Գուադիխու, Նիզովիանի) և Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր բլուր, Մուսիերի, Ստեփանակերտ, Գետաբեկ, Սամթավրո) համաժամանակյա հնագիտական հուշարձաններում, ըստ մասնագետների իրենց վրա կրում են սկյութական զինագործության առանձնահատկությունները և թվագրվում են մ. թ. ա. 7—5-րդ դարերով²: Դաստակի կառուցվածքով Գեղհովտի դաշույնը հատկապես մոտ է մ. թ. ա. 7-րդ դարի հնագիտական համալիրներից (Թեյշեբախի, Բրիլի, Սամթավրո) հայտնաբերված օրինակներին:

Սպառազինության հաջորդ նմուշները 27-28 սմ երկարություն ունեցող, խողովակալոթառ երկաթե երկու նիզակներն են (աղ. 1, նկ. 2, 3): Դրանցից առաջինը ուռուցիկ կենտրոնական ողով օժտված տերեաձև լեզվակ ունի, իսկ երկրորդը հատույթում շեղանկյունաձև է: Նման նիզակները լավ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր բլուր, Երեանի Ավտոագրեգատ գործարանի դամբարան, Էրեբունի, Գյումրի, Խրատնոյ, Կուրթան, Դեբեդ) և մասնավորապես Սևանի ավազանի (Նորատու, Արծվաքար, Կարմիրգյուղ, Սարուխան) համաժամանակյա հնագիտական համալիրներից և թվագրվում են մ. թ. ա. 8—7-րդ դարերով³:

Սպառազինության են վերաբերում նաև Գեղհովտից հայտնաբերված բրոնզե կապարձի բեկորները (աղ. 1, նկ. 4): Դրանցից մեկը, ըստ ամենայնի, կապարձի վերին եզրի մասն է կազմել, դրվագված հորիզոնական երկու ողերով բաժանված է գոտիների և վերինի մակերեսին զազաթներով իրար ուղղված փորագիր եռանկյունների հորիզոնական շարքեր է կրում: Այս նախշը հանդիպում է նաև Կարմիր բլուրից հայտնաբերված կապարձների վրա և մեծ մասամբ երիվում է մարտակառք և կառավարակներ ներկայացնող փորագիր տեսարանը⁴: Նույն նախշն են կրում նաև Երեանի Ավտոագրեգատ գործարանի տարածքում պեղված վանտոսայան դամբարանից հայտնաբերված, ինչպես նաև Ստամբուլի թանգարանում պահվող և Սարգուրի 2-րդի սեպագիր արձանագրությունը կրող գոտիների բեկորները⁵: Գեղհովտի վիմավոր դամբարանից հայտնաբերված սպառազինության օրինակների մեջ առավել մեծաքանակը ձիու ասպպենի և մարտակառքի տարբեր մասերի բրոնզե և երկաթե մնացորդներն են: Ասպպենի և հանդերձանքի մեջ առանձնանում են երեք տարբեր սանձերի մասերը (աղ. 2, նկ. 1—3): Դրանցից առաջինն օղակաձև վերջույթներ ունեցող երկաթե երկմաս

Աղյուսակ 2

N ըստ Մարտիկի	Նորատու 1		Նորատու 2		Ուրարտու		Հոռոմ	
	X	n	X	n	X	n	X	n
Տղամարդկանց խումբ								
1.	187,8	5	190,8	6	186,4	9	190,4	18
8.	141,0	6	141,4	7	139,3	10	140,8	17
8/1.	76,1	5	73,3	6	74,7	9	74,0	17
17.	133,6	5	136,4	5	133,6	8	136,9	11
9.	96,6	5	96,8	5	96,0	9	98,5	17
45.	130,5	4	136,5	6	129,4	7	134,4	15
48.	76,0	3	73,6	6	75,4	5	74,4	9
77.	142,0	5	138,0	5	141,1	9	137,9	18
<ժ.	125,0	3	122,2	5	125,1	6	122,6	7
51.	41,7	3	41,9	6	41,8	6	41,5	9
52.	34,7	3	32,6	6	33,7	6	33,7	10
54.	24,5	2	25,0	6	25,2	5	23,8	11
55.	53,7	3	51,3	6	52,0	6	52,5	10

Կանանց խումբ

1.	176,7	3	186,2	8	179,1	9	182,0	15
8.	135,3	3	134,4	8	135,4	8	134,5	15
8/1.	75,2	3	72,2	8	75,4	7	73,9	13
17.	137,5	2	126,9	7	130,0	6	128,4	10
9.	99,7	3	95,5	8	96,5	10	94,1	14
45.	117,0	4	123,1	7	117,1	10	127,3	14
48.	65,3	3	68,9	7	68,3	7	70,4	7
77.	138,7	3	135,7	8	137,9	8	136,3	12
<ժ.	121,0	1	121,6	5	118,1	4	117,6	7
51.	39,0	3	40,4	7	40,0	8	41,3	8
52.	32,3	3	33,6	7	32,6	8	34,1	9
54.	23,0	3	24,3	6	23,7	7	23,5	8
55.	46,8	3	49,9	7	49,4	7	51,1	8

Աղյուսակ 1

N ըստ Մարտիկի	Կանայք			տղամարդիկ		
	min	Ուրարտու	max	min	Ուրարտու	max
1.	174,4	176,7	182,0	185,0	186,4	194,7
8.	134,5	135,4	137,1	138,4	139,3	144,2
8/1.	73,9	75,4	77,3	73,7	74,7	79,3
17.	126,0	130,0	130,0	134,7	133,6	139,7
9.	94,1	96,5	99,0	98,3	96,0	100,7
45.	122,8	117,1	127,3	130,1	129,4	137,2
48.	66,5	68,3	71,3	71,1	75,4	78,0
51.	41,3	40,0	43,0	41,5	41,8	45,3
52.	34,1	32,6	35,1	32,7	33,6	33,7
54.	23,5	23,7	24,5	23,3	23,8	25,3
55.	49,4	49,4	52,0	51,2	52,0	53,6
77.	136,3	137,9	139,2	132,5	141,5	137,9
<ժ.	117,6	118,1	122,0	116,3	125,1	122,6

Համեմատական վերլուծությամբ (աղ. 1) տղամարդկանց խմբերի համար ռանձնացվելիս ուրարտական հավաքածուի առավել ներդրումը (45), դիմային կմախքի՝ հորիզոնական անկյունների (77) փոփոխությունը, ճակատոսկրի (9) ու գանգաղավաղանի (17) տրամագծերի ավելի փոքր չափերը: Նույն համեմատությունը կանանց խմբերի համար, բացի այտոսկրային տրամագծից (45), բացահայտեց այլ տարբերություններ: Միջինացված ցուցանիշների վերը նշված տարբերությունները չնչին են, և համեմատությունների այս մակարդակում խոսել որևէ էական շեղման մասին այնքան էլ ճիշտ չի լինի: Յուրաքանչյուր հատկանիշի, ըստ խմբերի գույքորդման, սովորաբար ունենալու համար (հաշվարկված է Պիրսոնի բանաձևով) ընտրված են ուրարտական դարաշրջանին անմիջականորեն նախորդող Հոռոմի և Նորատուի վաղ երկաթե դարյան հավաքածուները (աղ. 2):

Ուրարտական դարաշրջանի գանգաղանի կյանքի իր ընդհանուր ձևաբանական նկարագրով տարբերվում է Հոռոմի հավաքածուից՝ այտոսկրային

տրամագծի (45), գանգաղանի երկարությունը (1) և բարձրությունը (17) բնորոշող հատկանիշների ավելի փոքր ցուցանիշներով, այսինքն՝ որոշակի նրբակազմությամբ: Միջինացված ցուցանիշների մեկ այլ վիճակագրական գույքորդում, որը հնարավորություն է տալիս գնահատելու յուրաքանչյուր հատկանիշի տարբերության չափը, տղամարդկանց և կանանց խմբերի համար բացահայտեց միևնույն՝ այտոսկրային տրամագծի (45) տարբերության հավաստիությունը (աղ.3):

Աղյուսակ 3

N ըստ Մարտիկի	Նորատու 1 / Նորատու 2		Հոռոմ / Ուրարտու			
	տղամարդիկ		կանայք		տղամարդիկ	
	t ₁	t ₂	t ₁	t ₂	t ₁	t ₂
1.	0,81	2,31	2,42	2,26	1,60	2,06
8.	0,04	2,20	0,28	2,26	0,75	2,06
17.	0,90	2,31	2,81	2,37	1,45	2,11
9.	0,07	2,31	1,44	2,26	0,08	2,06
45.	1,82	2,31	2,03	2,26	2,14	2,09
48.	1,17	2,37	1,37	2,31	0,43	2,18
51.	0,16	2,37	1,19	2,31	0,32	2,16
52.	1,56	2,37	0,53	2,31	0,00	2,14
54.	0,34	2,45	1,08	2,37	1,44	2,14
55.	1,36	2,37	1,66	2,31	0,39	2,14
77.	1,43	2,31	1,01	2,26	1,78	2,06
<ժ.	0,71	2,45	0,10	2,78	0,83	2,20

Վերլուծությունների նման արդյունքներ ունենալով՝ կարելի է ֆաստատագրել, որ ուրարտական դարաշրջանի կարգից գանգաղը բնութագրվում են պայտուկ նրբակազմությամբ, որով և առանձնանում են միևնույն ուրարտականներից: Այս տարբերությունը մեկ անգամ ևս փաստվում է, երբ համեմատում ենք նույն

դամբանադաշտի երկու տարբեր՝ ուրարտական և մինչ-ուրարտական խմբային թաղումներից հայտնաբերված նյութերի համարժեք հավաքածուները: Խնդրո առարկա նյութերի ընդհանուր պահպանման առանձնացրել ենք ուրարտական մեկ առանձին խմբային թաղման (Նորատու 1) գտածոները՝ որպես դիտարկումների համեմատական միավոր: Նույն դամբանադաշտի մինչուրարտական մեկ խմբային թաղումից գտնված գանգերը (Նորատու 2) ուսումնասիրել է Վ. Ալեքսեևը⁶: Հարկ է նշել, որ վերջինս, հենվելով ամբողջ դամբանադաշտի համար Հ. Մարտիրոսյանի մշակած ժամանակագրության վրա, տվել է նյութի անորոշ թվագրություն՝ մ. թ. ա. 10—6-րդ դդ.: Հ. Մարտիրոսյանի ուսումնասիրած Նորատուի դամբանային համալիրները թվագրված են վաղ երկաթի դարաշրջանով⁷: Նորատուում հեղինակի պնդած նյութերում ուրարտական շրջանին բնորոշ գտածոներ չկան: Հետեմբար, կարող ենք վստահ լինել, որ հիշյալ հավաքածուն ուրարտական թաղումներից չի հայտնաբերվել: Նորատու 1-ի գանգերը Նորատու 2-ից տարբերվում են հատկանիշների ճիշտ այն համակարգով (1, 17, 45), որոնք առանձնացան Հռոմի և ուրարտական դարաշրջանի գանգերի միջինացված ցուցանիշների առադրության ժամանակ (աղ. 3): Թեև այս տարբերությունները վիճակագրորեն չեն արժեքավորվում (երկու գանգաբանական խմբերն էլ փոքրաթիվ են, քանակը չի բավարարում նյութի ներկայացուցչականության պահանջներին, իսկ այն բանաձևը, որով առադրվում և ստորաբաժանվում են գուցորդվող տվյալները, պայմանավորված է դիտարկումների թվով), միջին ցուցանիշների սոսկ ակնադիտական համեմատությամբ անգամ ուրարտական դամբարանում թաղվածների նեղադիմությունը ակնհայտ է: Այսպիսով, նույն դամբանադաշտի ժամանակի առումով անմիջականորեն իրար հաջորդող երկու խմբային թաղումներից գտնված նյութերի առադրումը մեկ անգամ ևս հաստատում է ուրարտական դարաշրջանի հավաքածուի հարաբերական նրբակազմությունը: Միջինացված ցուցանիշների համեմատական վերլուծությունից պատ, առադրել ենք նաև հատկանիշների տատանման տրամաշափը՝ որպես համեմատական ֆոն օգտագործելով նույն Հռոմի նյութերի տվյալները: Տղամարդկանց խմբերի անհատական ցուցանիշների համեմատության գրաֆիկական պատկերը պարզորոշ ցուցադրում է ուրարտական հավաքածուի գրեթե բոլոր հատկանիշների (անհատական տվյալների նվազագույն և առավելագույն արժեքների չափերի) համամասնությունը համեմատվող նյութերի նույնատիպ տատանման տրամաշափի որոշակի հատվածի հետ, բացի գանգատուփի և ճակատոսկրի լայնական տրամագծից (8,9), տանձաձև բացվածքի երկարությունից (55): Տարբերությունները չեն գերազանցում երեք միլիմետրը: Կանանց խմբերի համեմատության ժամանակ նվազագույն չափերը գերազանցող հատկանիշների թիվն ավելի մեծ է՝ դիմային կմախքի բոլոր հատկանիշները (45, 48, 51, 52, 54, 55): Ինչպես երևում է գրաֆիկական պատկերից, հատկապես

այստակրային տրամագծի (45) նվազագույն չափի առեղծի շեղում է տալիս (նկ. 1):

Այսպիսով միակ հավաստի տարբերությունը, որը հաջողվեց բացահայտել տարբեր մակարդակներում կատարված համեմատական վերլուծության ընթացքում, ուրարտական ժամանակաշրջանի գանգաբանական ընտրության նեղադիմությունն է, որով այն տարբերվում է անմիջականորեն նախորդող պատմահնագիտական փուլի (վաղ երկաթի դար) նմանօրինակ նյութերից: Այս գանգաբանական տրամաշափը (45) կարգաբանական (տաքսոնոմիական) բարձր արժեք ունի: Վերջինս կարևոր հատկանիշներից է (եթե ոչ ամենակարևորը), որի նվազման միտումը բնորոշում է նրբակազմության շրջափուլային ձևավոխությունը: Նշենք, որ ցանկացած շրջափուլային ձևավոխություն (գրայիլիզացում, բրախիկնֆալացում, աքսիերացում) պանէլյումեն գործընթաց է, ունի համամարդկային դրսևորում: Բնական է, որ կենսաբանական բնության այս հզոր գործընթացի լայն հունի մեջ էթնիկական տեղաշարժերի և պատմական այլ իրադարձությունների դերի բացահայտումը յուրաքանչյուր դեպքում կոնկրետ մոտեցում և հիմնավորում է պահանջում: Կարելի է արդյոք տարածաշրջանում այս կարճ ժամանակահատվածում տեղի ունեցած ձևակազմական փոփոխությունը՝ դիմային կմախքի նեղացումը, մեկնաբանել այլ մարդկային խմբերի ներհուսքով՝ հատկապես նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ, շեշտելով հատկանիշի տաքսոնոմիական բարձր կարգը, հաճախ մարդաբանական վերլուծությունների ժամանակ այն դիտարկել են որպես էթնոտարբերակիչ ցուցանիշ⁸: Դժբախտաբար Արևմտյան Հայաստանի տարածքից մ. թ. ա. 8—6-րդ դարերի հնամարդաբանական նյութեր գիտական շրջանառության մեջ չեն դրված, և անհրաժեշտ համեմատական տվյալներ չունենք: Ուստի վերլուծության տվյալների մեկնության համար առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում խնդրո առարկա հնամարդաբանական հավաքածուներ պարունակող համալիրների մշակութաժամանակագրական պատկանելության հարցերի լուսարանումը: Դամբանային կառույցների ու թաղման ձևերի համեմատական քննությունը հնարավորություն է տվել վստահելու, որ Վանի թագավորության տարածքից հայտնի թաղումներն ունենին «սկզբունքային տարբերություններ, որոնք պայմանավորված էին, թերևս, տեղության էթնիկական, հասարակական-տնտեսական և մշակութային անհամասեռությամբ»⁹:

Քննարկվող խմբային դիաթաղումներով համալիրները կառուցողական առանձնահատկություններով ոչ միայն ուրույն ձևաբանական միավորներ են, այլև ծագման ու տարածման որոշակի արեալներ ունեն: Ներկայացվող նյութին առնչվող հարցադրումներից ելնելով՝ կարելի է մասնավորել հետևյալը:

ա) Ուրարտական վերնախավի համար կանոնական են համարվում հատկապես վիմափոր անձավներում կատարված թաղումները, ինչպիսին է Գեղիովտի դամբարանը: Ծավոք այն կողոպտված էր, և դատողու-

թյուններ անել թաղածների կարգավիճակի շուրջ, ըստ համալիրի նյութերի, հնարավոր չէ: Հարուստ է ջրեղ գույքով նույնատիպ դամբարանի ամկայությունը Գեղիովտում¹⁰ վկայում է, որ Ալ բերդ ամրոցի շրջակայքում ուրարտական հրենիկներին վայել կարգով բնորոշ թաղումներ են կատարվել: Վիժափոր անձավներում թաղումների մանրամասն վերլուծությունը տրված է Մ. Մելքոնյանի ուսումնասիրության մեջ¹¹: Հարկ է միայն նշել, որ թաղման վերոհիշյալ կարգը տարածաշրջանին հատուկ չէ և հանդես է գալիս մ. թ. ա. 8-րդ դարից, երբ այն ընդգրկվում է Վանի թագավորության կազմում:

բ) Հայաստանի տարածքում պեղված ամենավաղ կարասային թաղումները մինչ օրս փաստագրվել են միայն Արգիշթիխինիլիում: Հ. Մարտիրոսյանի կարծիքով, նրա արևմտյան թաղամասի շինությունների տակ ընկած այս թաղումները պատկանում են քաղաքը կառուցող գերիկներին¹²: Վերջին տարիներին բավականին հարուստ գույքով կարասային թաղումներ են պեղվել, որը հիմք է տալիս ենթադրելու վերաբնակիչների առկայություն այս տարածքում՝ ոչ միայն գերու և կամ ստրուկի կարգավիճակով: Հարկ է նշել, որ միևնույնուրա տեղան հուշարձաններում կարասային թաղումներ հայտնի չեն և մ. թ. ա. 8-րդ դարից սրանց հանդես գալը հնարավոր է բացատրել բացառապես Վանի թագավորների՝ երկրի տարբեր հատվածներից կամ ռազմական արջավանքներից հետո բնակչության հոծ գանգավածներ վերաբնակեցնելու քաղաքականությամբ: Կարասային թաղումները մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակից լայնորեն տարածված են Միջագետքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում¹³: Ակնհայտ է, որ Արգիշթիխինիլիում կարասներով թաղված մարդկանց մինչև վերաբնակեցվելը պետք է փնտրել Հայկական լեռնաշխարհին հարավ-արևմուտքից, և արևմուտքից սահմանակից տարածքներում: Այդ են վկայում նաև Արգիշթի 1-ինի՝ Խաթե և Օուպա երկրներից մեծ քանակությամբ մարդկանց վերաբնակեցնելու հիշատակությունը, ինչպես և այն հանգամանքը, որ նրբակազմ մարդաբանական տիպերը գերազանցապես զբաղեցրել են Առաջավոր Ասիայի տարածքը, ընդհուպ մինչև Հայկական լեռնաշխարհ¹⁴:

գ) Նորատուսի և Արտաշատի դամբարանադաշտերում «ուրարտական» թաղումները կատարվել են ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի քարաբեկոյին դամբարաններում: Յուրաքանչյուր նոր թաղման դեպքում նախորդները չեն խաթարվել: Խմբային թաղումներ կատարելու համար նույն դամբանի բազմակի օգտագործումը (գույքը բնութագրում է տարածքի մշակութաժամանակագրական տարբեր փուլերը) այս հուշարձաններին բնորոշ երևույթ է¹⁵: Թաղման ավանդական կարգի շարունակական պահպանումն ուրարտական ժամանակաշրջանում թերևս պատահական չէ և կարող է

բացատրվել միայն թաղման ծեսի նույնականությամբ: Դամբարանային համալիրների այս համառոտ վերլուծությունը թույլ է տալիս ասել, որ նշվածներում առանձնանում են՝

1) վանտոսայան մշակույթին բնորոշ հուշարձանները (Գեղիովիտ), որոնք փաստում են այդ մշակույթի էլիտար լինելու պարագան,

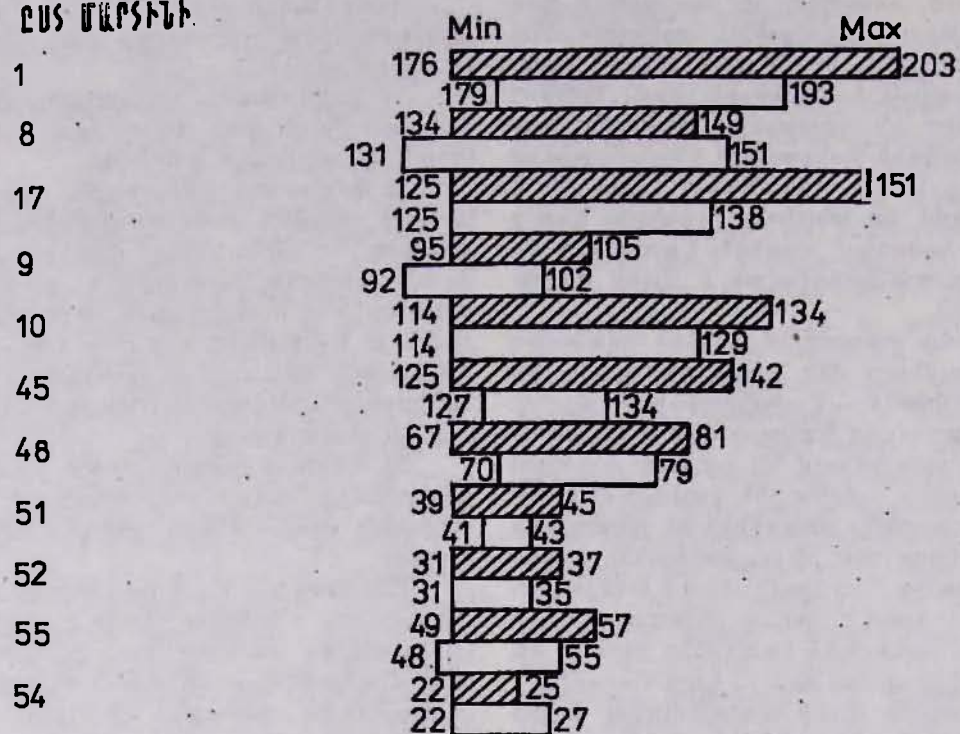
2) վանտոսայան մշակույթին բնորոշ՝ վերաբնակիչների թաղման ծեսի առանձնահատկությունները փաստող հուշարձանները (Արգիշթիխինիլի): Հնամարդաբանական տվյալները, սնպագիր հիշատակություններին և հնագիտական համեմատական գուգահեռներին աղերսվելով, մեկ անգամ ևս վկայում են լեռնաշխարհին արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից սահմանակից տարածքներից մարդկանց հոծ խմբերի վերաբնակեցման հնարավորությունը,

3) տարածաշրջանին բնորոշ դամբարանային հուշարձանները, որոնցում փաստվում է բիայնական և տեղական մշակույթների փոխներթափանցման պարագան:

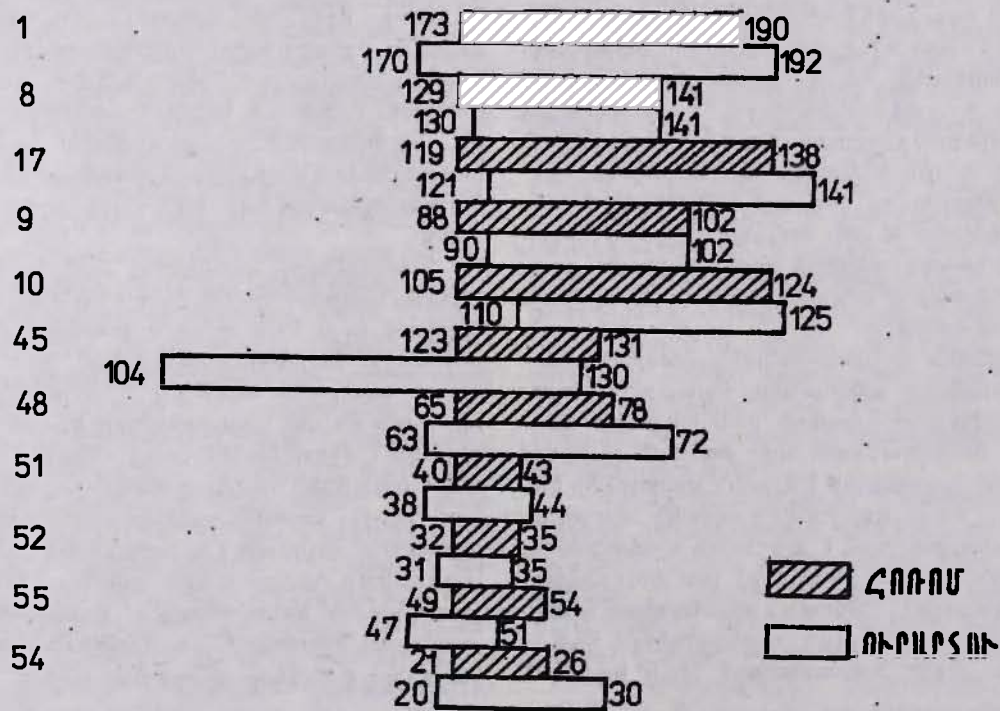
Ուրարտական մշակույթի դրսևորման այս համայնապատկերն ունենալով՝ հարկ է նշել նաև, որ հուշարձաններից գտնված մարդաբանական նյութերի առանձնահատկությունը փաստվեց մեկ հատկանիշով (այտնվելու տրամագիծ՝ 45): Մնացած բոլոր չտիագրական տվյալների առադրման ամբողջական պատկերը խոսում է երկաթի դարի (ներառյալ Ուրարտուն) մ. թ. ա. 11—6-րդ դդ. մարդաբանական տիպի համասեռության մասին: Հատկապես ընդգծվում է Հայաստանի գանգաբանական հավաքածուներին բնորոշ (վաղ բրոնզի դարից մինչև մեր օրերը), ձևակազմական առումով գերակա հատկանիշի՝ երկարադիմության (դիմային կմախքի բարձրության՝ 48) անփոփոխ լինելը: Փաստ, որ հնարավորություն է տալիս տարածքի մ. թ. ա. 8—6-րդ դդ. մարդաբանական նյութերում նկատվող փոփոխությունները բացատրելու տեղական հիմնաշերտի մեջ մարդաբանական այլ՝ նրբակազմ տիպի ներթափանցմամբ:

Ամփոփելով՝ կարող ենք նշել, որ հնամարդաբանական նյութերի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս մ. թ. ա. 8—6-րդ դդ.-ում տարածաշրջանի համար փաստելու մարդաբանական նոր տիպի ներհոսքը և որպես արդյունք տեսնելու նրա սերտաճը տեղական հիմնաշերտի մեջ: Որոշ փոփոխություններով հանդերձ, գերակա է մնում հիմնաշերտը: Հնագիտական նյութերի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս մ. թ. ա. 8—6-րդ դդ.-ում տարածաշրջանի համար փաստելու կաղապարված ու կանոնիկ մշակույթի հզոր ներթափանցումը: Սկզբնական փուլում այն թերևս պարտադրվում է քաղաքներում կենտրոնացված վերաբնակիչներին: Հետագայում՝ նկատվում է բիայնական և տեղական մշակույթների փոխներթափանցում:

№ ըստ ԵԱԲՏԻՆԻ

ԿՎԵՋՈՐՈՆՆ

ԾԵՈՂՈՆ

ՀՈՌՈՄ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Н. Р. Кочар, Р. А. Мкртчян, А. К. Паликян. Краниологическая характеристика материалов урартских погребений с территории Армении (հղղվածը հանձնված է հրատարակության):

2. С. А. Есаян, Л. Н. Биягов, С. Г. Амаякян, А. Г. Канецян. Биянская гробница в Ереване, «Археологические памятники Армении», 15, вып. II, Е., 1991; Ս. Գ. Հմայկյան, Իջուրի ն Դինուտ արքաների բարեփոխումների ծրագիրն ու բիսյանական պետության և մշակույթի գոյացումը, «ՀՀ 1991–1992 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի թեզիսներ», Ե., 1994, էջ 18–22:

3. С. А. Есаян и др., նշվ. աշխ.:

4. Н. Р. Кочар и др., նշվ. աշխ.:

5. В. П. Алексеев. Происхождение народов Кавказа, М., 1974.

6. В. П. Алексеев. նշվ. աշխ., էջ 96:

7. А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964, с. 193–196, 208–210.

8. В. П. Алексеев. նշվ. աշխ., М. Г. Абдушлишвили. Таксономическое значение скулового диаметра для антропологиче-

ской классификации современного населения Кавказа, «Труды МОИП», Т–XIV, с. 190–207.

9. С. А. Есаян и др., նշվ. աշխ., էջ 31:

10. Տես սույն գիրքը՝ Ս. Ս. Փրիլիպուկյան, Լ. Ե. Խաչատրյան, Գեղիովտի վանտոսայան վիմափոր դամբարանը:

11. Տես սույն գիրքը՝ Ս. Մեղրեկյան, Ուրարտուի ժայռափոր դամբարանները:

12. А. А. Мартиросян. Аргистихинили. Е., 1974, с. 50–53.

13. Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети, т. I, Тб., 1941, с. 34; О. Р. Герни. Хетты. М., 1987, с. 146–150, W. L. Wooley. The Neo-Babylonian and Persian periods. Ur excavations, 1962, vol. 11, p. 52–53.

14. M. Cappieri. The mediteranean race in asia before the iron age. Field research project, occasional paper, 8, Miami, Florida, 1969.

15. Ս. Ս. Փրիլիպուկյան, Պեղումներ Սևանի ավազանի կոլեկտորի Նորատուխի հատվածում, «ՀՀ 1989–1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների նվիրված գիտական նստաշրջանի թեզիսներ», Ե., 1991, էջ 29–31, Ն. Գ. Ենգիբարյան, Ուրարտական դամբարաններ Նորատուխից, նշվ. թեզիսների ժողովածու, էջ 66–69:

МКРТЧЯН Р. А., АВЕТИСЯН П. С.

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ УРАРТСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ В ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ 8–6 ВВ. ДО Н. Э.

РЕЗЮМЕ

Сравнительный анализ урартских и доурартских палеоантропологических материалов с территории Армении выявил относительную грацильность первых, проявляющуюся особенно в уменьшении скулового диаметра.

Эта специфика антропологических материалов региона, в сочетании со сведениями клинописных источников и археологической информацией, еще раз подчеркивает возможность перемещения населения из западных областей Армянского нагорья и приграничных территорий.

Необходимо отметить также, что вышеотмеченная

специфика антропологического материала зафиксирована одним признаком (скуловой диаметр — 45).

Сопоставление всех остальных метрических данных говорит о гомогенности антропологического типа населения Армении эпохи железа (включая урартский период), т. е. на протяжении 11–6 вв. до н. э.

Особенно подчеркивается неизменность морфологической доминанты — высоколицисти (верхняя высота лица — 48), характерной для краниологических серий Армении от эпохи ранней бронзы до наших дней.

R. A. MKRTCHIAN, P. S. AVETISIAN

THE PALAEOANTHROPOLOGICAL MATERIALS FROM URARTIAN TOMBS IN THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL CONTEXT FROM 8TH—6TH CENTURIES B. C.

SUMMARY

The comparative analysis of Urartian and pre-Urartian palaeoanthropological materials from Armenia reveal a relative gracility of the formers and is especially displayed in the decrease of bezigomatic bearth.

This specification of anthropological material of the region combined with the cuneiform inscriptions and archaeological facts, once again emphasize the possibility of migration from western districts of the Armenian Highland and the borders.

It is necessary also to note, that the specifics of

anthropological materials mentioned above are fixed by a single feature (bezigomatic bearth).

The comparison of all the other metric facts confirm the homogeneity of the Armenian population's anthropological type in Iron Age (including the Urartian period), that is the 11th—6th centuries B. C.

The invariability of morphological dominant—high-face (the upper height 48) is characteristic for the cranio-logical series of Armenia from Early Bronze Age until the present.

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՉԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՁ

(Վերջաբանի փոխաբան)

Յուրաքանչյուր մասնավոր փաստի՝ ուսումնասիրում, ինքնին ուղադրվել է ինքնուրույն, մի ուղի է, որն ի վերջո տանում է դեպի հիմնադրության խնդիրների պարզաբանում: Կա և հակադարձ կապ. շատ հաճախ գոյություն ունեցող հիմնադրություններով է պայմանավորվում փաստացի նյութի ուսումնասիրությունից բխող եզրակացությունների բովանդակությունը: Այդ իսկ նկատառումով այստեղ երկու խոսքով կցանկանալի անդրադառնալ Վանի թագավորության քաղաքական ու մշակութային վարգայման երկու կարևորագույն փուլերի քննությանը:

Այժմ կանխած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ ամսվապես մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին Հայկական լեռնաշխարհում արդեն ձևավորվել էին մի շարք քաղաք-պետություններ¹, որոնցից Հայկական Տավրոսի լանջերին՝ Վանա ծովակից հարավ և հարավ-արևելք դեռևս 13-րդ դարում վկայված և Վանա լճի ավազանում ձևավորված քաղաք-պետությունները, ինչպես ենթադրվում է, ասորական սպանալիքը միահամուռ ուժերով վանելու համար միավորվեցին մեկ պետության կազմում: Այն ուներ ինքնաշնչություն՝ Բիայնիլի: Մեծի դառն արձանագրության² տվյալների համաձայն, այդ իշխանություններից յոթի կենտրոնները՝ Արդինին (Մուծածիր), Կուսնուն (Հայկական Տավրոսում), Տուշպան (Վան), Արծունիունիսին, Նիշխադուրունին (Բերկրիի դաշտ), Էրիդիան (Միսան սարի վրա), Ուիշինին (Վանա լճի արևելյան ափ), ուրարտական վարչակազմում ունեին հատուկ, այլ բնակավայրերից տարբեր կարգավիճակ³: Այս իշխանություններից մի մասի բնակչությունը խուռիական էր (օրինակ՝ Կուսնունիսը), մյուսներիը՝ հնդեվրոպական, մասնավորապես՝ հայկական (օրինակ՝ Էրիդիանիը): Բիայնիլիի մշակույթում այս էթնիկական անհամասեռությունը արտացոլված է չափազանց վառ երկրի պետական լեզուն պատկանում էր խուռի-ուրարտական լեզվաընտանիքին, մինչդեռ դիպաբանի կառուցվածքն⁴ ու ծիսական շատ մանրամասներ (խոսքը նախ և առաջ դիակիպամբ թաղման ծեսի մասին է) ունեն հնդեվրոպական բնութագիր: Ընդ որում, ուրարտական շատ դիպանուններ ստուգաբանվում են հայերենով⁵:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ առաջարկվում է Բիայնիլի անվանել իշխանությունների այս միությունը՝ ձևավորված մ. թ. ա. 9-րդ դարում: Մյուսից բխող ու Հայաստանի հնագետների կողմից առաջարկված «բիայնական» կամ վանտոսայան⁷ մշակույթ՝ հասկացության բովանդակության ձևակերպման խնդիրը ավելի բարդ է և ան-

միանշանակ: Վանտոսայան մշակույթ հասկացության առաջին միայն գույն աշխատանքային ձևակերպումը կարող է լինել հետևյալը. ուրույն, էլիտար, պետական մշակույթ՝ ձևավորված Իշպուհիի և Միսուա արքաների բաբնիդումների ծրագրի⁸ իրագործմանը գուգահեռ, մ. թ. ա. 9-րդ դարի վերջին քառորդին, Վանա լճի ավազանում:

Վանտոսայան մշակույթի տարածման սահմանները մեծանում էին երկրի սահմանների ընդլայնմանը համընթաց: Եվ քանի որ սա պետական մշակույթ էր, այս նրա ավարտն էլ կապված է Վանի թագավորության վերացման հետ:

Վանտոսայան մշակույթի տարածմանը համընթաց՝ լեռնաշխարհում սկսեց ձևավորվել մեկ այլ կենսաձև, որը հակված ենք անվանելու «ուրարտական մշակույթ»: Ուրարտական մշակույթի գոյացումն արդյունք էր «տեղական» անվանված և վանտոսայան մշակույթների փոխներթափանցումների և ուրարտական տերության կազմավորման ու գոյատևման ընթացքում լեռնաշխարհում առաջացած անսովոր էթնիկական ու քաղաքական իրադրությամբ պայմանավորված այդ մշակույթների աղապատացիայի: Սա ավելի երկար գոյատևեց, և ըստ էության այն անհրաժեշտ է դիտել որպես հայկական մշակույթի վարգայման փուլերից մեկը:

Համապատասխանաբար, առաջարկվում է «Ուրարտու» ասելով նկատի ունենալ մ. թ. ա. 8-րդ դարում արդեն ձևավորված այս տերությունը, որի՝ սահմաններում էր ընդգրկված գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Ըստ էության պայմանական, սակայն նաև պատմականորեն օտար աղբյուրներում վկայված այս անունով նշվող երկրի գոյատևման ժամանակագրական սահմանը մ. թ. ա. 6-րդ դարի առաջին քառորդն է:

Հաճախ Ուրարտու տերության քաղաքական ու տնտեսական հաջողությունների գագաթնակետ են համարվում Վանի երկու արքաների՝ Աբգիշթի 1-ինի (մ. թ. ա. 786—764 թթ.) և Սաբդուրի 2-րդի (մ. թ. ա. 764—735 թթ.) գահակալության տարիները: Սակայն ստուգապես գիտենք միայն, որ այս արքաները իսկապես չափազանց շատ են պատերազմել և անչափ շատ եռանդ են դրսևորել իրենց նվաճումները պառլամենտի համար: Բայց, ինչպես վկայում են հետագա իրադարձությունները, սույն պատկերացումը միայն մասամբ է ստույգ, քանի որ մ. թ. ա. 735 թվականին ուրարտական տերությունը կազմալուծվում է⁹: Չի կազմալուծվում, սակայն, իշխանությունների նախնի միությունը՝ Բիայնիլին, որի ուժերով էլ հենց, ամենայն հավանականությամբ Ռուսա 1-ին (մ. թ. ա.

735—714 թթ.), հաջորդում է վերամիավորել երկիրը¹⁰: Այս ընթացքում էլ տեղությունը գոյատևում է հիմնականում Վանի արքաների երբեմն անսպառ թվացող ռազմական ուժի շնորհիվ: Ռուսայի գահակալության վերջին տարում, սկզբում երկրի հյուսիսային, ապա և արևելյան սահմաններին հայտնվում է մի նոր ախյան՝ կիմերները: Օգտվելով կիմերական արշավանքների ընդդիմացող ուրարտական պետության ծանր վիճակից՝ հարավից դեպի Ուրարտու են արշավում ասորեստանցիները: Այս պատերազմում Ռուսան պարտվում է և ինքնասպան է լինում: Քիչ ավելի ուշ սկսվում են սկյութական արշավանքները¹¹: Եվ վարմանալին այն է, որ հենց այս թոհուրոհում հանկարծ ուսումնասիրողի աչքի առջև հասնում է իր ուրույն մշակութային թարմաշունչ կյանքով ապրող Ուրարտուն. կրկին հզոր են Վանի արքաները, հաջողությամբ են պատվում նրանց ռազմական գործողությունները, հիմնվում են նոր քաղաքներ, փորվում են ջրանցքներ, կառուցվում են ջրամբարտակներ, մշակվում է ամուլ հողը, ծաղկում են արհեստներն ու առևտուրը¹²:

Սովորաբար ուրարտական պետության կործանումը կապվում է քոչվորների՝ հիմնականում սկյութների արշավանքների հետ: Սակայն վերը հիշատակված իրադարձությունների հակիրճ թվարկումն իսկ վկայում է

դեպքերի այլ ընթացքի մասին: Ըստ երևույթին, ինչպես մ. թ. ա. 13—9-րդ դդ. շարունակվող ասուրական արշավանքները նպաստեցին Բիայնիլիի ձեռնարմանը, այնպես էլ կիմերականության ճնշմանը միասնաբար դիմադրելու անհրաժեշտությունը նպաստեց լեռնաշխարհի (մասնավորապես՝ Էթիունիի) իշխանությունների հավանաբար կամավոր միավորմանը Վանի արքաների շուրջ: Ստեղծված ներքաղաքական բարենպաստ իրավիճակով էին պայմանավորված ինչպես Ուրարտուի հետագա հաջողություններն արտաքին քաղաքականության ասպարեզում, այնպես էլ մշակութային կյանքի առաջընթացը: Մասնավորապես, թուլանում է մ. թ. ա. 9—8-րդ դդ. դիտվող մշակութային հակամարտությունը¹³, և թվում է, թե հենց մ. թ. ա. 7-րդ դարի առաջին յոթնասունամյակն է ուրարտական տերության ներքաղաքական ու մշակութային ամենաներդաշնակ վարգապման ժամանակաշրջանը: Քաղաքական ու մշակութային հակամարտության այս մեղմացումը ուղեկցվում էր էթնիկական հանդուրժողականությամբ: Ստեղծված իրադրությունը բնականաբար նպաստեց և լեռնաշխարհի տարեթնիկ բնակչության էլ ավելի մերձեցմանը, որի արդյունքը հայտնի է. մ. թ. ա. 2-րդ դարում, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, Մեծ Հայքի բնակչությունն արդեն խոսում էր մեկ ընդհանուր լեզվով¹⁴:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Р. М. Торосян, Л. А. Петросян. Этапы развития материальной культуры Ширакаванского поселения, «Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа» (тезисы докладов), Е., 1982, с. 147—148; И. М. Дьяконов. Урарту, Фригия, Лидия, «История древнего мира», М., 1989, с. 52—54.

2. Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, N 27.

3. Ս. Գ. Հմայակյան, Հայկ Նահապետի մասին առասպելն ու Կիրքա քաղաքը Նիքոլի լեռներում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, հ. 1, էջ 128—131: Simon Hnanyakian. Urartu-Vermächtnisse einer Hochkultur. Wietrentdecung einer alten Kulturlandschaft, Bochum, 1995, S. 49—54.

4. Ս. Պետրոսյան, Լեզվաբանական և առասպելաբանական տրվյալներն Ուրարտուի տիրապետող տարրի էթնոգենեզի վերաբերյալ, «Հայ ժողովրդի մշակույթի հետազոտման հարցեր (մշակույթ և լեզու)», ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի 7-րդ կոնֆերանս, Ե., 1988, էջ 57—60:

5. Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Ե., 1987, էջ 427—445, Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայկական ջերտը ուրարտական դիցարանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, II, 1, էջ 43—58:

6. С. А. Есаян, А. Н. Биягов, С. Г. Амаякян, А. Г. Канеян. Биайнская гробница в Ереване, Е., 1991, с. 26.

7. Անվան «վանտոսայան» տարբերակը առավել ընդունելի է թվում մի քանի տեսակետներից. նախ՝ «Վանը» Բիայնիլի անվան հայերեն տարբերակն է, երկրորդ՝ Տուշպա (Տոսպ) էր անվանվում երկրի մշակութային խոշորագույն կենտրոնն ու մայրաքաղաքը, և, վերջապես, միջնադարում երբեմն Վանտոսպ էին կոչվում Վան (Տուշպա) քաղաքը և այն եզերող գավառը (տես Թովմա Սրբունի և Անանու, Պատմութիւն Տանն Սրբունեայ, Ե., 1985, էջ 102, 104, 206, 234, 338 և այլուր), որի սահմաններում էին գտնվում Բիայնիլիի առաջին պեղված

և նկարագրված հուշարձանները՝ Վանի ժայռի քարայրերն ու արձանագրությունները և Թոփրակ-կալեն (Ռուսախիսիլի):

8. Ս. Գ. Հմայակյան, Իջվուխի և Մինուա արքաների բարեվախուժման ծրագիրն ու բիայնական պետության և մշակույթի գոյացումը, «Հայաստանի հանրապետությունում 1991—1992 թթ. դաշտային հնագիտական աջնատանքների արդյունքների նվիրված գիտական նստաշրջան» ձևված Գ. Ա. Տիրապետի հիշատակին, Ե., 1994, էջ 18—22:

9. Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, М., 1959, с. 83.

10. Նույն տեղում, էջ 87—92:

11. Ս. Տ. Երևակյան, Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, հ. 2, էջ 89—115: Б. Б. Пиотровский. նշվ. աշխ., էջ 99—103, 232—256: А. И. Иванчик. Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, «Вестник древней истории», 1990, N 3, с. 3—19.

12. УКН, NN 276, 278, 280, 281, 288, 296 և այլն: К. Ф. Аеман-Хаупт. Вступительная лекция по истории и культуре халдов, «Труды Тбилисского гос. университета», 1938, N 6, с. 265; Б. Б. Пиотровский. Кармир-блур I, Е., 1950, с. 7—85.

13. Էթիունում այս ժամանակ դիտվող մշակութային անհանդուրժողականության առանձին դրսևորումների մասին տես Գ. Ա. Տիրապետյան, Գ. Ե. Սրբյան, Հնագիտությունը և Ուրարտու—Հայաստան պրոբլեմը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, հ. 3, էջ 72: Ընդ որում, էթնիկական ու մշակութային անջրպետող հաղթահարելու առաջին փորձը կատարեց Արգիշթի I-ինը՝ Էրեբունիում տաճար ձևավորվ իր համար օտար և ոչ բիայնական Իվարքա աստծուն (տես Н. В. Арутюнян. Новые урартские надписи Кармир-блур, Е., 1966, с. 94):

14. Strabo, XI, 14, 5.

ՍՄՆՈՒ ՀԱՄԱՅԱԿՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Սոնթե Մեղրոյան, Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները. նկարագրություն և վերլուծություն</i>	5
Սոնթե Մեղրոյան	7
Ինստիտուտի կողմից	9
Երկու խոսք	11
Ներածություն	11
Գլուխ առաջին. Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների համառոտ նկարագրություն	14
Գլուխ երկրորդ. Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների և այլ կառույցների փոխառնչություններին շուրջ	20
Գլուխ երրորդ. Կառույցման համակարգը. տնտեսական և քաղաքական տեսանկյուններ	22
Գլուխ չորրորդ. Դամբարանների բաղկացուցիչ մասերը, դրանց գործառական և պաշտամունքային նշանակությունը	25
Գլուխ հինգերորդ. Ծագումը և ազդեցությունը	30
Եզրակացություններ	35
<i>Ս. Ա. Եսայան, Լ. Ն. Բիլագով, Ս. Գ. Հմայակյան, Ա. Գ. Կանեցյան, Երեանի բիայնական դամբարանը</i>	55
<i>Ա. Ա. Փիլիպոսյան, Լ. Ե. Խաչատրյան, Գեղիովտի վիմափոր դամբարանը</i>	80
<i>Ռ. Ա. Մկրտչյան, Պ. Ս. Ավետիսյան, Ուրարտական դամբարանների հնամարդաբանական նյութերը մ. թ. ա. 8—6-րդ դդ. պատմահնագիտական կոնսերվատում</i>	98
Ուրարտական պետության և մշակույթի ձևավորման խնդրի շուրջ (վերջաբանի փոխարեն)	105

[650mm]

Հրատարակիչ՝ «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդես:
Հրատարակչական խումբ. քաղաքագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Ա. Բոթանջյան (ղեկավար),
Վ. Խ. Բաղդասարյան (խմբագիր), Դ. Ա. Չիլինգարյան (խմբագիր),
Ռ. Խ. Գևորգյան (տեխնիկական և գեղարվեստական խմբագիր),
Ա. Հ. Նարազյան (ձևավորող նկարիչ):

Համակարգչային աշխատակազմ. Ա. Հ. Աթոյան (համակարգչային գեղարվեստական ձևավորում),
Մ. Հ. Թադևոսյան, Ռ. Ե. Ղարիբյան,
Բ. Չ. Ասատրյան, Մ. Ա. Բախրիկյան, Ա. Ա. Կյուրեղյան, Է. Ա. Մարգարյան:

Издатель: военно-научный журнал "Айкакан банак".
Издательская группа: доктор политических наук, профессор Г. С. Котанджян
(руководитель),
В. Х. Багдасарян (редактор), Д. С. Чилингарян (редактор),
Р. Х. Геворгян (технический и художественный редактор),
С. О. Нараян (художник-оформитель)

Компьютерный персонал: С. О. Атоян (компьютерное художественное оформление),
М. А. Тадевосян, Р. Е. Гарибян,
К. З. Асатрян, М. С. Байрихан, С. С. Кюреган и Э. С. Маргарян

Հանձնվել է շտրվածքի 5.06.1995: Ստորագրվել է տպագրության 29.06.1995: Թուղթը՝ օֆսետային:
Ֆորմատը՝ 60x90 1/8: Հրատարակչական 13,0 մամուլ (7,5-ը՝ տեքստ, 5,5-ը՝ նկարներ), պայմանական տպագրական 13,5 մամուլ:
Տառատեսակը՝ «Թայմս» և «Բայթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Տպաքանակը՝ 300: Գինը՝ պայմանագրային:
Շարվածքը կատարվել է ՀՀ ՁՈՒ-ի ԳԵ հաշվողական կենտրոնում:
Տպագրվել է Մխիթար Սեբաստացու անվան կրթական համալիրի տպարանում:

Сдано в набор 5.06.1995. Подписано к печати 29.06.1995. Бумага офсетная.
Формат 60x90 1/8. Издательских 13,0 листов (7,5 текста, 5,5 рисунков). Условно-печатных 13,5 листов.
Шрифт "Таймс" и "Балтика". Печать офсетная. Тираж 300. Цена договорная.
Набор осуществлен в ВЦ ГШ ВС РА.
Напечатано в типографии образовательного комплекса им. Мхигара Себастиа.

ՀԱՅ ՀԻՄՆԱԴԱՐԱՆԻ ԳԻՒՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

FL0078056